

ISBN 978-9952-561-82-1

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL

FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:

**ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL
MƏSƏLƏLƏRİ**

Beynəlxalq elmi-nəzəri toplu

№ 6

BAKİ-2024

**Baş redaktor
toplayıb, tərtib edən:**

Nəzakət Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəyçi:

Elçin Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

“Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri” adlı elmi-nəzəri məqalələr toplusunun bu sayında ənənəvi olaraq ədəbiyyatşünaslığın və dilin müxtəlif sahələrini əhatə edən elmi-tədqiqat işləri yer alıb. Ədəbiyyatşünaslıq bölməsi Azərbaycan və dünya xalqlarının ədəbi-bədii nümunələri əsasında araşdırmalarla, dil məsələləri bölməsi isə dilin qrammatkasına, metodikasına, nitqin inkişafına, saflığına, üslubna, və s. xidmət edən mövzularda yazılmış tədqiqatlarla zənginləşdirilib.

Müəlliflə redaksiyanın mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Məqalələr toplusu.

Bakı, "OPTİMİST"MMC-2024. 200 səh.

ISBN 978-9952-561-82-1

© "OPTİMİST" MMC-2024
© Nəzakət Hüseynova

M Ü N D Ə R İ C A T

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

Gülümsər ABBASOVA

NƏBİ XƏZRİ POEZİYASINDA İNSAN VƏ TƏBİƏTİN VƏHDƏTİ.....6

İradə Rəhmanova

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA FÜZULİ YADİGARİ.....21

Lalə Əfəndiyeva

RUS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏNİN
BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....31

Məhin Quliyeva

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN İCTİMAİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ.....40

Nəzakət Hüseynova

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ “TÜRK BİRLİYİ” DÜŞÜNCƏSİNİN AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ VƏ ELMİ FİKİR TARİXİNDƏ YERİ.....47

Samirə Məmmədli

CON QOLSUORSİ YARADICILIĞINDA ƏDƏBİYYAT VƏ HƏYAT.....56

Təranə Ağamaliyeva

CƏFƏR CABBARLININ TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ: MEYAR VƏ
PRİNSİPLƏRİ.....65

Yeganə ƏLƏSKƏROVA

O.HENRİ HEKAYƏLƏRİNDƏ AMERİKA GERÇƏKLİYİ.....72

Илгар Гусейнов

МОТИВ ГЕРОИЧЕСКОГО СВАТОВСТВА В ЭПИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ
ВОСТОКА И ЗАПАДА.....79

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Asifə Əliyeva

KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ
ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ONLARIN FORMALARI88

Aynur Məmmədova

ZAMANIN METAFORA VASİTƏSİ İLƏ KONSEPTUALLAŞMASI94

Aytəkin Mirzəyeva

KOMMUNİKASIYA ZAMANI ÜNSİYYƏTİ TƏSİRLİ EDƏN VASİTƏLƏR105

Elnarə Tağıyeva

TRANSPOSITION IN TRANSLATION.....111

Gülşən Kərimova

ВИДЫ СЛОГОВ В ЛИНГВИСТИКЕ117

İradə MƏHƏRRƏMOVA

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYA ANLAYIŞI, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ125

İradə MƏHƏRRƏMOVA

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYADA MƏDƏNİ ÜNSİYYƏTİN MAHİYYƏTİ 135

Məhin Quliyeva

CƏFƏR CABBARLININ POEZİYASINDA İŞLƏNƏN SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ145

Mehriban MEHDIYEVA

THE ROLE OF CONTEXT IN TRANSLATION152

Nailə Məmmədova

EFFEKTİV ÜNSİYYƏTİN QURULMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR158

Günel Şamxalova

TRANSFORMATIONAL GRAMMAR164

Şəhla Səfərova

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ QURULUŞUNUN İZAHI.....171

Şəlalə Abdullayeva

GÖRKƏMLİ SÖZ SƏNƏTKARLARININ DİLİMİZİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏKİ
XİDMƏTLƏRİ VƏ SÖZ YARADICILIQLARI BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR.....179

Xatirə Vəliyeva

İNTERNET SAYTLARINDA ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI189

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

Gülümsər ABBASOVA*

gabbasova56@gmail.com

NƏBİ XƏZRİ POEZİYASINDA İNSAN VƏ TƏBİƏTİN VƏHDƏTİ

Nəbi Xəzrinin yaradıcılığı müasir Azərbaycan poeziyasının parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. 60 idən artıq ədəbiyyata xidmət etmiş şairin əsərləri mövzu dairəsinin genişliyi və rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. İnsanın mənəvi aləmini, düşüncə və axtarışlarını yüksək bədiiliklə əks etdirən Nəbi Xəzri poeziyası dünya, insan və təbiət haqqında fəlsəfi məzmunu, yüksək humanizmi, böyük vətəndaşlıq qayəsi və milli koloriti sayəsində geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. Şair dilimizin poetik imkanlarından ustalıqla bəhrələnərək poeziyanın gözəl nümunələrini yaratmaqla ədəbi dilimizin inkişafına töhfələr vermişdir.

Nəbi Xəzri poeziyasında təbiət mövzusu çox önəmli yer tutur. Şairin poeziyasını bu mövzu olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbiət nə qədər füsunkar və əsrarəngiz olur-olsun, yalnız insan onun gözəlliklərini görüb duymağa, hiss etməyə və qiymətləndirməyə qadirdir. Şairin lirikasında da məhz bu önəmli cəhətləri görürük və bütövlükdə bu səbəbdən Nəbi Xəzri "təbiət şairi" adlandırılmalıdır. Kiçik Xırdalan kəndində boya-başa çatan və ilk olaraq Bakı küləyinin sərinliyini, mavi Xəzərin gözəlliyini, Abşeronun qumlu sahillərini, uca çinarlarını sevən Nəbi Xəzri bütün Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, onun dağlarının, coşqun çaylarının, göllərinin, meşələrinin, dərələrinin, heyvanlar aləminin seyrinə düşərək özünə məxsus təbiət lirikası yaratmışdır. O, səfər etdiyi xarici ölkələrdə də Azərbaycanın bir parçasını və yaxud Azərbaycana bənzər təbiət arayırdı. Bu insanın qəlbində elə böyük bir sevgi var idi ki, Allahın yaratdığı nə varsa, ən kiçik bir zərrədən tutmuş, zərif kəpənəklərdən, bir çinar yarpağından böyük, uca dağlara qədər onun poeziyasının tərkibini təşkil edirdi.

* BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası kafedrasının baş müəllimi

Onun lirikasında elə bir mövzu yoxdur ki, təbiətlə bağlı olmasın. Professor Fəridə Səfiyeva yazır: “Nəbi Xəzri lirikasında təbiətlə bağlı xarakterik məqamlar çoxdur. Əgər Azərbaycan təbiətinin geniş mənada coğrafiyasının sözlüyünü tərtib etmiş olsaq, bu sözlükdə Nəbi Xəzrinin şeir və poemalarında işlənən sözlərin əksəriyyəti yer tutmuş olacaq”. (1. səh.140).

Akademik Məmməd Cəfər məqalələrinin birində yazırdı: “Xəzərin mavi dalğaları, günəş, onun həyatverici şüaları, aylı-ulduzlu gecələr, aydın səhərlər, məhsullu torpaqlar, yaşıl çəmənlər, əlvan güllər-çiçəklər, keçmişin ağır, bu günün fərəhli anlarının şahidi olan uzun ömürlü çinarlar... şairin bədii təsvir vasitələridir”. (1. səh.141).

Şairin 1954-cü ildə yazdığı “Salxım söyüdlər” şeirindən bir parçaya diqqət edək.

Doğma kəndimizdə bağ-bağça saldıq,
Yazda, qışda onun qeydinə qaldıq,
Çinarlar ucaldı arzumuz tək,
Boy atdı qovaqlar, şamlar, bir də ki,
Sular kənarında salxım söyüdlər...
Aldı öz qoynuna budaqlar bizi,
Açdıq bu yerdəcə ürəyimizi.
Bir sirlilik qalmadı bizim sirdə ki?!
Mən dedim, sən dedin, bir də, bir də ki,
Sular kənarında salxım söyüdlər... (7. səh.14).

İnsan-təbiət doğmalığının şairin poeziyasında inikasından söz açarkən burada iki amili nəzərdən keçirmək lazımdır. Birincisi, insan təbiəti necə dərk edir, onu öz anlamında necə qavrayır və ən başlıcası, təbiəti nəyə görə sevir? Burada “Dinlə təbiəti” şeirinə nəzər salaq.

Axşamdır... dərədən sürünür bulud...
Susan göy meşələr, şiş qayalardır.
Gör, nələr danışır o qərib sükut,
Bəli, sükutun da öz dili vardır.

Yatsan göy çəməndə, göy otlar üstə,
Alacaq dövrəyə lalələr səni.

Dinməzsən, baxarsan qulağı səsdə,
Təbiət, gözəllik lal eylər səni.

O göl sahilinə gələn qıza bax,
Sanki budaqlar da ona əl edir.
Nə qədər gözəlsə bu meşə, bu dağ,
İnsansız təbiət yetim kimidir. (7. səh.15)

İkinci amil insan-təbiət münasibətində insanla təbiətin vəhdəti problemidir. İnsansız təbiət, təbiətsiz də insan yetim kimidir. Onlar bir-birindən ayrılmaz qütblərdir. "Payız" şeiri tək-cə bir fəslin poetik təsviri deyil, insan və təbiət arasındakı mənəvi, ruhi bağlılığın əksidir. Nəbi Xəzri özü deyirdi: "Mənim xüsusi fəslim yoxdur. Ona görə ki, mən əvvəldən bilmirəm haçan vaxt müsaidə edəcək şeirlə məşğul olum". O, təbiətin hər halını sevirdi: qarlı qışı, yağışlı payızını, güllü-çiçəkli baharını, günəşli yayını.

Nəbi Xəzri poeziyasında bütün fəsilərin poetik təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Onun "Payız", "İlk qar", "Yaz günü-Novruz günü", "Bahar" və bir çox başqa şeirləri bu baxımdan səciyyəvidir.

Həzin nəğmə deyir indi bağça, bağ,
Yadıma yaxınlar, uzaqlar düşür.
Yaralı quş kimi qanad çalaraq
Yarpaqlar uçuşur, yarpaqlar düşür.

Ellərə car çəkən payızın səsi
Düzlərdə sərt əsən küləklərdədir.
Mehriban baharın isti nəfəsi
Ancaq ürəklərdə, ürəklərdədir.

Açdı ürəyini bağça-bağ mənə,
Qəlbim qanadlanıb uçmaq istədi.
Sanki əl eyləyib hər yarpaq mənə
Gələn baharadək əlvida dedi. (6. səh.203).

Nə qədər günlərə calandı günlər,
Gözlədik yolunu necə, ay bahar.

Gəl, bu nurlu səhər, bu aydın səhər
Mən açım qoynumu sənə, ay bahar!

Keçdin göy dərəni, yaşıl zəmini,
Görüşdün al rəngli bir səhərlə sən.
Batırıb günəşə öz qələmini
Yazdın öz şeirini şəfəqlərlə sən.

Palıdlar şeirinin nöqtəsi oldu,
Sərvlər dayandı nidalar kimi.
Yazdın hər kəlməni güllə, çiçəklə,
Şeirinə ətrini verdi yasəmən.
Bu qaynar ilhamla, yanar ürəklə
Dünyanın ən mahir şairi sənsən. (5.səh.276).

Nəbi Xəzrinin təbiət lirikasında bir çox obrazlar var ki, onlarsız bu şeirləri təsəvvür etmək mümkün deyil: “dağ, dərə, dəniz, çay, çinar, kainat, kəhkeşan”... Bu obrazlar şeirlərin bədii-estetik məziyyətini, emosional təsir gücünü artırır. “Dağlar da dünyada insan kimidir” şeirinə nəzər salaq.

Dağlar da dünyada insan kimidir,
Onların öz ömrü, öz yaşı vardır,
Büllur bulaqlardan göz yaşı vardır,
Sevinci çağlayan ümman kimidir.

Üstündə ulduzlar qucaq-qucaqdır,
Fikirlər başında duman kimidir.
Eh, adsız olsa da dağ yenə dağdır,
Dağlar da dünyada insan kimidir. (5. səh. 153).

Bu şeirdə təbiətin insanlaşması ilə qarşılaşırıq. Nəbi Xəzrinin şeirlərində “dağlar insan kimi fikirləşir”, “göylər şeir yazır alovlu xətlə”, “dağın sirdaşı da yaxşı ki dağdır”, “əgər tənha olsa dağ da darıxar” kimi ifadələrə rast gəlirik.

Professor Tofiq Hacıyev Nəbi Xəzri haqqında məqaləsində deyirdi: “Təbiətlə ünsiyyət insana daxili-mənəvi saflıq hissi aşılayır. İnsanla bağlılıq təbiətə canlılıq,

hərərət bəxş edir. Təbiətin seyrinə haradan başlasa, nəhayət şairin baxışı zirvədə dayanır. (2. səh.457).

“Kəpəz” və “Elbrus” şeirlərini buna misal çəkmək olar.

Üstündən buludlar laybalay axır,
Bəzən tufan qopur, ildırım çaxır,
Aranın istisi canımdan çıxır,
Səndə nə sərindir yellər, ay Kəpəz?
Gəlir sorağına ellər, ay Kəpəz? (5.Səh.266).

İndi cavanlaşıb elə bil yaşın,
Gül açıb ellərin baharı kimi.
Elbrus! Elbrus! Ucadır başın
Qafqaz torpağının vüqarı kimi. (5.səh 267).

Tofiq Hacıyev “Rəssam şair” məqaləsində isə belə deyir: “Bu bənzətmə Nəbi Xəzrinin özünüdür. Xalq rəssamı Tahir Salahova həsr etdiyi şeirində görkəmli sənətkara belə müraciət edir: Şair rəssamım, rəssam şairim. Əslində bu təyin onun özünə aiddir. N.Xəzri şeir-tablolar ustasıdır. Bir neçə misrada bir gözəl təbiət mənzərəsi canlandırır. Onun yaratdığı bədii lövhə təbiətin yalnız rəngini və relyefini deyil, eyni zamanda xoş havasını, ürək açan, ruh təzələyən ətrini oxucuya çatdırır. Bədii sənətin gücü də bundadır. Şairin bədii lövhələrində təbiət saflıq mücəssəməsidir. Lakin bu mənzərələrdə təbiətdən daha yüksəkdə duran bədii obraz var: İnsan. Onun şeirlərində insan gözəldir, safdır – büllur sular kimi, təbiətin özü kimi. Şairin təbiət mövzusunə geniş yer ayırması da bununla bağlıdır”. (2. səh. 455)

Şairin təbiət mənzərələrinə daxil olan tipik obraz-detallardan biri Zirvədir. Onun nəzərində zirvə idealdır. Təbiətdə gördüyü, sevdiyi bu obrazı şair ictimai-mənəvi aləmdə görmək istəyir. “Zirvə buludu” şeirinə nəzər salaq.

Məğrur Elbrusda ağ buluda bax,
Qar üstə qar kimi... düşüb ora gün.
Ucalıq ucaya yaraşır ancaq,
O bulud doğulub zirvələr üçün.

Dağ ona, o dağa sanki bəzəkdir
Nə qədər uzaqdır ora gedən yol,

Dərədə sürünmək nəyə gərəkdir,
Bulud da olanda zirvələrdə ol. (5.səh. 163).

Nəbi Xəzri poeziyasında insan-təbiət münasibətlərini əks etdirən obrazlardan biri də “Çinar”dır. “Çinar və mən” şeirindən bir parçanı diqqətinizə çatdırıq.

Çinarsız bir bulaq bulaq deyil ki,
Çinar mağarlıdır, çinar toyludur.
Mənim torpağında nahaq deyil ki,
Deyərlər-igidlər çinar boyludur.

O min nəğməlidir, min aləmlidir,
Məna var çinarın şair dilində.
Araz kənarında çinar qəmlidir,
Çinar fərəhlidir Kür sahilində. (9. səh. 270).

Qürbətə yazdığı “Ay bizim Çinara bənzəyən Çinar”

Səhər yelləri ilə sığallanmısan,
Ay bizim Çinara bənzəyən Çinar!
Yenə göy sulara nə sallanmısan,
Sənə öz əlini çəkmişdir bahar!
Ay bizim Çinara bənzəyən Çinar”

Dinlədim, hər sözün bir qərinədir,
Gördüyüm nə xəyal, nə əfsanədir,
Bir anlıq untdum qəriblik nədir,
Yaxşı ki, bitmişən burda sən, Çinar,
Ay bizim Çinara bənzəyən Çinar! (5.səh. 299).

Professor Fəridə Səfiyeva “Nəbi Xəzri sənətkarlığı” adlı monoqrafiyasında yazır: “Xəzər N.Xəzri lirikasında bir neçə aspektdə diqqəti cəlb edir; şair həm onun gözəlliyini vəsf edir, həm ümid və arzularını ifadə etmək üçün ona üz tutur, həm sevgi, məhəbbət duyğularının izharı üçün onu bir obraz kimi seçir, həm də Vətən

obrazına çevirir. Ümumiyyətlə, Xəzərlə bağlı poetik təəssürat almaq üçün N.Xəzri lirikası ən etibarlı mənbə ola bilər. Onun dənizə həsr etdiyi şeirlər, həcmindən asılı olmayaraq öz bədii dolğunluğu və səviyyəsi ilə seçilir”. (1. səh.149)

“Mən dənizi düşünürəm” şeirində o öz ürəyi ilə dəniz arasında bir doğmalığı, bir ahəng, bir uyarlıq görür.

Nə zaman ki, yuxum gəlmir mən dənizi düşünürəm,
Dalğalardan göy sulara düşən izi düşünürəm.
Düşünürəm, sular qəlbə bir sərinlik yayır...yayır...
Bu sahilə yatan dəniz o sahilə göz yummayır,
Heç bilmirəm niyə belə dənizləri düşünürəm,
Gecələri düşünürəm, mən yatıram, dəniz yatmır,
Yuxuma da dəniz gəlir.
Mən yatıram...Meşə yatır, tarla yatır, çəmən yatır.
Mən yatıram...ürək yatmır, beyin yatır, bədən yatır.
Dəniz coşur, sanki dalğa arzusudur, diləyidir.
Bəlkə elə gur dəniz də təbiətin ürəyidir.
Bəlkə elə onunçun da mən dənizi düşünürəm,
Arzulardan ürəklərə düşən izi düşünürəm. (5. səh. 81).

Nəbi Xəzri Azərbaycan ədəbiyyatında dənizə ən çox müraciət edən şairdir. Dəniz mövzusunda ardıcıl müraciəti onun yaradıcılığından söz açan müəlliflər tərəfindən də qeyd olunub. Rus şairi, Yeqor İsayev Nəbi Xəzrinin rusca nəşr edilən “Dəniz zirvədən başlanır” kitabına yazdığı müqəddimədə qeyd edirdi: “Mən Azərbaycan şeirinin bütün dövrləri ilə tanışam. Bu xalqın istər keçmiş, istərsə də müasir poeziyasında dəniz mövzusunda Nəbi Xəzridə olduğu qədər yer verilməyib desəm, mənə yanılmazam. O, bizi öz qəlbinin, istedadının zirvəsinə qaldırmaqla Azərbaycanın, onun ulu dağlarının zirvələrinə çıxardır. Buyurun, onun kitaba verdiyi adın böyük mənasına baxın: “Dəniz zirvədən başlanır”. Bu qədər gözəl, yığcam, mənaca nə qədər əhatəli addır. Belə istedad, belə qabiliyyət, həyatı qanunauyğunluq onun hər bir əsərində aydın hiss olunur”.

Filosof tənqidçi Asif Əfəndiyev “İnsan və sənət “ məqaləsində N.Xəzri poeziyasından söz açarkən yazırdı: “Dənizlə, göylə, çəmənlərlə, çaylarla həmahəng səslənən məhəbbətdən məhrum olan dünya nəyə lazımdır? Bu sətirlər məhəbbət

nəğməsinin ilk ahəngləridir. Hələ bu məhəbbət çayının sahilinə yenidən yetişmişik. İndi biz onun dalğalarının vüsətini duyacaq, ləpələrinin şırıltısını eşidəcək, məhəbbət hissini inkişafını bir proses kimi izləyəcəyik". (1. səh.151)

"Dəniz Göy Məhəbbət" şeirindən bir parçaya diqqət yetirək.

-Dənizi hədiyyə verirəm sənə...

Mən dedim, sən baxdın, sən gülümsədin.

Göylərin şəfəqi düşdü üzünə.

-Mən isə... göyləri verirəm, -dedin...

Ayrıldıq qəribə hədiyyələrlə,

Göylər eşqin kimi mənə əzizdir.

Ayrıldıq dənizlə, ağ ləpələrlə,

Necə aparasan? Dəniz dənizdir.

Dənizi verdim ki, sənə hədiyyə,

Gəldiyim sahilə gələsən bir də.

Məni görməyəndə o mənəm-deyə,

Mənimlə danış, güləsən bir də.

Mən gərək nəğmətək səni dinləyəm,

Sən mənim eşqimlə, ürəyimləsən.

Nə qədər göylər var, mən sənə deyərəm,

Nə qədər dəniz var, sən mənimləsən. (7. səh 48).

Şair ən ülvə hissələrini ifadə etmək üçün ən dəyərli obrazlar kimi dənizə, sahilə, dağa, dərəyə, ağaclara, ümumiyyətlə, bütün təbiətə insan kimi müraciət edir. Ən əziz hədiyyə kimi onları sevgilisinə ərməğan edir. Bu baxımdan "İkilikdə" şeiri səciyyəvidir.

Gəl, bölək dünyanı ikilikdə biz,

Dərə mənə düşsün, dağı sən götür.

Qalsın yer üzündə qoşa izimiz,

Qara mənə düşsün, ağı sən götür.

İlin övladı q yazla qış kimi,

Fəsillər yaşasın yanaşı məndə.

Biz ki, biryerdəyik gözlə qaş kimi,
Gözlər səndə qalsın, göz yaşı məndə. (8.səh.172).

“Asif Əfəndiyev “Məhəbbət-etiraf”, “Məhəbbət nəvaziş”, “Məhəbbət-çağırış”, “Məhəbbət-inam” paralellərini izləyir və bunlara aid nümunələr gətirir. Beləliklə, N.Xəzri lirikasında “İnsan-təbiət-məhəbbət” üçbucağı yaranır.” (1. səh.152)

Təbiətlə-təbiilik, gözəlliklə -sevən ürəklərin vəhdəti “Sən və mən” şeirində daha bariz ifadə olunur.

Qarlı bir zirvə olsan,
Ağ buludun olaram.
Dərin xəyala dalsan,
Mən sükutun olaram.
Çəmən olsan əgər sən,
Sərin yağış çilərəm.
Əgər dənizə dönsən,
Sahilə çevrilərəm. (8. səh.189).

Nəbi Xəzrinin bir çox şeirlərinin poetik ideyasını məhz rənglər müəyyənləşdirir. Şair 1975-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində yazır: “Mənə elə gəlir ki, ilk dəfə “Mavi”, “Yaşıl” rəngləri kəşf edən insan dünyanın bəlkə də ən böyük dahisi olub”. Biz bunu şairin “Mavidir” şeirində yaratdığı tablolarla hiss edirik.

Bu gün heç bilmirəm
Nə üçün, nədən
Səma da mavidir,
Torpaq da mavi.
Görürəm dünyanı
Başqa rəngdə mən,
Ağac da mavidir,
Yarpaq da mavi.

Mən bəlkə bilirəm nə üçün, nədən,
Dünyanın gündüzü maviləşibdir?
Bəlkə də sən mavi geyindiyyindən,
Yer üzü, göy üzü maviləşibdir. (8. səh.146).

N.Xəzrini tanımayanlar şeirlərini oxuyaraq onun haqqında bütöv bir təsəvvür əldə edə bilirlər. Onun çox böyük sevgi ilə döyünən kövrək, təmiz, saf qəlbi var idi. Onun bu sevgisi Allahın yaratdıqlarına -- Vətənə, onun təbiətinin gözəlliklərinə, bütün insanlara, dostlara, ailəsinə və ən əsası, Allahına idi. Bu məqamda hörmətli professorumuz, əziz Mətanət xanımın N.Xəzri haqqında dediklərini nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. O, deyir: “Eşq aşıqın aynasıdır. N.Xəzri təbiətin aşıqı idi. Təbiət onun aynası idi. Bütün yaşantıları, sevgisi təbiətlə əlaqələndirilirdi. Dəniz, Ümman onun sevgisinin sonsuzluğunu, Dağ sevgisinin ucalığını, çoban sevgisinin sadəliyini, gözəlliyini, çaylar isə sevgisinin axarlığını əks etdirir”.

Tənqidçi Şamil Salmanov haqlı olaraq yazır: “N.Xəzri lirikasının bir xüsusiyyətini, daha doğrusu, bu lirikanın müraciət formasında meydana çıxmasını da qeyd etmək istəyirik. Şairin poeziyasında bu, insanı və əsri, əsrin böyük həyəcanlarını poeziyada əks etdirməyin konkret formalarından biridir... Onun müraciəti əsrə müraciətdir, əsr qarşısında etirafdır – məhəbbət və minnətdarlıq etirafıdır. Maraqlıdır ki, bu müraciətdə öteri, xırda, məhdud hisslər deyil, işıqlı, insani hisslər, düşüncələr cəmlənir. N.Xəzri lirikasında müraciət həm də şairin öz lirik etirafıdır, özünü ifadə formasıdır”. (1. səh.125-126).

Bu mənada “Təzadlar” şeiri insanın zamana müraciəti kimi səciyələndirilməlidir.

Təzadlar.

Dərəyəm, təpəyəm, atəşəm, suyam,
Günəş də məndədir, ay da məndədir.
Mən insan övladı, torpaq oğluyam,
Dəniz də məndədir, çay da məndədir...

İnsana bağlıyam ilkin sözümlə,
Duyar son sözümü qədirbilənlər:
Dərdlilər ağlayar mənim gözümlə,
Mənim dodağımla gülər gülənlər.

Həm yerin, həm göyün məğrur səsiyəm,
Məndə səhər doğur, gecə yaşayır.
Mən ki, kainatın bir zərrəsiyəm,
Bəs məndə kainat necə yaşayır. (5.səh. 238).

Akademik Məmməd Arif yazırdı: “N.Xəzrinin öz poetik aləmi məcazlar, bənzətmələr, bədii ifadələr aləmi vardır. Bu aləmi o özü yaratmışdır və ona sadıqdır.

Bu poetik aləm çox zəngin mənəvi aləmin – ideyalar, fikirlər, hisslər aləminin gözəl bir inikas formasıdır. Şairin mənəvi dünyasını mən dörd kəlmə ilə ifadə edərdim: ucalıq, genişlik, təmizlik, gözəllik”. (1. səh.116).

“Bəzən” şeiri bu sözləri təsdiqləyir:

Bəzən zirvədəki bulud kimiyəm,
İndicə düzlərə enəcəyəm mən.
Bəzən milyon ildən yanan ulduzam,
İşığım torpağa hələ çatmayıb.
Bəzən dağdan axan şələləyəm mən!
Torpaqda bitməmiş bir lələyəm mən. (8.səh.144).

Nəbi Xəzrinin “Mənim arxalandığım” adlı şeiri təbiətlə bağlı deyil, burada şair həyata, gerçəkliyə, cəmiyyətə öz münasibətini açıqlayır. Lakin şeirin hər bəndində təbiət leksikasına məxsus olan sözlərlə qarşılaşırıq: çiçək, aran, yaşıl meşə, güney, lələ, quzey, bənövşə, Xəzər, Araz və s. Bu tipli misraların sayı istənilən qədərdir.

Yer üzündə sevdiyim çiçəklərdir, çiçəklər.
Duyan könüllərdəki diləklərdir, diləklər
Ən müqəddəs sandığım.
Min arzuyla döyünən ürəklərdir, ürəklər
Mənim arxalandığım.

Aranda söhbət açar yaşıl-yaşıl meşələr.
Murovda boran qopar, min cür keçməkeş elər.
Buz durar salxım-salxım,
Güneydə lələlərdir, quzeydə bənövşələr
Mənim arxalandığım.

Qartallar dağlarımın ilkin əzəmətidir.
Coşqun axan Arazın min bir hekayətidir
Eşqi ilə yandıığım.
Mənim ana dilimin gözəl şeiriyyətidir
Mənim arxalandığım! (9. səh.20).

Akademik Məmməd Arif deyirdi: “Nəbi şeirimizə dağların vüqarını, zirvələrin ucalığını, dənizlərin genişliyini, baharın, qarın, çiçəklərin təmizliyini, insan qəlbinin sevgisini, insana inamın gözəlliyini gətirmişdir”. (2. səh.50).

Mirvari Dilbazi yazırdı: “N.Xəzri humanist, beynəlmiləl ruhlu olduğu qədər də vətənpərvərdir. Kökünə, torpağına, obasına, elinə bağlılıq hələ onun ilk şeirlərindən hiss olunur. N.Xəzri təbiət şeirlərində də bizi heyranlıq aləmində yaşadır. O bizim qarşımızda Vətən təbiətinin gözəl lövhələrini açıb, tez də bizi bu heyranlıq duyğularından oyadır ki, bu gözəlliyi qorumaq lazımdır”. (2. səh.436).

Dərələr

Çinarlar qatar-qatar,qalxıb zirvəyə çatar...
Dağa qısılib yatar mışıl-mışıl dərələr,
Yaşıl-yaşıl dərələr.
Sizlərə vurğunam mən, bəzəyiniz şəfəqdən...
Günəş çıxar üfüqdən ovuc-ovuc zər ələr,dərələr!
Sevdiyiniz ağaclar küknarmıdır,şammıdır?!
Sizdən qalxan dumanlar dağlara salammıdır?!
Quş kimi üstünüzdən qanad çalım, dərələr
Şamlıqda bir axşamlıq qonaq qalım, dərələr! (4. səh.54).

Bəli, onun şeirinə ruh verən, can verən, ona ilham verən doğma torpağı,doğma Azərbaycanı,onun meşələri,dağları,çayları-bütün gözəllikləri və doğma xalqı idi.

Akademik Budaq Budaqov yazırdı: “Nəbi Xəzri yaradıcılığı üfqi istiqamətdə bütün Azərbaycanı, Azərbaycan xalqını və onun ardınca dünya xalqlarını əhatə edir. Bu onun poetik yaradıcılığında qabarıq şəkildə öz əksini tapır”. (3. səh.3).

Livan şairi Mişel Süleyman yazırdı: “Nəbi Xəzrinin Azərbaycan torpağının, dağlarının, düzlərinin və ormanlarının nəfəsi ilə aşılınmış gözəl poeziyası dostluq duyğuları doğurur, şair qəlbindən oxucu qəlbinə yol açır. Nəbi Xəzri vətəni sevir, tərənnüm edir, onun humanizmlə dolu nikbin şeirləri gələcəyə inam aşılayır”. (2. səh.202).

Azərbaycan

Əgər ki, yığılsam, çinar göstərin,
Mən ona söykərib arana baxım.

Gözlərim görməsə Göygölü verin,
Mən onun gözüylə cahana baxım.
Hər yerdə, həmişə sənsən gümanım,
Canım-gözüm mənim, Azərbaycanım!

Sən günəş, mən isə bir zərrə kimi,
Diriykən oğlunam, ölsəm torpağın.
Sən ki döyündürdün mənim qəlbimi,
Sən uca çınarsan, mənsə yarpağın.
Mənəm sənin özün, ey eşqim-canım,
Sənsən özün mənim Azərbaycanım! (7. səh.141).

Rəsul Həmzətov N.Xəzri haqqında deyirdi: “N.Xəzrinin özünəməxsus səsi, həyata və insana öz münasibəti var. Onun haqqında danışanda yadıma Azərbaycanın uca çınarları düşür-onların qüdrətli kökləri torpağın şirəsini içir. N. Xəzri poeziyası da beləcə xalq poeziyasının həyatverici şirəsi ilə qidalanır, bu mənbədən qüvvət və qüdrət alır. N.Xəzri böyük istedadlara məxsus səxavətli istedadının əlvan bəhrələrini oxuculara bəxş edir. Zaman, təcrübə, müdriklik, kamillik isə bu bəhrələri get-gedə zənginləşdirir”. (2. səh.477).

N.Xəzri poeziyasında Azərbaycan təbiətini bəzəyən heyvanlar aləmi də mühüm yer tutur. Onun böyük, coşqun, təmiz, saf sevgisinin əsasında doğma təbiətin maralları, durnaları, qaranquşları, hətta kiçik kəpənekləri belə öz incə, zərif, duyğulu əksini tapmışdır. Bu səpkili şeirlərindən “Maral”, “Durnalar qayıdanda”, “Niyə gecikdiniz durnalar, niyə?” və sair şeirlərini misal göstərə bilərik.

“Maral” şeirindən bir parçaya diqqət edək.

Qalın meşəlikdən talaya çıxdın,
Durub ürkək-ürkək dörd yana baxdın,
Bəlkə düz üstümə yollanacaqdın,
Məni görməsəydin əgər sən, maral!?
Bəs niyə boynunu əyirsən, maral!

Qoysan, lap yanına gələrəm sənin,
Oxşayıb qədrini bilərəm sənin.

Gözlərin yaşarsa silərəm sənin,
Nədir üzündəki sual, ay maral!?
Mən ovçu deyiləm, maral, ay maral! (8.səh.131).

Məqələmi professor Fəridə Səfiyevanın fikirləri ilə bitirmək istəyirəm:

“Nəbi Xəzri zamanla, əsrlə, dövrlə, cəmiyyətlə daim dialoqda olan, əsrə və zamana öz şair mövqeyini hiss etdirən bir sənətkardır. Zaman və insan, onun qayğı və düşüncələri N.Xəzri poeziyasında bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə əks olunur. Vətən coğrafiyasının, Azərbaycan təbiətinin, milli-mənəvi varlığının özünəməxsus poetik xəritəsi olan Nəbi Xəzri lirikası Azərbaycan dili və Azərbaycan ruhunun var olduğu bütün zamanlarda əziz və doğma olaraq qalacaq”. (1. səh.165).

Mən düşünürəm ki, Nəbi Xəzri poeziyası dünyanı yeni-yeni dərk etməyə, gülün-çiçəyin, ağacların gözəlliyini, rənglərini təzəcə duymağa başlayan körpələrin və gənc nəslin formalaşmasında, onlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasında mühüm rol oynaya bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Fəridə Səfiyeva. Nəbi Xəzrinin sənətkarlığı. Bakı-2009.
2. Yasif Nəsirli. Əgər ki yıxılısam çinar göstərin... Bakı-2000
3. Budaq Budaqov. Nəbi Xəzri kəhkəşanı. Bakı-1999.
4. Nəbi Xəzri. Dərələr. Bakı-1970.
5. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri 4 cildə. Bakı-1983.
6. Nəbi Xəzri. Əsrin qanlı laləsi. Bakı-1996.
7. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri 3 cildə. Bakı-2002.
8. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı-2004.
9. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Bakı-2014.

РЕЗЮМЕ

Гюльмсар Аббасова

Творчество Наби Хазри отличается широтой и разнообразием предметной области. Поезия Н.Хазри, отражающая духовный мир, мысли и поиски человека, обладающего высокой художественностью, может быть оценена как исторический моральный кодекс благодаря своему философскому содержанию

о мире, человеке и природе, высокому гуманизму, великой гражданственности и национальному колориту. Поэт внес свой вклад в развитие нашего литературного языка, умело используя поэтические возможности нашего языка и создав прекрасные образцы поэзии. Духовный мир поэта можно выразить несколькими словами: величие, простор, чистота, красота и преданность.

Поэзия Наби Хазри может сыграть важную роль в формировании молодого поколения, начиная с младенцев, которое начинает понимать мир, красоту и краски роз, цветов и деревьев и в привитии им национальных нравственных ценностей.

Ключевые слова: мир, человек, природа, поэзия, родина, гуманизм, красота, любовь, верность, национальные и моральные ценности.

SUMMARY

Gulumsar Abbasova

N.Khazri's creativity is distinguished by the breadth and diversity of the subject area. N.Khazri's poetry, which reflects the spiritual world, thoughts and searches of a person with high artistry, can be valued as a historical moral code due to its philosophical content about the world, man and nature, high humanism, great citizenship and national color. The poet has contributed to the development of our literary language by skillfully using the poetic possibilities of our language and creating beautiful examples of poetry. The spiritual world of the poet can be expressed in a few words: greatness, spaciousness, purity, beauty and devotion. N. Khazri's poetry can play an important role in the formation of the young generation, starting from babies, who are beginning to understand the world and the beauty and colors of roses, flowers and trees, and in instilling them with national moral values.

Keywords: world, man, nature, poetry, homeland, humanism, beauty, love, fidelity, national moral values.

Rəyçi: dos. Şəlalə Abdullayeva

İradə Rəhmanova*

iraderehmanova@mail.ru

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA FÜZULİ YADİGARİ

Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqə müasir Azərbaycan poeziyasında özünü tək bir şəkildə göstərmir. Müasir bədii şəkillər bu ədəbi məktəblə əlaqənin bir formada ifadəsinə əsas verirsə, köhnə bədii şəkillər bu ədəbi məktəblə əlaqəliliyə başqa bir biçim verir. XX əsrdə Füzuli ədəbi məktəbi hər bir sənətkarın yaradıcılığına müxtəlif şəkildə təsir edir.

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında M.Füzuli ədəbi məktəbinin ən layiqli davamçısı, onu şeirlərində yaşadan, müasirləşdirən, M.Füzuli yadigarı olan sənətkar Əliağa Vahid olmuşdur. M.Füzuli ədəbi məktəbinin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq M.Füzuli ənənələri Ə.Vahid üçün yalnız nümunə deyil, poeziyasının da əsasını təşkil etmişdir. Əliağa Məmmədqulu oğlu İsgəndərov 17 fevral 1895-ci ild Bakıda dünyaya gəlmişdir. Kiçik yaşlarında ata və anasını itirən şair “Mollaxana” poemasında bu haqda məlumat verir:

Bakı şəhərində doğuldum anadan,
Keçmədi bir elə müddət aradan,
Atam öldü, mənim artdı kədərim,
Yox heç şeydən, uşaqdım, xəbərim. (7, s. 453)

Əmisi Məşədi Ağabəyin himayəsində böyüyən şair bir müddət mollaxana təhsili almışdır. Maddi çətinliklər səbəbi ilə təhsilini yarımçıq buraxmış, ailəsinin dolanışığını təmin etmək üçün tütün fabrikinə çilingər şagirdi kimi çalışmışdır. Sonralar Vahid bu işdən ayrılaraq ata sənətini seçmiş, dülgerliklə məşğul olmuşdur. O, mollaxana təhsilini yarımçıq buraxsa da, şəxsi mütaliəsini davam etdirmişdir.

Əliağa Vahid gənclik illərində Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinə qatılmışdır. Şair şeir, qafiyyə, rədif, əruz vəznə haqqında iki il Mirzə Əbdülxəlil Yusifdən, dörd il Əbdülxəlil Cənnətidən dərs almışdır. Mətbuat sahəsində yer almağa başlamış və 1914-1915-ci illərdən etibarən “Bəsirət”, “İqbal”, “Tərəqqi”,

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent

“Babayi-Əmir” kimi jurnal və qəzetlərdə çıxış etməyə başlamışdır. Məqalələrini, qəzəl, meyxana və qısa hekayələrini “İqbal”, “Zəhmət”, “Bayraqi-ədalət”, “Bəsirət”, “Tuti”, “Məzəli” və başqa qəzet və jurnallarda dərc etdirmişdir. O, uzun illər “Molla Nəsrəddin” jurnalında da fəaliyyət göstərmişdir.

I Dünya müharibəsi xalqın üzərində ciddi təzyiq elementinə çevrildi. Ə.Vahid belə bir mühitdə cəmiyyətin məruz qaldığı təzyiq və şiddətə biganə qalmamış və cəmiyyət həyatında baş verən əksiklikləri satirik bir üslubda qələmə almışdır. Elə bu dövrdə “Olmadım bir ləhzə yarəb, mən cahan mülkündə şad” şeirini yazmışdır. 1916-cı ildə doqquz səhifədən ibarət olan “Tamahın nəticəsi” adlı ilk kitabı nəşr olunmuşdur. Ə.Vahid Azərbaycan Demokratik Respublikasını “Könüllər şad olan gündür bu bayramda, bu bayramda” sözləri ilə qarşılamışdır. Ə.Vahid 1920-ci illərdə “Tənqid-təbliğ” teatrında fəal iştirak edir. Şairin üslubundakı satira bu dövrdə də davam edir. Məqalələri “Kommunist”, “Maarif və mədəniyyət”, “Şərq qadını”, “Yeni yol”, “Gənc işçi” və digər mətbuat orqanlarında tez-tez dərc edilməyə başlayan Ə.Vahid II Dünya müharibəsinin ortaya çıxardığı maddi-mənəvi çətinliklərin bir nəticəsi olaraq bir neçə dostu ilə yaratdıqları teatr truppası ilə təbliğat komitələrində yer alaraq kənd kənd gəzir və xalqı Hitlerlə və faşizmlə müharibəyə çağırır. O, qələbəmizə inam hissələrinin təsirli təbliğatına görə 1943-cü il 17 iyun tarixli Fərmanı ilə Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət Xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ə.Vahidin gördüyü işlərdən biri də tərcüməçilik olmuşdur. O, Hafizin, Xəyyamın, Nizaminin, Füzulinin və başqa klassik şairlərin əsərlərini tərcümə etmiş və bunun nəticəsində söz, sənət dünyasının sirləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Vahid qəzəlin müasir növü olan meyxananın yaradıcısı hesab olunur.

Ə.Vahid 1 oktyabr 1965-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

Vahid klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Füzulini başa düşmək üçün əsas əlaqə nöqtəsidir. Onun haqqında aparılan tədqiqatlarda gəlinən ortaq nəticə budur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında keçmiş ilə gələcəyi, ənənə və novatorluğu birləşdirən ədəbi şəxsiyyətdir. Şairin təsiri altında qaldığı şairlər M.Füzuli ilə kifayətlənmir. Xüsusilə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrindən olan Nizami, Xaqani kimi şairlərin şeirlərini tərcümə etməsi, onu klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ənənəsinin XX əsrdə ən öndə gələn nümayəndələrindən biri etmişdir.

C.Məmmədquluzadə Ə.Vahidə qəzəl sahəsində yazmağını tövsiyə etmiş, bundan sonra Vahid qələmini qəzəl sahəsində inkişaf etdirib, yazdığı qəzəllərlə böyük təqdir toplamışdır. M.Füzuli sənətini davam etdirən və özünü onun tələbələrindən biri hesab edən Ə.Vahid Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl janrının ən böyük nümayəndələrindən biri olaraq qəbul edilir.

Ə.Vahidin yaradıcılıq dövründə məhəbbət lirikası – sevgidən bəhs edən qəzəlləri sovet dövrünün məzmunlu şeirləri əvəz etmiş, əsas mövzusu məhəbbətin tərənnümü olan qəzəl janrı kölgədə qalmışdı. Lakin Ə.Vahid, əksinə, klassik şairlərin əsərlərini mütaliə etmiş və yaradıcılığında qəzələ xüsusi önəm vermişdir. XX əsrdə Ə.Vahid Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbət lirikasının inkişafında böyük rol oynamışdır. Böyük Füzuli yadigarı Ə.Vahid ömrünün axırınadək qəzəl yazmağa davam etmiş və M.Füzulinin “qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola, oxumaq da, yazmaq da asan ola” vəsiyyətini yerinə yetirmişdir. Ə.Vahid M.Füzulinin davamçısı olduğu üçün qürur duyur. 1939-cu ildə nəşr olunan “Ölkəmizin” rədifli şeirində böyük şair M.Füzulini yada salır. Vətəni Azərbaycanın tərənnümünə həsr etdiyi bu şeirdə Ə.Vahid özünü Füzulinin “ayaq torpağı” adlandırır və bununla böyük qürur hissi duyduğunu dilə gətirir:

Bu fəxrdir mənə, Vahid ki, xalq şairiyəm,
Böyük Füzulilərin xaki-payinin biriyəm,
Bütün bəşər yaşadığıca mən ölmərəm, diriyəm. (7, s. 340)

Ə.Vahid M.Füzulini şeir allahı, qəzəllərini isə möcüzə adlandırır. Şair onu Füzuli yadigarı, Füzuli şagirdi adlandıranlara etiraz etmiş, nəinki şagirdi, şagirdinin şagirdi belə olmadığını demiş və yalnız Füzulilərin xaki-payinin biri ola biləcəyini söyləmişdir.

Zaman keçdikcə, Ə.Vahidin poeziyası daha da qüvvətləndikcə Vahid özünü yaşadığı dövrdə Füzulini tək yadigarı adlandırır. Şair bunu ifadə edərkən də əfv diləyərək, təvazökarlıq göstərərək etmişdir:

Deyərdim, əhli qələm, Vahid, əfv edərsə məni,
Böyük Füzulimizin yadigarı mən özüməm. (7, s. 136)

Ədəbiyyatşünaslıqda Ə.Vahid yaradıcılığı ilə bağlı fikir birliyi olmamışdır. Bəzən alimlər onun yaradıcılığına doğru olmayan, birtərəfli münasibət bildirirdilər. Belə alimlər arasında şairin dostu, tənqidçi professor Cəfər Xəndan da var idi.

C.Xəndan Ə.Vahidin qəzəli yaradıcılığında əsas janr kimi götürməsinə nöqsan hesab edirdi. Vahid isə C.Xəndanın timsalında onu tənqid edən alimlərə cavab olaraq "Olur" rədifli qoşmasını qələmə almışdır:

Mən necə ayrılıım rəna qəzəldən,
İşvəli dilbərdən, nazlı gözəldən,
İnsan ki, bir şeyə uydu əzəldən,
Ölünce başında o adət olur.

Eyni həqiqətdir sözüüm, laf deyil,
Vahidəm, məqsədim ixtilaf deyil,
Əlli bir yaşında bu insaf deyil,
Hər yerdə üstümə məzəmmət olur. (7, s. 355)

Ə.Vahid tənqidçi C.Xədana qəzəl yox, qoşma ilə "mən necə ayrılıım rəna qəzəldən" - söyləyərək əsaslı bir cavab vermişdir. Yazdığı qoşmada şair əlli bir yaşında olmasına baxmayaraq qəzəl yazdığı üçün qınaq obyektinə çevrilməsini ürək ağrısı ilə təsvir edir. Ə.Vahid Füzulinin təqlidçisi, nəzirəçisi və təsirindən çıxıb bilməyən bir şair olmamışdır. O, Füzuli yaradıcılığından bəhrələnərək XX əsrdə qəzəl janrını yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Vahidin qəzəl janrını seçməsində Füzulinin böyük təsiri olmuşdur. Şair 1921-ci ildə Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən səhnəyə qoyulan "Leyli və Məcnun" operasına tamaşa etmiş və bundan sonra onda qəzəl yazmağa böyük həvəs yaranmışdır. Ə.Vahid həmin anda başa düşür ki, onun yolu böyük Füzuli yaradıcılığını dərk etmək yoludur. Həqiqətən də Ə.Vahid eşq qəzəlxanı olaraq həm özü, həm də müasirləri tərəfindən "Füzuli yadigarı" kimi adlandırılmışdır. O, Füzuli ədəbi məktəbi yox olmasın deyərək yaşamaq məcburiyyəti olduğu qənaətinə gəlir. Ona bir şey olsa, xalqın qəzəlxanının olmayacağını düşünür:

Ölməmişkən, gözəlim, Vahidə qiymət verir el,
O da getsə, vətənə, xəlqə qəzəlxan kim olar? (7, s. 241)

Şairin lirikasında bir tərəfdən Füzuli ənənələri yaşadılsa da, bir tərəfdən də bu ənənələr çağdaş dövrlə uyğunlaşdırılır. Şair özü də bunu inkar etmir: İndi lazımdır ayaqlaşmaq müasir dövr ilə, Vahida, hər şerinə bir tazə ünvan yaxşıdır.

Ə.Vahid yaradıcılığının ilk illərində Füzuli lirikasını passiv şəkildə təqlid edirdi. Qəzəllərinin dili qəliz, bəhrləri ağır idi, çoxunun mövzusu Füzulinin qəzəllərinə bənzəyir. Şairin dünyagörüşü artıqca, yaradıcılığı püxtələşdikcə Füzuli lirikasından yaradıcı və sərbəst şəkildə bəhrələnmişdir. Şeirlərinin dili sadələşmiş, bəhri oynaq, fikri aydın olmuşdur. Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı olan Ə.Vahid Füzulinin iki qəzəlinə təxmislər yazmışdır. O bu təxmislərdən birində satirik şair olaraq özünü ifadə etmişdir. Bəhs etdiyimiz qəzəl Füzulinin “Sübh salıb mah rüxündən niqab” misrası ilə başlayan qəzəlidir. Füzuli qəzəlində həqiqi, saf, sadıq aşiq obrazı və onun dünyalar gözəli məşuqəsi təsvir olunur. Aşıqın sevgilisi o qədər gözəldir ki, günəş onu seyr etmək üçün çıxır. Aşiq sevgilisindən ayrılacağı günü ən ağır günə-məhşər gününə bərabər tutur:

“Sübh salıb mahi-rüxündən niqab
Çıx ki tamaşaya, çıx afitab!. (7, s. 398)

Ə.Vahidin qələmə aldığı təxmisdə isə gözəllik yox, eybəcərlik təsvir olunur. Şair eybəcərliyi mükəmməl şəkildə göstərərək gülüş hədəfinə çevirir. Vahidin təxmisdə verilən baş qəhrəman eybəcər sevgi uğruna ailəsini qurban verən, mal-dövləti hər şeydən üstün tutan tüklüqulaq, heyvərə, kaftar bir adamdır. O, bu təxmisdə dövrünün eybərliklərini ifşa edir:

Mən kimi min tüklüqulaq, heyvərə
Sahib ikən dövlətü simu zərə,
Talibdir sən kimi siminbərə,
Riştəyi-canım yetər, et bir kərə,
Salam səri-zülfi-səmənsayə tab. (7, s. 398-399)

Ə.Vahid Füzulinin bu qəzəlinə dəfələrlə müraciət etmiş, ondan bəhrələnərək dörd qəzəl qələmə almışdır. “Qılmış ol məhvəş üzünə zülfi pürçinin niqab”, “Ta ki, yetdi ləbi-ləlinə nigarın meyi-nab”, “Arizin görcək şüarın gizlər oldu afitab”, “Portov almış mehr rüxündən göy üzrə mahitab” misraları ilə başlayan qəzəlləri Füzulinin “Sübh salıb mah rüxündən niqab” misrası ilə başlayan qəzəli əsasında yazılıb. Vahidin Füzuli qəzəlinə yazdığı birinci təxmislər satirik planda verilərsə də, ikinci təxmislər romantik planda verilmişdir. Şair Füzulinin “Deyilsən çoxdan, ey gərdun, cahan

seyrində yoldaşım” qəzəlinə təxmisi yazmışdır. M.Nuruoğlunun “Əliağa Vahid haqqında bildiklərimiz” adlı monoqrafiyasında Cavad Şirinovun Ə.Vahidin bu təxmisi ilə bağlı xatirəsi diqqətimizi çəkir: “Vahid 1939-cu ilin payızında Cavad Şirinovla Səməd Vurğunun evinə gedir. Bu zaman Abdulla Şaiq də orada olur. Onlar birlikdə Səməd Vurğunun tərcümə etdiyi “Leyli və Məcnun” poemasını oxuyurdular. Abdulla Şaiq S.Vurğuna Ə.Vahidin Azərbaycanda böyük şair Füzulinin yadigarı olduğunu, lakin yenə də onu sınağa çəkmək istədiyini deyir. Şaiq bu zaman Füzulidən bir beyt söyləyir:

Deyilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində sirdaşım,
Nola xəmə olsa qəddim səndən artıqdır mənim yaşım. (1, s. 209)

S.Vurğun Vahidin bu beytə əlavələr etməyini istəyir. Vahid isə bədahətən bu beyti təxmisi edir:

Diyari-eşqə sultanəm, bəlalər çox çəkib başım,
Cəlali-şövşətim qəmdir, hücumi-dərd fərraşım,
Ömürlərdir axar kuyində yarın qanlı göz yaşım,
“Degilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım,
Nola xəmə olsa qəddin, səndən artıqdır mənim yaşım”. (7, s. 362)

Vahidin bədahətən, ustalıqla verdiyi bu cavab onun istedadından və Füzuli lirikasına dərinədən bələd olmasından irəli gəlir. Füzuli qələmə aldığı qəzəlin ilk beytində aşiqin belinin bükülməsini təsvir edir. Vahid isə aşiqin belinin bükülmə səbəblərini ortaya çıxarır. Aşiqin eşq diyarında sultan olmasını, başının bəlalər çəkməsini, ömür boyu yarın kuyində qanlı yaşlar axıtdığını söyləyir. Sonda Füzulinin yazmış olduğu qəzəlin bir beyti verilir və iki qəzəl ustadı birbirini tamamlayır. Vahidin yazdığı təxmisin digər bəndlərinə də nəzər salsaq, hər bənddə Füzuli yaradıcılığının izlərini açıq şəkildə görmüş olarıq. Bu təxmislə onun həqiqətən də böyük Füzuli yadigarı olduğu bir daha təsdiq olunur. Ə. Vahid “Olmadım bir ləhzə yarəb, mən vətən küncündə şad” misrası ilə başlayan müxəmməslə 1914-cü ildə ədəbiyyata gəlmişdir. Şairin müxəmməsində Füzuli təsiri açıq şəkildə özünü göstərir. Vahid burada təqlidçi kimi çıxış etməmiş, öz dövrünü əks etdirərək orijinal bir əsər yaratmışdır:

Olmadım bir ləhzə yarəb, bu vətən küncündə şad,
Səbrim əksildi, günü gündən, qəmim oldu ziyad,
Bivəfa gördüm, kimə dünya etdim etimad,
Çərxi-dun sübhü məsa oldu mənimlə kəcinad,
Əlaman, çərxi sitəmkarın əlindən, dad dad! (7, s. 329)

Füzulinin “Mən kiməm? Bir bikəsü biçərə vü bixaniman” misrası ilə başlayan təcibəndin təsirini Ə.Vahidin yuxarıda verilmiş müxəmməsində görməyimiz mümkündür. Müxəmməsdə yaşadığı dövrdə Ə.Vahidin əzab-əziyyətlərlə dolu həyatından ah-nalə etməsi əks olunur. Ə.Vahid sələfi Füzuli kimi dövrün böyüklərinə qarşı çıxır, azad yaşamağı hər şeydən vacib sayır. Şair yaşadığı əsrdə dövlət böyüklərinə mədhiyyə yazmamış, əksinə, onların təqib etdiyi insanlara (H.Cavid, S.Mümtaz, S.Mənsur) şeirlər həsr etmişdir. Füzuli “Padişahi-mülk” qitəsi ilə, Vahid isə “Yalvarma” rədifli qəzəli ilə dövrün hökmdarına boyun əymirlər:

Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cud
Bəsdürür başımda tövfiqi-qənaət əfsəri. (1, s. 361)

Nə oldu dövləti-Cəmşid, mülki-İsgəndər,
Nə tacidarə, nə bir şəhriyarə yalvarma! (7, s. 19)

Ə.Vahid böyük şair Füzulinin ədəbi-nəzəri görüşlərindən də bəhrələnmişdir. Füzuli sözü Allahın insana bəxş etdiyi ən dəyərli sərvət kimi qiymətləndirir. Şair sözün qüdrəti, ilahiliyi ilə əlaqədar fikirlərini ifadə etmişdir. Eləcə də Füzulinin davamçısı Ə.Vahid sözü çox dəyərli bir dil vahidi hesab edir, onu ən dəyərli cəvahiratdan üstün hesab edirdi:

Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir can. (2, s. 224)

Vahid, bu bir sözün min lələ dəyər,
Mənə gerek deyil nə sərvət, nə zər! (7, s. 357)

Professor Fuad Qasımzadə “Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur” adlı monoqrafiyasında yazır: “Dövrümüzün görkəmli şairi Əliağa Vahid isə Füzuli yolu ilə gedərək, ondan dərs və ilham almış, Füzuli ənənələrini müasir həyatla, yaşadığımız mühit və zamanə ilə bağlayaraq, fəlsəfi lirikanın qiymətli incilərini yaratmışdır” (3, s. 358). Ə.Vahid Füzuli ənənələrini davam etdirərək qəzəllərində təsəvvüf simvolikasından da bəhrələnmişdir. Şairin qəzəllərində təsəvvüfi görüşlər indiyədək ətraflı şəkildə araşdırılmamışdır. Vahid sufi şair deyil, lakin qəzəl janrından istifadə etməklə qeyri-ixtiyari sufi ideyalarından, irfan elmindən bəhrələnmişdir. Yaradıcılığı boyu Yaradana olan sevgisini, ona olan bağlılığını etiraf edir. Şair dünyada olan haqsızlıqlara qarşı Allahdan mərhəmət diləyir, günahları bağışlayanın O olduğunu söyləyir. Əsl eşqin yaradana olan eşq olduğunu söyləyir. Vahid daim şeirlərində insanlara bunu xatırladır:

İlahi, gizli deyildir sənə sədaqətimiz,
Ürəkdə daimi bir eşqimiz, məhəbbətimiz. (6, s. 82)

Vahid qəzəllərində ilk baxışdan mətnaltı məzmun anlaşılır, real eşq mövzusunda yazıldığı düşünülür. Şairin şeirlərində istifadə etdiyi “gül”, “nazlı yar”, “dərbər”, “nigar” və s. İfadələr gözəl qadına yox, mürşidə və Yaradana aid edilir. “Bu deyil” rədifli qəzəlində də ilk baxışdan mətnaltı məzmun anlaşılır. Təsəvvüf ideyaları qəzəlin alt qatlarındadır. Qəzəldə işlədilən “nigar”, “gül”, “gülüzlülər”, “nazlı yar” ifadələri gözəl qadına deyil, Tanrıya olan müraciətlərdir:

O gül ki biz sevirik, bil, onunla fəxr edirik,
Sizin təsəvvür ilə iftixarımız bu deyil. (7, s. 126)

Ə.Vahidin proqram qəzəllərindən hesab edilən “Çıxmışığı” rədifli qəzəli də Füzuli yaradıcılığından bəhrələnərək qələmə alınmışdır. Yeddi beytdən ibarət olan qəzəldə Füzuli lirikasında rast gəldiyimiz xarabat, meyxana, şəm, pərvanə, divanə, rind və s. İfadələrə təsadüf edirik:

Biz xarabat əhliyik, meyxanələrdən çıxmışığı,
Badələr nuş etmişik, peymanələrdən çıxmışığı.
Atəşi-qəmdən nə qorxaq ki, səməndər xislətik,
Şamlar yandırmışığı, pərvanələrdən çıxmışığı. (7, s. 123)

Ə.Vahid adını çəkdiyimiz bu qəzəldə ariflər məclisini cənnətlə bərabər tutur, çünki burada ilahi eşq mövcuddur. İlahi eşq mənəvi kamilliyə gedən yoldur, mənəvi kamillik isə sadəcə cənnət əhlinə məxsus xüsusiyyətdir. Vahid qəzəldə ilahi eşqi ilə doğru yolda olmasına işarə edir. Onun XX əsrdə qəzəl janrının yenidən çiçəklənməsində böyük rolu vardır. Bu səbəbdən də Füzuli, Seyid Əzim Şirvani kimi görkəmli qəzəl ustaları ilə adı bir sırada çəkilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
2. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
3. Qasımzadə, F. Qəm karvanı yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü). Bakı: Azərneşr, 1968, 360 s.
4. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2018, 348 s.
5. Nuruoğlu M. Əliağa Vahid haqqında bildiklərimiz. Bakı: Şərq-Qərb, 1995, 240 s.
6. Vahid Ə. Qezəllər. Bakı: Azərneşr, 1989, 280 s.
7. Vahid Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 472 s.

XÜLASƏ

XVI əsrin görkəmli mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli ənənələri özündən sonrakı bir çox sənətkarların yaradıcılığında qorunmuş və inkişaf etdirilmişdir. Müasir Azərbaycan poeziyasında bu yolun ən uğurlu davamçılarından biri Əliağa Vahiddir. Məqalədə Ə.Vahid irsi Füzuli poeziyası işığında dəyərləndirilir, iki böyük şəxsiyyətin yaradıcılığı ənənə və novatorluq münasibətləri kontekstində təhlil olunur. Ədiblərin irsinə həsr olunmuş araşdırmalara nəzər salınır və Əliağa Vahidin Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirməklə böyük sələfi Məhəmməd Füzulinin layiqli xələfi olduğu konkret faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Əliağa Vahid, qəzəl, ədəbi məktəb, ənənə

FÜZULİ'S MEMORY IN CONTEMPORARY AZERBAIJAN POETRY

The traditions of the prominent thinker of the 16th century, Mahammad Fuzuli, were preserved and developed in the works of many artists after him. One of the most successful followers of this path in modern Azerbaijani poetry is Aliaga Vahid. In the article, the legacy of A. Vahid is evaluated in the light of Fuzuli's poetry; the creativity of two great personalities is analyzed in the context of tradition and innovation. Studies dedicated to the heritage of writers are reviewed and it is substantiated with concrete facts that Aliaga Vahid is a worthy successor of his great predecessor Mahammad Fuzuli by continuing the Fuzuli literary school.

Keywords: Mahammad Fuzuli, Aliaga Vahid, ghazal, literary school, tradition

Rəyçi: Professor Almaz Məmmədova

RUS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bir qayda olaraq, tərcüməçi bədii mətnin tərcüməsində maksimum ekvivalentliyə nail olmağa çalışır. Aydın ki, bədii tərcümə zamanı tam uyğunluqdan söhbət gedə bilməz, hətta ən mükəmməl tərcümə əsərində də müəyyən qeyri-dəqiqliklər, təhrif və nöqsanlar ola bilər; bu, bir tərəfdən orijinalın və tərcümə dilinin müxtəlif forma və qruplara, xüsusiyyətlərə malik olmasından, digər tərəfdən isə tərcüməçinin orijinalı dərk etmə səviyyəsindən, əsəri tərcümə edilən müəllifin bədii ifadə üslubunu, yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərini bilməsindən çox asılıdır. Bəzən tərcüməçi konteksti nəzərə almadan orijinaldakı sözün bilavasitə dilimizdəki ekvivalentindən istifadə etməklə fikrin təhrifinə səbəb olur, orijinaldakı əhvali-ruhiyyə, özünəməxsusluq itirilir, konkret obrazla bağlı dil-üslub xüsusiyyəti, onun fərdiliyi pozulur. Tərcüməçilik praktikasını artdıqca tərcümə bu sahədə müəyyən nəzəri müddəalar və konkret mövqelər formalaşır. "Nəzəriyyəçilərin formalaşdırdıqları çoxsaylı ümumi və konkret tələblər arasında aşağıdakıları fərqləndirmək olar: tərcüməçinin yaradıcılıq istedadı olmalı, orijinalın və tərcümənin dilini mükəmməl bilməli, tərcümə edilən əsərin əks etdirdiyi tarixi dövrü araşdırmalıdır və tərcümə "əsərin ruhunu" qoruyub saxlamalı, oxucuda orijinalın oyatdığı duyğuları canlandırmağa nail olmalıdır" (14, 178).

Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə bədii tərcümələrə xüsusi yer verilmişdir. Xüsusən də rus klassik ədəbiyyatının dilimizə çevrilməsində uzun illər boyu böyük təcrübə əldə edilmiş, müəyyən ənənələr formalaşmışdır. Ancaq buna baxmayaraq, yenə də tərcümə əsərlərində ciddi nöqsanlarla qarşılaşırıq.

İstənilən dildə hər bir sözün müxtəlif mənə çalarları var. Buna görə də tərcümədə həmin sözün mətnə uyğun mənasını tapmaq vacibdir. Bununla yanaşı, bəzən hətta təkmənalı və ya mənə çaları nisbətən az olan sözün də tərcüməsi müəyyən çətinliklər törədə bilər. Təbii ki, tərcümə zamanı hər bir tərcüməçi orijinala maksimum yaxın olmağa, bədii əsərdə yalnız sözlərin tərcüməsini deyil, həmçinin bu

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı

vasitələrlə müəllifin bütün ideyalarını tərcümə dilində tam əks etdirməyə çalışır. Tanınmış rus tərcümə nəzəriyyəçisi L.S.Barxudarov göstərir ki, janrından və sahələrindən asılı olmayaraq hər bir tərcümədə tərcüməçi mütləq ekvivalentliyə çalışmalıdır. Yəni istər bədii mətnlər, istərsə də elmi, publisistik və digər sahələrdə tərcümədə ən yaxşı yol orijinal müəllifinin üslubu, dilə münasibəti və düşüncə tərzini, ifadə üsulları, ilk növbədə isə əsas mahiyyətin tam əks etdirilməsi önəmlidir. “Ancaq praktikada bu və ya digər tərcümənin “ekvivalentlik” və ya “qeyri-ekvivalentlik” (əgər kifayət qədər iri həcmli mətnlərin tərcüməsi nəzərdə tutulursa) dərəcəsi, çətin ki, birmənalı olaraq qəti şəkildə yerinə yetirilə bilər. Tərcümənin müxtəlif ekvivalentlik dərəcəsindən, onun “ekvivalentə tam yaxınlaşmasının” çox və ya az olması haqqında danışmaq daha düzgün olar ki, bu da faktiki olaraq, realıqdan daha çox, bir növ ideal variantdır” (11, 189).

Ümumiyyətlə, tərcümə heç vaxt sözün lüğətdəki variantı ilə məhdudlaşa bilməz. Tərcümə zamanı elə hallarla rastlaşmaq olur ki, burada həmin sözün məhz lüğətdəki izahından istifadə etmək özünü doğrultmur.

Bu zaman lazım gələrsə, fikir tamamilə başqa sözlərlə ifadə edilir, çünki lüğətdə bütün konkret birləşmə hallarını nəzərə almaq mümkün deyil. Belə hallar özünü, əsasən, bədii tərcümə sahəsində daha çox göstərir.

Bədii əsərlər təsvir olunan hadisə və şəraitdən, obrazların sosial və emosional vəziyyətindən asılı olaraq nitq üslublarının müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir. Burada yazı dili ilə şifahi məişət üslubu bir-biri ilə sıx bağlı olur.

Məişət üslubu, sözsüz ki, əsərdə təsvir olunan ərazi, dövr və müəllifin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Buna görə də bədii tərcümə daha çətin və daha çox zəhmət tələb edən prosesdir.

Daha ciddi çətinliklər orijinaldakı elə leksik vahidlərin tərcüməsində özünü göstərir ki, bu da bilavasitə həmin dilli xalqın və ölkənin ictimai həyatı və məişəti üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərin ifadəsidir. K. S. Barxudarovun qeyd etdiyi kimi, “Dillər arası dəyişmələr zamanı itkilər qaçılmazdır, yəni orijinalın mətnində ifadə edilən fikirlər tam ötürülməyə bilər. Deməli, tərcümə mətni heç vaxt orijinal mətnin tam və mütləq ekvivalenti ola bilməz; tərcüməçinin vəzifəsi bu ekvivalentliyi mümkün qədər yüksək etməkdən ibarətdir, yəni itkiləri minimuma endirməyə çalışmalıdır. Ancaq orijinalda və tərcümə mətnlərində ifadə edilən mənalardan yüz faiz üst-üstə düşməsinə tələb etmək düzgün deyil. (11, 11).

XIX əsr rus dramaturqu A. N. Ostrovskinin əsərlərinin dilinin milli koloritlə zəngin olduğu, onun əsərlərində Moskva tacirlərinin həyat və məişətinin bütün təfərrüatları ilə əks etdirildiyi ədəbiyyat aləmində yaxşı məlumdur. Dramaturqun “İstedadlar və pərəstişkarlar” pyesində işlətdiyi müraciət bildirən sözləri C. Bağır məhz yuxarıda göstərdiyimiz yolla tərcümə etmişdir: *батюшка* – *atam*, *матушка* – *canım-ciyərim*, *душенка* – *əzizim*, *голубчик* – *mehribanım*, *мое блаженство* – *mənim səadətim*, *моя прелесть* – *nənim mələyim* və s.

Eyni üsuldən M. Mərdanov «Meşə» pyesinin tərcüməsində də istifadə etmişdir: *матушка, барыня* – *xanımca*, *батюшки мои* – *vay dədəm*, *vay* və s.

Bundan başqa bir sıra sözlərin tərcümə olunan dildə tam ekvivalentini vermək olmur. Bu, əsasən, orijinaldakı söz sırf yerli xarakter daşdıqda və başqa xalqların həyat və məişətində ona müvafiq bir məfhum olmadıqda baş verir.

Sözsüz ki, bu halda orijinalda işlədilmiş həmin məfhumların tam və dolğun mənasını vermək üçün tərcümə edilən əsərdəki reallığı yaxşı bilmək lazımdır. Yəni tam yerli xarakterli məfhumu ifadə edən sözü düzgün vermək üçün bunlar haqqında tərcüməçinin tam təsəvvürü olmalıdır. Həm də həmin reallıq tərcümə olunan dilin reallığından nə qədər uzaqdırsa, tərcümə də bir o qədər çətin olur. Məsələn. bir sıra milli yemək adları da bu qəbildəndir. A. N. Ostrovskinin əsərlərində işlədilmiş «*пряник*», «*ватрушка*» («Oz adamlarıdır, düzəlişərik» pyesi), «*калачик*» («Son qurban» pyesi), müxtəlif şəkildə olan bir-birindən tamamilə fərqli un məmulatlarının adlarıdır. Tərcüməçilər isə bunların hamısını “qoqal” sözü kimi vermişlər. Azərbaycan mətbəxində həmin ərzaq məmulatlarının olmadığını nəzərə alsaq, belə tərcümə özünü qismən doğruldu. Ancaq bir əsərdə müxtəlif un məmulatlarının eyni sözlə tərcüməsi bəzən yeksənəqliyə səbəb olur. Buna görə mətnə uyğun olaraq, bu sözləri imkan daxilində “*kətə*”, «*çörək*» və s. ilə də əvəz etmək olardı. «*Кулебяка*» (arasında ət və ya balıq olan un məmulatıdır) adlı yemək növünün “*kətə*” ilə əvəz edilməsi (“Quduz pullar” pyesi) həmin mətnə obrazın bu yeməkdən ağız dolusu danışmasının səbəbini də ifadə edə bilmir. Ancaq “*клюквенный морс*” içkisinin (“Cehizsiz qız” pyesi) – “*şərbət*”, “*пельмени*”nin – “*düşbərə*” kimi (“Quduz pullar” pyesi) tərcüməsi kifayət qədər uğurlu hesab edilə bilər.

Bilavasitə yerli xarakter daşıyan sözlərin tərcüməsindən danışarkən A. N. Ostrovskinin əsərlərində tez-tez işlədilmiş “danışan» adları misal gətirmək olar. V. S. Vinqradov “Tərcüməşünaslığa giriş» əsərində “danışan adları» «personajın və ya sosial mühitin xarakteristikasını vermək üçün üslubi məqsədlərlə istifadə edilən

metafora və təşbehe bərabər məcaz növü kimi qiymətləndirir” (12, 5). Adlarından da görüldüyü kimi “danışan adlar” yaradılmasının əsas prinsipi adın əsasının semantik mənasını saxlamaqdır, çünki məhz bu, adın emosional dəyərləndirici informasiyasının özəyidir. Ancaq eyni zamanda, bu da danılmazdır ki, belə sözlərin tərcümə edilməsi daha böyük problemlər yaradır: adətən, adlar tərcümə edilmir prinsipi ilə yanaşma oxucunu həmin obrazın və ya soyadının onun xarakterinin açılmasındakı rolunu duymaq imkanından məhrum edir. Tərcüməçi heç bir dəyişiklik etmədən adları olduğu kimi verir ki, bunu Ostrovskinin qəhrəmanlarının adlarında da müşahidə edirik: *Несчастливцев* (несчастье – bədbəxtlik), *Глумов* (глумиться – ələ salmaq), *Большов* (böyük), *Дико́й* (vəhşi) və s. kimi adlar buna misal ola bilər. V. S. Vinqradovun nəzəriyyəsinə istinadən imkan daxilində (bu, yuxarıda nümunə göstərdiyimiz adlarda mümkündür) belə «danışan adları» tərcümə dilinin imkanları daxilində müəyyən təhrif və dəyişikliklərlə tərcümə də etmək olar (12, 34).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə yalnız rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qarşılaşırıq. Eyni çətinliklər, bəzən uyğunsuzluqlar və məna itkisi Azərbaycan dilindən rus dilinə çevrilən əsərlərdə də müşahidə edilir. Bunu Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus və bənzərsiz fərdi üslubu ilə seçilən M. Cəlalin bir sıra əsərlərində, xüsusən də satirik, sırf yerli xarakterli bədii-tənqidi əsərlərində müşahidə etmək olar. Onun satirik üslubda yazdığı əsərlərində belə orijinal “danışan adlar” da tez-tez istifadə etdiyi üsuldur. Adətən, milli zəminə sıx bağlı olduğu üçün nəinki “danışan adların”, fikrimizcə, M. Cəlalin hətta belə əsərlərinin bir qisminin sərlövhəsinin də rus dilinə çevrilməsi zamanı tərcüməçilər qarşısında kifayət qədər ciddi problemlər dayanır (3, 230).

Frazeoloji vahidlərin, atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi də xüsusi diqqət tələb edir. Elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların tərkibindəki sözlərin ayrılıqdakı mənası birləşmə daxilində tamamilə əslindən uzaqlaşmışdır. Bunları tərcümə edərkən onların ifadə etdiyi fikri düzgün çatdırmaq əsas götürülməlidir, yəni tərcümədə sözlər orijinaldan tamamilə fərqlənə bilər. Məsələn, *”Любо пан, лтбо пропан“* (“Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik” pyesi) ifadəsi *”İştahanı kök elə“*, *”Переливать из пустого в порожнее“* (“Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik” pyesi) ifadəsi *”şunu götür, şunu qoy“* şəklində uğurlu tərcümə sayıla bilər.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsində özünü doğruldan başqa bir yol isə belədir ki, tərcümə olunan dildə həmin məsələnin tam qarşılığı mövcuddur və burada yerli məişət xarakteri daşıyan söz olmur. Buna misal olaraq, *”Цыплят по осени*

считают” – “*cücəni payızda sayarlar*”, “*гора с горою не сходится*” – “*dağ dağa rast gəlmir*», “*гора с плеч*” – “*üstümdən dağ götürüldü*”, “*утопающий хватается за соломинку*” – “*suda boğulan saman çöründən yarışar*” atalar sözlərini göstərmək olar. Yalnız orijinalın dilində olan, yəni ancaq rus xalqına məxsus atalar sözlərinin tərcüməsi daha çox çətinlik yaradır. Belə atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı onların tərkibindəki sözlər yox, bu sözlərin daşdığı məna əsas götürülür. Əks halda, orijinaldakı ifadənin hərfi tərcüməsi bu dildən uzaq olan oxucuya müəllifin fikrini çatdırma bilməyəcək. Buna görə də tərcümə yox, hazır frazeologizmdən istifadə etmək yolu özünü doğruldu. Məsələn, “*Стриженная девка косы не заплетет*” bir işi çox tez yerinə yetirmək mənasında işlədilir və Y. Əzimzadə (“*Öz adamlarımızdır, düzəlişərik*” pyesi) bunu “*bir ayağım burda, bir ayağım bazarda*” şəklində verməklə düzgün yol seçmişdir. Eyni üsulla “*яблоку негде упасть*” – “*iyinə atsan yerə düşməzd*”, “*пуганая ворона куста боится*” – “*ilan vuran ala çatıdan qorxar*”, “*ты руби то дерево, что под силу было*” – “*ayağını yorğanına görə uzaq*”, “*улитка едет, да когда-то она будет*” – “*ölmə eşşəyim, yaz gələr yonca bitər*” ifadələrinin əvəz edilməsi A. Ostrovskinin əsərlərində tərcümələrin uğurlu seçimi kimi qeyd olunmalıdır.

Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ilə bağlı digər bir problem şəxs əvəzliliklərinin çevrilməsi zamanı müşahidə edilir. Əvəzlilik az miqdarda sözü əhatə etsə də, dil sisteminin mühüm komponenti kimi özünəməxsus mövqeyə malikdir və demək olar ki, bütün dillərdə mövcuddur. Bütün dillərdə mövcudluğuna və semantika ümumiliyinə baxmayaraq, hər bir dildə bu nitq hissəsini təşkil edən leksemlərin fərqli işlənmə xüsusiyyətləri də mövcuddur. Xüsusən, rus və Azərbaycan dillərində üçüncü şəxsin təkini ifadə edən şəxs əvəzliliklərinin işlənmə tərzlərində də müəyyən fərqlər var; bu Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində cins kateqoriyasının olması ilə əlaqəlidir: rus dilindəki «*он*» (o - kişi haqqında), «*она*» (o - qadın haqqında) əvəzliliklərinin hər ikisi Azərbaycan dilində «*o*» əvəzliyi ilə ifadə edilir. Belə vəziyyətin mövcudluğu xüsusən də bədii əsərlərin tərcümələrində ciddi anlaşılmaqlara səbəb olur, qarışıqlıq yaradır, müəllifin nəzərdə tutduğu məna tutumu zəifləyir. Bunu klassik rus yazıçısı F. M. Dostoyevskinin “*Idiot*” əsərinin tərcüməsindəki nümunələrdə izləmək olar. Rus dilində eyni bir cümlədə istər qadın, istərsə də kişi haqqında üçüncü şəxsin təkində işlədilən əvəzlilikləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən, fikrimizcə, bəzən dəyişikliklər etmək, mətnə anlaşılmaqlığa yol verməmək məqsədilə orijinaldakı “*он*”, “*она*”, “*его*”, “*ему*” və bu kimi digər sözlərin

hamısını «o», “ona”, “onu” kimi çevirmək əvəzinə, vəziyyətdən asılı olaraq, obrazın adı və ya “qız”, “oğlan”, “qadın”, “kişi” sözlərini işlətmək daha düzgün olardı. Ancaq bəzi hallarda bu da yeganə çıxış yolu kimi özünü doğrultmur. Məsələn, “İdiot” romanının əvvəllərində Qanya ilə İvan Fyodoroviç Yepançin Nastasya Filippovanın Qanyanın evlənmək təklifinə cavab verəcəyi axşamı həyəcanla müzakirə edərkən soruşur: “*Она это наверно сказала?*” (13, 31). Tərcümədə oxuyuruq: “*Qadın bu sözü həqiqətənmi dedi?* ” (4, 42). Əgər bütün mətn boyu söhbətin kimdən getdiyi məlumdursa və Qanya həmin qadına pərəstiş edirsə, burada onu qadın adlandırmaq qətiyyəni yerinə düşür, elə orijinaldakı kimi “*O həqiqətənmi dedi?*” işlətmək düzgün olardı.

Ümumiyyətlə, burada bədii tərcümə ilə bağlı göstərdiyimiz xüsusiyyətlərlə yanaşı, bəzi hallarda adət edilmiş üsullardan kənara çıxmaq, yeni tərcümə vasitələri də tapmaq olar. Bu, hal-hazırda müxtəlif dilli xalqlarla daha yaxın əlaqələrin yaranması və dilimizin lüğət tərkibinin son illər daha sürətlə zənginləşməsi nəticəsində baş verə bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. OKA Ofset nəşriyyatı 2008, 218 s.
2. Dostoyevski F.M. İdiot. Bakı, 2006.
3. Əfəndiyeva L.R. Mir Cəlalın əsərlərində “Danışan adların” rus dilinə tərcüməsi ilə bağlı qeydlər// XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı, ədəbiyyatşünas, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 115 illiyinə həsr olunmuş “Mir Cəlal – 115” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2023. s.229-236.
4. Ostrovski A. N. İstedadlar və pərəstişkarlar.//A. N. Ostrovski. Pyeslər. Bakı, “Azərnəşr”, 1973.
5. Ostrovski A.N. Son qurban.//“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1948, № 4, s.38-91.
6. Ostrovski A.N. Oz adamlarımızdır, düzəlişərik // A.N.Ostrovski. Seçilmiş əsərləri. “Şərq- Qərb”. Bakı, 2006.
7. Ostrovski A.N. Meşə// A.N.Ostrovski. Pyeslər. Bakı, “Azərnəşr”, 1948.
8. Ostrovski A.N. Quduz pullar // A.N.Ostrovski. Pyeslər. Bakı, 1973.
9. Ostrovski A.N. Cehizsiz qız. // A.N.Ostrovski. Seçilmiş əsərləri. “Şərq- Qərb”. Bakı, 2006.

10. Ostrovski A.N. Müdrik olan hər kəsə kifayətdir sadəlik// “Azərbaycan” jurnalı, 1973, № 4, s.38-91.

11. Бархударов Л. С. Язык и перевод. (Вопросы общей и частной теории перевода). М.:. 2016.

12. Виноградов В. С. Введение в переводоведение: общие и лексические вопросы // В. С.Виноградов – М.: Изд-во ин-та общ. сред. образования РАО, 2001.

13. Достоевский Ф. М. Идиот. Москва, 1981.

14. Пашаева А. О русских переводах рассказов Мир Джалала // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı, ədəbiyyatşünas, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 115 illiyinə həsr olunmuş “Mir Cəlal – 115” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2023, s. 177-187.

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА С РУССКОГО ЯЗЫКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ

Художественный перевод можно считать одной из актуальных областей литературоведения в современную эпоху, когда расширяются общественно-политические и культурные связи между народами. Переводные произведения являются не только важным средством знакомства с литературой других народов, но и познания мировоззрения и образа жизни их. Они являются также средством обогащения духовного мира более широкого круга читателей.

Отразить на языке перевода основную идею произведения, художественную ценность оригинала, правильно выразить в художественном тексте позицию автора, его отношение к описываемым им событиям и персонажам – сложная задача, требующая большой ответственности переводчика.

В долгой истории перевода русской литературы на азербайджанский язык сложились добрые традиции. Тем не менее, в ряде случаев при переводе отдельных произведений русских авторов на национальный язык все еще существуют определенные традиции. В настоящей статье рассматриваются некоторые из этих проблем на материале переводов произведений великих русских классиков Ф.М. Достоевского, А.Н. Островского и др.

Ключевые слова: художественный перевод, эквивалентность, дословный перевод, фразеологизмы, говорящие имена.

SUMMARY

SOME SPECIFICS OF TRANSLATION FROM RUSSIAN INTO AZERBAIJANI LANGUAGE

Literary translation might be considered as one of the most relevant areas of literary criticism in the modern era, when socio-political and cultural ties between people are expanding. Translation works are important means of acquaintance with the literature of different nations, understanding their artistic thinking and way of life, enriching the worldview and spiritual world of a person. Reflecting the main theme of a work, the artistic value of the original in the translated language, correctly expressing the author's position in a fiction text, his attitude to the events and characters he describes is a difficult task that requires great responsibility from the author.

The translation traditions from Russian have a long history in the Azerbaijani literature. Nevertheless, sometimes certain problems might be observed in works translated from Russian into Azerbaijani. The article reviews some of these problems using examples of translations of works by Russian classics A.N. Ostrovsky, F.M. Dostoevsky and certain conclusions are concluded.

Key words: artistic translation, equivalence, literal translation, phraseological units, “speaking” names.

X Ü L A S Ə

RUS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xalqlar arasında ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin genişləndiyi müasir dövrdə bədii tərcümə ədəbiyyatşünaslığın aktual sahələrindən biri hesab edilə bilər. Müxtəlif xalqların ədəbiyyatı ilə tanış olmaq, onların bədii düşüncəsini və həyat tərzini başa düşmək, bütövlükdə insanın dünyagörüşü və mənəvi aləmini zənginləşdirməyin mühüm vasitəsi tərcümə əsərləridir. Əsərin əsas qayəsini, orijinalın bədii dəyərini

tərcümə dilində əks etdirmək, bədii mətnə müəllifin mövqeyini, təsvir etdiyi hadisələrə və obrazlarına münasibətini düzgün ifadə etmək tərcüməçidən böyük məsuliyyət tələb edən ağır işdir. Azərbaycan ədəbiyyatında rus dilindən tərcümə ənənələrinin kökləri uzun tarixə malikdir. Buna baxmayaraq, bir sıra hallarda rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən əsərlərdə müəyyən problemlər izlənilir. Məqalədə rus klassikləri A.N.Ostrovski, F.M.Dostoyevskinin əsərlərinin tərcümə nümunələri əsasında həmin bu problemlərin bəziləri nəzərdən keçirilir və müəyyən nəticələr verilir.

Açar sözlər: bədii tərcümə, ekvivalentlik, hərfi tərcümə, frazeoloji vahidlər, “danışan” adlar.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN İCTİMAİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Əli bəy Hüseynzadə XIX əsrin sonu – XX əstin əvvəllərində yetişmiş ictimai-siyasi xadim və ədəbi şəxsiyyətdir. Ədəbiyyatşünas Ofelya Bayramlı yazır ki, hələ sağlığında müasirləri tərəfindən “Rəsuli-həqq”, “İrqi ən mükəmməl öndəri”, “Bütün türk dünyasının mücahidi”, “Küllü-müsəlman aləminin iftixarı”, “Qafqaz müsəlmanlarının atası” kimi yüksək səviyyədə qiymətləndirilən Ə.Hüseynzadənin geniş miqyasda şöhrət qazanmasının əsas səbəbi yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının həyatı, azadlığı haqda dediyi “böyük həqiqətlər” idi (2, 5).

Ə.Hüseynzadə yalnız ictimai-siyasi xadim deyil, o, həmçinin istedadlı jurnalist, dilşünas, ədəbiyyatşünas, alim, şair, tərcüməçi, rəssam, həkim idi.

Ə.Hüseynzadə Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra siyasi həyata qoşulur, “İttihadi-Osmani” adlı gizli cəmiyyət yaradır.

Bu cəmiyyət yeni məfkurəli cəmiyyətə çevrilir. Ona görə də Əbdülhəmid adlı bir şəxs bu cəmiyyətə mane oldu. “Çünki o, türkcülüyə türklərlə türk olmayan xalqlar arasında təfriqə salan bir ideologiya kimi baxırdı” (2, 12-13). Odur ki, cəmiyyət adını dəyişdirərək “İttihad və Tərəqqi” adlanır. Əlbəttə, bu dönüş Ə.Hüseynzadənin türkcülük sahəsində çəkdiyi zəhmətin ifadəsi idi.

“İttihad və Tərəqqi” təşkilatında Ə.Hüseynzadə işini davam etdirir.

O, 1903-cü ildə, iyul ayının 5-də Azərbaycana gəlir. Onun türkcülük ideyası Azərbaycanda da yayılır, redaktor olduğu “Həyat” qəzetində məqalələrlə çıxış edir. Çox keçmir ki, “Həyat” qəzeti bağlanır, sonra o, “Füyuzat” jurnalını nəşr etdirir. Jurnalda ictimai, siyasi və ədəbi mövzularda məqalələri, şeirləri nəşr olunur.

“Həyat” qəzetində Ə.Hüseynzadənin bir neçə məqaləsi çap olunur. “Qəzetimizin məsləki”, “Qəzetimizin dili haqqında bir neçə söz”, “Zəmanəmizin Ömər Xəyyamı”, “Hürriyyət”, “İntiqad”, “Gəncə və Tiflis vüqatına dair əfkarımız”, “Milliyyət və insaniyyət” və s.

* BDU. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL. Elmi işçi, fil.f.d.

Ə.Hüseynzadə “Qəzetimizin məsləki” məqaləsində qəzetin əhəmiyyəti haqqında danışır. O, qəzetin xaricdə və ölkəmizdə necə oxunmasını, ona olan münasibəti və s. fərqlərin olduğunu göstərir. Ə.Hüseynzadə yazır: “Qərbdə məcmui dörd-beş milyon əhalidən ibarət kiçik məmləkətlərdə üç-dörd yüzə qədər müxtəlif qəzetlərin yüz minlərcə nüsxələrlə intişarına baxılırsa, əqvami-mütəməddinə üçün qəzetəinin dəxi mani-əziz kibi ehtiyacatı-bəşəriyyənin ən zərurilərindən ədd olunduğu anlaşılır. Bu kibi məmləkətlərdə insanlar qəzetə qiraətini etiyad edə-edə bir növ qəzetə tiryəkisi olurlar Nə sabah və axşam qəzet oxumamışsa çay, qəhvə içməyən adamlar kibi rahatsız olurlar...” (2, 102).

Sonra o, əlavə edərək yazır ki, lakin qəzetə sözünü hənuz yeni eşidən və qəzetəinin nə olduğunu layiqilə bilməyən bizim xəlqdə qərib bir fikir yoxdur. (2, 102).

“Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” məqaləsində Ə.Hüseynzadə belə bir məsələ qaldırır ki, bizəmi qəzetimizin dilini sadələşdirmək, yoxsa cəmaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır (2, 107). Məsələ budur ki, yazdığımızdan daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir. Qəzetimizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. O yazır ki, bunu da yaddan çıxarmamalı ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə mütəkəllim guşələrindən gəlmişlərdir. (2, 107).

Burada Ə.Hüseynzadə onu vurğulamaq istəyirdi ki, ölkəmizdə nəşr olunan qəzetlər oxunaqlı sadə dildə yazılmalıdır. Qəliz və başa düşülməyən sözlərdən istifadə olunmamalıdır. O yazır ki, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqmi lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ikmal üçün bu dilə münasibəti-diriiyyə, tarixiyyə və ədəbiyyəsi olan ərəb və fars dillərinə müraciət etməkmi müvafiq məsləhətdir... ərəbi və fars kələmata müğləq, qəlizdir... (2, 109).

Ə.Hüseynzadənin bu sözləri müasir dövrümüze də aiddir. Belə ki, indiki yazarlarımız Qərb ölkələrinin anlaşılmayan söz və terminlərinin işlədilməsinə daha meyillidirlər ki, həmin sözlərin və terminlərin mənalarını başa düşmək olmur.

Ə Hüseynzadə Stolipin irticası zamanı vətəni tərk edib İstanbula gedir. Orada türk xalqlarının hüquqlarını müdafiə etməyə çalışır. Türklərin xeyrinə təbliğat aparmaq üçün Qərbi Avropanın bir neşə ölkəsinə gedir. Budapeştə, Vyanaya, Sofiyaya, Berlinə qədər gedib çıxır.

Ə.Hüseynzadə siyasi məqalələr, hekayələr, şeirlər yazmış, bir şox Avropa şairlərinin şeirlərindən seçmələri orijinaldan tərcümə etmişdir. O, “Əbdi-qılaf və

məhfəzə” hekayəsini rus yazışısı A.P.Çexovun “Qılafılı adam” əsərinə iqtibasən yazmışdır.

Onun məqalələri içərisində Ömər Xəyyam, Şiller, Tolstoy və başqaları haqqında dəyərli yazıları vardır.

Ə.Hüseynzadə “Ömər Xəyyam” məqaləsində fars şairi, dünyaşöhrətli rübailərin müəllifi Ömər Xəyyama böyük qiymət verir və onun xarici ölkələrdə az tanındığını göstərir. Onun rübailərinin böyük bir qisminin Almaniyada, Fransada, tərcümə olunaraq nəşr olunduğunu vurğulayır. Az tanınmağının səbəbini göstərərək qeyd edir ki, Ömər Xəyyamın həqiqiliyinə əmin olunacaq bir məcmueyi-asarı əsil vətəni olan İranda belə bulmaq müşküldür.

Ə.Hüseynzadənin aşağıdakı faktı çox maraqlıdır. O yazır: “Bənim əlimdə olan Nikolanın Parisdə 1867-də basdırdığı rübaiyyatdır. İbtida 50 rübainin tərcüməsini Vyana Şərq Akademiyası naziri, Şərqsünas Barbın təşviqiylə Vyanada... qəzetəsində etdirdim, çox alqışlandı. Bundan sonra Xəyyamı təkmil nəzmən tərcümə etdim. Deyə bilərəm ki, Şekspirin sonatlarından maəda əcnəbi lisanlarından etdiyim tərcümələrin heç biri bənə bu qədər ləzzət vermədi, tərcümə etdikcə həvəsim ziyadələşirdi (2, 97).

Ə.Hüseynzadənin “Şiller” və “Tolstoy” haqqında yazdığı məqalələrdə də çox dəyərli faktları vardır.

Ə.Hüseynzadənin əsərləri mövzu baxımından çox müxtəlifdir: “Rusiya inqilabının əhəmiyyəti-ələmiyyəsi”, “Millət və insaniyyət”, “Kristofor Kolumbm, yoxsa türklərimi?!” , “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran”, “Azərbaycanda düşündüklərim”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” və s.

“Azərbaycanda düşündüklərim” adlı məqalədə Ə. Hüseynzadə Bakı və Gəncə şəhərləri haqqında qısa məlumat verir.

“Kristofor Kolumbm, yoxsa türklərimi?!” adlı məqaləsində Ə.Hüseynzadə daha maraqlı məlumat verir. Maraqlı fakt bundan ibarətdir ki, italyanlılar, ispaniyalıları, skandinaviyalılar və başqaları guya Amerikanı, “kəsf edən”, Kolumbu özlərininki hesab edirlər, hətta gəmilər də onların olduğunu iddiasındadırlar. Ancaq Ə.Hüseynzadə Fransanın “Fiqaro” qəzetinə əsaslanaraq yazır ki, Fransanın “Fiqaro” qəzetinin verdiyi xəbərə baxılırsa, türklərin Kolumbdan çox əvvəl Amerikaya getmiş olduqları anlaşıyor (2, 157).

Bəzi mənbələrdə də göstərilir ki, türklərin Kolumbdan çox-çox əvvəl təxminən 30-32 min il bundan əvvəl Asiyadan Alyaskaya keçdikləri, sonra da Amerikaya yayılmaları haqqında məlumatlar bu gün də bəzi mövcud elmi-ədəbiyyatda da

göstərilmişdir. Məsələn, Türkiyə alimi Adilə Aydan “Türklərin ilk ataları” əsərində göstərir ki, ... türklərin ilk ataları dənizçi etrusklar Anadoludan yola çıxdıqları zaman yalnız İtaliyaya qədər deyil, Cəbəllütərxə aşib Amerikaya, Meksika körfəzlərinə qədər gəlmişlər (2, 472).

O, Azərbaycan dilinin Anadolu türkünün dillərinin oxşarlığını da qələmə alır. O yazır ki, rıqqətli bir mənərə diyorum, çünki Hilali-Əhmər xəstəxanəsinə çevrilmiş bu bələdiyyə binasında Osmanlı türk nəfəri ilə Azərbaycanlı türk əskəri yaralı olaraq yan-yanə yatıyorlar, bir-biriləriylə dərdləşiyor, qonuşuyor və cüzi şivə ixtilafına baxmayaraq, bir-birini mükəmməl anlıyorlar...

Əvət anlıyorlar, çünki Azərbaycan avam xalqı ilə Anadolu köylüsünün dili bir-birinin eynidir! (2, 296). Sonra o, fikrini davam etdirərək yazır: “Cahan müharibəsinin doğruduğu bütən çətinliklərə baxmayaraq, iki türk qardaş birləşir. Və bundan hər iki tərəf üçün də böyük fayda vardır. Çünki Azərbaycan və Anadolu bir-birini tamamlayırlar” (2, 297).

Ə. Hüseynzadə həm də şair-tərcüməçi idi. Onun “Ey ulu tanrı”, “Əski tibbiyyə”, Məhəmməd peyğəmbərə ithaf etdiyi “Yulavac”, Məhəmmədin böyük qızı Fatimeyi-Zəhraya yazdığı “Yulavac qızı” 1905-ci ildə erməni-müsəlman qırğınlarına həsr etdiyi “Sahibi”, “Tülnat”ın bir mənşüməsinə nəzirədir.

Mustafa Kamal Atatürkə həsr etdiyi “Ona inan”, “Təraneyi-səhər”, “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı”, “Hali-vətən”, “Arslan ağzı”, “Kələbək”, “Xoruz və ququ quşu”, “Qurultay və sevgilim”, “Bilgin qız və arı”, “Bağçamın ağacları” və s. şeirlərində ictimai baxışları ön plandadır.

Ə.Hüseynzadə hələ o vaxt erməni-müsəlman davasını yazaraq “Səmadan bir mələk heyrətlə der: İnsanlar! İnsanlar! Nədir bu ruyi-ərzi qaplıyor al qanlar, insanlar! Şəhid etdiyiniz ixvanınızdan almasın fəryad! Əcəb kimdir şu xunalud olan bicanlar? İnsanlar! Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir? deyə fəryad qoparır”. Göründüyü kimi, ermənilər indi də öz xislətindən dönmür, Azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik siyasəti yeridir.

Ə.Hüseynzadə “Yulavac” şeirində Quranın nazil olmasını, Məhəmməd peyğəmbərin ucalığını vəsf edir:

*Könül göglərindən enmədir Quran,
O qutsal kitabla yüksəldi insan,
Yulavacın könlü yucalıq dolu,
O könüldür Onu gögə çıxaran! (2, 23)*

Ə.Hüseynzadə peyğəmbərin qızı haqqında yazır:

*Yulavac qızı Zəhra! Ey şanlı qadın,
Qadınlığa şərəf vermişdi adın;
Yetişdirdin iki doğruluq qulu,
Könüldə analıq örnəgi qaldın!... (2, 23)*

Burada yetişdirdin iki doğruluq qulu deyəndə Zəhranın iki övladı – İmam Həsən və İmam Hüseyinə işarədir.

Ə.Hüseynzadənin alman şairlərindən A.Götedən “Faust” (“Yumruq”) əsərindən bir parça, F.Şillerdən “Dirilər”, H.Haynedən “Nəğəmatından bir nəğmə”, ingilis Miltondan “Cənnəti-qaibə”, rus şairi Q.Derjavindən “Zaman”, fransız ədibi V.Hüqodan “Səfillər” əsərində “Kəfalet, yaxud vəfakar dostlar” adlı şeiri, yunan şairi Homerdən “Truva pərisinin hekayəsi” (İlliada əsərindən nümunə) və s. etdiyi tərcümələr də ideoloji fikirlərinin tərcümanı kimi diqqəti cəlb edir.

Vurğulayım ki, adları göstərilən şeirlərin hamısını Ə.Hüseynzadə orijinalardan birbaşa tərcümə etmişdir. Bu nümunələrin tərcüməsi onun rus, alman, fransız dillərini mükəmməl bilməsi faktını sübut edir.

Tərcümələrdən bəzi nümunələr.

Şillerdən tərcümə:

*Ölmək sənə gər versə də dəhşət,
Müştaqi isən bəqa və ömrün.
Cəmiyyətə, sən gəl eylə xizmət,
Qudsiyyətin ola böylə əmrin.
Baqi bu cahanda tək cəmaət,
Hər fərdə bəqa onunla qismət?! (2, 26).*

Derjavindən tərcümə:

*Zaman bir nəhrdir hər an axar, durmaz,
Güzar eylər bütün asarı insanın.
Məliklər, məmləkətlər, qövmü millətlər,
Gedərlər qərinə dəryayi-nisyanın... (2, 26).*

Onu da qeyd edim ki, Ə.Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi və irsinin nəşri ölkəmizin müstəqilliyi dövrünə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfərli. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. Bakı, 2005
2. Əli bəy Hüseynzadə. "Seçilmiş əsərləri". Bakı, Çarşıoğlu, 2007
3. Ə.Bayat. Hüseynzadə Alibey, Ankara, 1998
4. Ə.Hüseynzadə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı, 1998
5. Ə. Hüseynzadə 1-ci cild. Çarşıoğlu, Bakı, 2008
6. Ə.Hüseynzadə 2-ci cild. Çarşıoğlu, Bakı, 2006

Məhin Quliyeva

XÜLASƏ

Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi və bədii görüşləri

Məqalədə mühacir ədib, ictimai-siyasi xadim, şair, tərcüməçi Ə.Hüseynzadədən bəhs olunur. Azərbaycanda mühacirət ədəbiyyatının tarixi qədimdir. Belə ki, Azərbaycanda mühacirət ədəbiyyatı XII əsrdən başlanır və bu dövrə qədər davam edir.

Belə mühacir ədiblərdən biri də siyasi xadim Ə.Hüseynzadə olmuşdur. O, məcburiyyət qarşısında qalaraq, Türkiyəyə, Almaniyaya və başqa dövlətlərə mühacirət etmişdir. O, bir çox dillər öyrənmiş (rus, alman, fransız və s.) və həmin dillərdən də ana dilimizə orijinaldan tərcümə etmişdir. Onun rus, alman və fransız dilindən tərcümələri yüksək səviyyədə olmuş, ziyalıların marağına səbəb olmuşdur. Məsələn, rus şairi Q.Derjavindən, alman filosof-şairi A.Götedən, fransız yazıçısı V.Hüqodan etdiyi tərcümələr daha çox maraqla qarşılanmışdır.

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, mühacir ədib, Əlibəy Hüseynzadə, seçilmiş əsərlər, tərcümə yaradıcılığı

Мехин Гулиева

Общественно-политические и эстетические взгляды Алибея

Гусейнзаде

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о писателе-эмигранте, общественно-политическом деятеле, поэте, переводчике А.Гусейнзаде. История эмигрантской литературы в

Азербайджане имеет многовековую историю, берущую свое начало с XII века и продолжающуюся до сегодняшнего дня.

Одним из таких писателей-эмигрантов был политический деятель А.Гусейнзаде. Он был вынужден эмигрировать в Турцию, Германию и другие страны. Он выучил несколько языков (русский, немецкий, французский и др.), и занимался переводами с оригинала на наш родной язык. Его переводы с русского, немецкого и французского отличались высокой точностью и постоянно находились в центре внимания интеллигенции. Например, переведенные им произведения русского поэта Г.Державина, немецкого поэта-философа И.Гете, французского писателя В.Гюго были встречены с наибольшим интересом.

Ключевые слова: эмигрантская литература, литератор-эмигрант, Алибей Гусейнзаде, избранные произведения, переводческая деятельность.

Mahin Guliyeva

Socio-political and aesthetic views of Alibey Huseynzade

SUMMARY

The article deals with the creativity of A.Huseynzadeh, the emigrant writer, public and political figure, poet, and translator. The history of emigrant literature in Azerbaijan has a centuries-old history, which dating back to the 12th century and continuing to nova days.

One of such emigrant writers was the prominent political figure A.Huseynzadeh. He was forced to emigrate to Turkey, Germany and other countries. He learned several languages (Russian, German, French, etc.), and was engaged in translations from the original into our native language. His translations from Russian, German and French were differed by high accuracy and were constantly in the focus of attention of the intelligent peoples. For example, the works of the Russian poet G.Derzhavin, the German poet and philosopher I.Goethe, the French writer V.Hugo, translated by him, were met with the greatest interest.

Keywords: emigrant literature, emigrant writer, Alibey Huseynzade, selected works, translation activities.

Nəzakət Hüseynova*

h_nezaket@yahoo.com

**İSMAYIL BƏY QASPIRALININ “TÜRK BİRLİYİ”
DÜŞÜNCƏSİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ VƏ ELMİ FİKİR
TARİXİNDƏ YERİ**

Giriş

Tarixin bütün mərhələlərində türklərin varlığından, birləşməsindən çəkinən böyük güclər hər vaxtlə onların əsas olaraq dillərini unudurmağa çalışmışlar. Çünki, “dil” hər bir millətin var olması deməkdir. Dili unudulan millət özü də məhv olmuş sayılır. Necə ki, ərəb, fars, rus istilasından zamanı türk xalqları bu basqı ilə üzləşmənin acı nəticələrini yaşadılar. Türk ərazilərində Ərəb, fars, rus dillərinin hakim olduğu və məqsədli formada türkcənin qadağa olunduğu, əsas olaraq yazışmaların başqa dillərdə həyata keçirildiyi zamanlarda da onlar bütün əzablara qatlanaraq dillərini qorudular. Elə indi də İranda yaşayan türklər öz dillərini məktəbsiz, universitetsiz ağır şərtlər altında ancaq ev, məişət şəraitində yaşadırlar. Məhz bu halın mövcudluğu Türk aydınlarını hər zaman düşündürmüşdür. Bu aydınlardan biri də İsmayıl Qaspiralı idi. “Türk birliyi”, “türküçülük” düşüncəsi İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir.

Əsas mətn

İsmayıl bəy Qaspiralıda “türk birliyi” düşüncəni formalaşdıran əsas səbəb kimi:

1. Onun tarixən türklərə qarşı olan həm hərbi, həm də mənəvi basqınlar haqqında geniş elmi və tarixi məlumatlara sahib olması,

2. Yaşayıb yaratdığı çar Rusiyası zamanında (1851-1914) siyasi oyunlar sayəsində Türklərə qarşı aparılan “məhv etmə” planının acı nəticələrinin şahidi olması.

Məhz bu səbəbdən müxtəlif coğrafi məkanlarda yaşayan Türklərin təklənərək, məqsədli formada assimilyasiyaya uğradılması ilə dillərinin məhv edilməsi təhlükəsini hiss edən İ.Qaspiralı bütün türkləri vahid dilə, “ortağ türkcəyə” sahib olmağa səsləyir.

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə” ETL-in müdiri .

Bu "ortağ türkçə"nin yaradılması tarixən mövcud olan və sonralar siyasi oyunlar nəticəsində param –parça edilmiş "Türk birliyinin" yenidən intişarına rəvac vermək istəyi idi. "Türk birliyinin" yaradılması isə Rusiya və Avropa tərəfindən assimiliyasiyaya məruz qalmış, milli kimlikləri təhlükə altına alınmış Türk millətlərinin müqəddəratını dəyişmək üçün həlledici güc və qüdrətə malik olacağı inamını aşılırdı. Təsadüfi deyil ki, İsmayıl bəy Qaspiralı "Tercüman" qəzetinin 17 may, 1906-cı il tarixli 52-ci sayında onu milliyyətçilikdə təsirləndirənlərə sərt cavab verərək: "Milletin ne fikirde olduğu ve olacağı ilerde görülür. Bana gelince, nazar ve itikad-ı siyasiyemin nigzi (temeli) "TÜRK OĞLU TÜRK OLDUĞUMDUR"..."Eger bana halin berbattır, Türklük, yani kavmiyet, milliyet fikrini taşla da (birak da) saadete nail ol" deseler, bu yüzden gelecek saadete, bedbahtlığı tercih ederim. Ben, ben olmamak ne aklıma gelişir, ne vicdanıma yatar. MİLLİYET HER ŞEYDEN MUKADDEM VE HER ŞEYDEN MUKADDES TUTULUYOR.(Gaspıralı, 2006: 13)

"Dildə, işdə, fikirdə birlik" ideyasını təbliği İ. Qaspiralı yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil edir. Bu təbliğatın geniş təqdimi onun "NE GEREK BAŞKA 'LIK', VAR OLSUN TÜRKLÜK" əsərində yer alıb. Belə ki, İ. Qaspiralı bu əsəri vasitəsilə Türkün qədim yerləşim məkanlarının arealının bədii dillə xəritəsini və qüdrətini, yenilməzliyini göz önündə canlandırmağa müvəffəq olur. Örnəyə diqqət edək: "Biz Türklerler Çinliler'in asırlarca devam eden ağır tesirlerine karşı milli varlığımızı mühafaza ede bildik. Haçlıların zamanında, bütün Avrupa'nın hücum ve savaşlarını def ede bildik. Bir grupumuz koca Rusiya'yı, diger grupumuz koca Hindistan'ı İdaresine alıp, yüzyıllarca hüküm sürdü. Dilimizi ve adetlerimizi bu zamana kadar kayb etmeyip, her türlü bela ve değişen zamana karşı mertce göğüs gerip, ruhumuzun ve vücudumuzun kuvvetli olduklarını aleme gösterdik...En büyük milletlerden biri, bizim Türk Milletidir. Bunları söyleyen Türk tarihidir." (Gaspıralı,2006:173)

Bir Türk aydını kimi öz tarixini dərinədən bilən İ.Qaspiralının əsərlərində Türkün qədim tarixi qürurlu bir möhtəşəmliklə təsvir olunursa, yaşadığı dövrdə Rusiya və Avropa tərəfindən siyasi oyunlar sayəsində parçalanaraq, öz təbəəsinə çevirdikləri qardaş Türk xalqlarının düşdüyü vəziyyətini anladırkən qəlb göynədən mənərə ilə qarşılaşırsan.

Tarixdən bildiyimiz kimi ilk Türk xaqanlığı (birliyi) səhra xanlıqları arasında yaranıb. Bu da tarixi mərhələnin 556-603 illərinə təsadüf edir. Sonradan Xəzər xanlığı, Karluq xanlığı, Tyan-Şandan Türkeş xaqanlığı, Aşina tayfası da bu "birliyə" qoşulublar. Amma sonradan Türkün qüdrətlənməyini hər zaman özləri üçün təhlükə

kimi qəbul edən ətraf güclər “siyasi oyunlar” sayəsində onlar arasında məqsədli ixtilaf yaradaraq, çekişmələr və qarşıdurmalarla Türk xanlıqlarını parçalamaqla zəiflətməyə müvəffəq olurdular.

Türk tayfaları dünyada ən güclü və cəsur döyüşçüləri ilə tanınan yenilməz, qüdrətli və güclü orduya sahib idilər. Türk tayfaları yenidən, dəfələrlə bu gücləri birləşdirərək “birlik” yaratmaq istəsələr də alınmayıb. Çünki, hər tayfa özünü güclü saydığından və özünü “birliyin” başında görmək istədiyindən, hər dəfə bu məsələ çekişmələrlə, iğtişaşlarla müşayiət olunduğuna görə bu istək yarımçıq qalıb. Hələ VI əsrdə İlteris xan tərəfindən çağrılan Qurultayda Mengu daşa döyülən “BİRLİK” möhürünü, Güntəkinin yazdığı “Birlik Nizamnaməsini” bu səbəbdən həyata keçirə bilmədilər. (13 nisan 1907-25. Yıl sayı 36)

İ.Qaspıralının “türk birliyi” ideoloji düşüncəsinin Azərbaycan ədəbi və elmi fikir tarixində önəmli rolu danılmazdır. Bu düşüncə daşıyıcılarından biri də Azərbaycan ədəbi fikir tarixində müstəsna əhəmiyyətli rolu olan Əhməd bəy Ağaoğludur. Süjeti rus alimi V.İ.Seroşevskinin “Yakutlar. Etnoqrafik tədqiqat təcrübəsi” adlı kitabında* yer alan bir olonxo əsasında formalaşan “**Tanrı hüzurunda**” əsərində Əhməd Ağaoğlunun “Türk birliyi” məsələsinin qoyuluşundakı məqamların İsmayıl bəy Qaspıralının “Türk birliyi” ideoloji düşüncəsi ilə analogi istiqaməti bir növ düşüncə axını təsəvvürü yaradır. “Tanrı hüzurunda” əsərinin süjeti mifologiyaya dayanmasına baxmayaraq “bu birliyə” çağırış Kamın (Şamanının) və gənclərin dili ilə həm simvolik, həm də birbaşa anlamda təqdimi maraq doğurur. Əsərin əsas süjet xəttini Tanrının zamanı ilə “Türkləri birlik” formasında güclü yaratması, sonradan onları gücsüzləşdirmək üçün məqsədli olaraq ayrı salınmaları, Tanrının onları bir daha birləşdirmələri üçün yardım diləməyə getmələri təşkil edir. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində “türk birliyi”, “türk kimliyi” ideologiyası həm tarixi faktlara dayanılaraq insanları mübariz olmağa səsləməklə, həm mifoloji qatlara enərək türkün ilk yaradılışına səyahət etdirməklə, həm də Ulu Tanrının Türkləri yaradarkən onlara bəxş etdiyi qüruru, mərdliyi, dönməzliyi və s. xüsusiyyətləri onlara xatırlatmaqla dini-ideoloji istiqamətdə insanlarda “**özə**”, “**mənə**” qayıdışı formalaşdırmağa çalışırdı:

Bozkır denizinde oturan

Şimal denizine bağlanan

* Sibir və Altay türklərinin mifologiyasını, dilini, dinini, adət-ənənələrini öyrənən V.İ.Seroşevskinin “Якуты. Опыт этнографического исследования” kitabı 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmişdir.

Yanları batı denizine varan
Etekleri cənub denizine çarpan
Işığı Kil dağı,
Yüzü orta yayla,
Göğsü oddan güneş –
Biliniz, bakalım, bu nedir?

Əsərdən gətirilən bu parçalarda Əhməd Ağaoğlunun Türklərin tarixən mənsub olduqları geniş yerləşmə məkanlarının coğrafi xəritəsini bədii fiqurlardan məharətlə yararlanaraq etdiyi təqdimatının da əsas qayəsi “kökə”, “özə” qayıtmaq üçün “milli kimliyi”ni dərk etmək, dədələrinin mənsub olduğu, at oynatdığı torpaqları, vaxtilə türklərin sahib olduqları maddi və mənəvi üstünlükləri xatırlatmaq və yaddaşı oymaqla “türk birliyinə” çağırış kimi ali məqsədə xidmət edir. Örnəyə diqqət edək: “Vaktile böyle değıldi, Tanrı kulluğı vardı. Karakurum budunu korkmazdı, özü - sözü birdi, il esirgenirdi, arada hove ve imecilik (yani umumun herkese yardımı) vardı, birisi diğərinin hayrına koşardı, birlikde koşardı, birlikde oturulup birlikde kalkılırdı. Ve işte o zamanlar Karakurum **sağa, sola, arkaya ve öne ağa** idi! Fakat sonraları düzen bozuldu:İli aranmaz oldu, herkes başına kaldı... Karakurum yıkıldı ve budunu zelil oldu. (Ağaoğlu,1939:62)

Tarixi xronologiyaya diqqət etsək, yazıçıya haqq vermiş olarıq: Çingizilər (VI), Şaman oğulları (875-999)*, Qəznəvilər (963-1187), Səlcuqilər (XI-XIV), Xarəzmşahlar(1067-1224), Atabəylər (1136-1250), İlxanilər (1256-1336), Osmanlılar (1299-1922), Teymurilər (1370-1506), Qaraqoyunlular (1375-1468), Ağqoyunlular (1376-1508), Səfəvilər (1501-1524), Əfşarlar (1736-1802), Qacarlar (1794-1925), və s. bütün adları çəkilən bu türk qövmünə aid sülalələr Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda, Azərbaycanda, Hindistanda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Mesopotamiyada, İranda və s. geniş ərazilərin Əhməd Ağaoğlu təbirincə desək: “sağın, solun, önün, arxanın” ağası idilər. Hətta onun: “Birisi diğərinin xeyrinə çalışardılar. Birlikdə oturub, birlikdə qalxardılar” fikri vaxtilə bu “birliklərin” mövcud olduğu faktının bədii üslubda təqdimidir.

“Türk birliyi” ideoloji fikir tarixində önəmli Şəxsiyyətlərin bədii yöndə təbliğində İsmayıl bəy Qaspiralı, Əhməd bəy Ağaoğlu və Hüseyn Cavid yaradıcılığındakı paralellər onların həmin məsələyə yanaşma tərzlərindəki eyni baxış bucağı maraqlı

* Əhməd Ağaoğlunun “İranda Türk dövlətləri” əsərində “Şamanlar” türk sülaləsi kimi , kitabın izahlar hissəsində isə hakimiyyətdə olan ilk fars sülaləsi kimi qeyd olunub. (Ağaoğlu. 2007: 124 və 365)

doğurur: İsmayıl bəy Qaspiralının “Mükaleme-i Selatin (Sultanların konuşması, söhbəti)”, Əli bəy Hüseyinzadənin “Siyasəti furusət”(1908-1910) və Hüseyin Cavidin “İblis” əsərlərindən örnəklər verməklə bu əsərlərdəki fikir paralellərinin mahiyyətini təhlil edək. Diqqətinizi İsmayıl bəy Qaspiralının “Mükaleme-i Selatin” əsərindən Şah Teymurun nitqinə yönəldim. “Cihanı bastığım kan içicilik, yurt yakıcılık, şöhrətperestlik deyil idi. Benden evvel niçə yüzyıllar bahadır milletim, ölüm ve kırğın ile bitmez Türkler”im, öz beylerim ehliyyetsizler idaresinde idi. İdil Kıpçakları Azərbaycan”ı, bunlar ise Osmanlı”yı, Kaşkarlılar Özbekler”i ve Özbekler ise Horasanlıları, Yani ağa kardeşini, kardeş ağasını tanımaz halda idiler... Milletimin bu hali könlümü dağıtıyor, gözümü yaşlı ediyordu. İktidarım zamanı, Türkleri birleştirməğe, böyük **Türküstan**”ı kurmaya çalışmışdım. Çin Seddi”nden Marmara denizine kadar, buzlu Deştikıpçak”tan sıcak Hind Denizi”ne kadar, elimdeki Türkistan pek böyük idi. Bu durumdakı geniş devleti , gereyince birleşmemiş milleti elde tutmaq, idare etmək için şiddətli tədbir lazımdı. (Gaspıralı,2006: 166)

İndi də Əhməd Ağaoğlunun “İran ve İnkilabı” əsərindən örnək gətirək:

Əhməd Ağaoğluna görə “Türk birliyini” yaratmaq üçün türk sülalələrində milli şüur (kimlik) formalaşmamışdır. Onun fikrincə: ”Şərqi bütün tarixi isbat edir ki, əgər türk sülalələrində **milli şüur** olsaydı, bütün bu cərəyanlar türkcə olacaqdı və bu sürətlə türk irqi milliləşərək bütün şərqi hakim olacaqdı. Əlişir Nəvainin əsəri isbat edir ki, türk lisanında böylə bir irqi gələcəyə daşımaq və bəsləmək qabiliyyəti vardı. Fəqət nə yazıq ki, məhz bu **şüur** olmamışdır.”(Ağaoğlu,1941: 4-5)

Hüseyin Cavidin “İblis” əsərindən Vasifin dili ilə təqdim olunmuş örnəklə bu paralelləri tamamlayaq:

Əfsus ki, heçdir sonu türk ordusu varsın,
İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıxsın,
Turanı basıb bağına Altaylara çıxsın,
Mümkün deyil əsla olamaz naili-amal
Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal...
Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış.
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq,
Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.

Turana qılıncdan daha ulu qüvvət

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət (Cavid, 2007: 138-140)

İdeoloji fikir tarixində önəmli yeri olan bu əsərlərdən gətirilən örnəklərdən aydın görünür ki, hər üç yazar Əmir Teymuru "Türk birliyi", "Turançılıq" ideyasının "atası", əsasını qoyan Şəxsiyyət kimi tarix səhnəsindəki rolunu yüksək qiymətləndirirlər. Lakin hər üç fəlsəfi düşüncə sahibinin bu ideyasının həyata keçə bilməməsi səbəblərinin izahında olan fikir eyniliyi, məsələnin həllinə yanaşma metodlarındakı ardıcılıq onların Tarixin səhvlərindən nəticə çıxarmaq kimi bir maarifləndirmə yolu tutduqlarını bir daha təsdiq edir. Çünki, bu müqəddəs iş, yəni "türk birliyi" vahid Türküstan yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün qılınc deyil, siyasi düşüncəyə və maarifləndirməyə dayanan mədəniyyət lazım idi. Axı birləşdirmək istədikləri türk qardaşları idi. Qardaş qardaşın qanını tökərək, məcburi olaraq bir bayraq altında birləşdirməsi doğru taktika sayılmazdı.

Nəticə

Bu siyasəti nəhayət ki, XXI əsrdə Türk Dövlət başçıları yerinə yetirdilər. Onlar həm siyasi əqidələri, həm də mənəvi gücləri sayəsində buna nail oldular. İndi biz Türk xalqları bunun təntənəsini yaşayırıq. Artıq Türk qardaşlar həm siyasi, həm ekonomik, həm də hərbi yöndə bir-birinə sahib çıxmaqla siyasi arenada böyük nüfuz sahibi oldular.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ahmet: "Ben neyim". "Tanrı dağında". Ağaoğlu Külliyyatı:1, İstanbul, 1939, 69 s.
2. Ağaoğlu Ahmet. "İran ve İnkilabı". Ağaoğlu Külliyyatı:3, Ankara. "Zerbamat Basımevi", 1941, 118 s.
3. Cavid Hüseyin. Dram əsərləri. "Avrasiya press", Bakı, 2007. 460 s.
4. Gaspıralı İsmail bey. İdealleri, işləri, təvsiyələr və xəbərləri. Türk Dünyası Araşdırmalar Vəqfi, "Altan Basım Ltd."- İstanbul, 2006. 577 s.
5. Gaspıralı İsmail. Seçilmiş əsərləri: III, Dil-Edebiyyat-Seyahat Yazıları. "Ötügen neşriyat A.S." İstanbul, 2008. 512 s.

XÜLASƏ

İsmayıl bəy Qaspiralının “Türk birliyi” düşüncəsinin Azərbaycan ədəbi və elmi fikir tarixində yeri

Tarixin bütün mərhələlərində türklərin varlığından, birləşməsindən çəkinən böyük güclər hər vaxtlə onların əsas olaraq dillərini unutturmağa çalışmışlar. Çünki, “dil” hər bir millətin var olması deməkdir. Dili unudulan millət özü də məhv olmuş sayılır. Necə ki, ərəb, fars, rus istilasından zamanı türk xalqları bu basqı ilə üzvləşmənin acı nəticələrini yaşadılar. Məhz bu halın mövcudluğu Türk aydınlarını hər zaman düşündürmüşdür. Bu aydınlardan biri də İsmayıl bəy Qaspiralı idi. “Türk birliyi”, “türkçülük” düşüncəsi İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. İsmayıl Qaspiralıda “türk birliyi” düşüncəni formalaşdıran əsas səbəb kimi:

1. Onun tarixən türklərə qarşı olan həm hərbi, həm də mənəvi basqınlar haqqında geniş elmi və tarixi məlumatlara sahib olması,

2. . Yaşayıb yaratdığı çar Rusiyası zamanında (1851-1914) siyasi oyunlar sayəsində Türklərə qarşı aparılan “məhv etmə” planının acı nəticələrinin şahidi olması. Məhz bu səbəbdən müxtəlif coğrafi məkanlarda yaşayan Türklərin təklənərək, məqsədli formada assimilyasiyaya uğradılması ilə dillərinin məhv edilməsi təhlükəsini hiss edən İ. Qaspiralı bütün türkləri vahid dilə, “ortaq türkcəyə” sahib olmağa səsləyir. Bu “ortaq türkcə” nin yaradılması tarixən mövcud olan və sonralar siyasi oyunlar nəticəsində parçalanmış –parça edilmiş “Türk birliyinin” yenidən intişarına rəvac vermək istəyi idi. Bu siyasəti nəhayət ki, XXI əsrdə Türk Dövlət başçıları yerinə yetirdilər. Onlar həm siyasi əqidələri, həm də mənəvi gücləri sayəsində buna nail oldular. İndi biz Türk xalqları bunun təntənəsini yaşayırıq. Artıq Türk qardaşlar həm siyasi, həm ekonomik, həm də hərbi yöndə bir-birinə sahib çıxmaqla siyasi arenada böyük nüfuz sahibi oldular.

Açar sözlər: İsmayıl bəy Qaspiralı, “Türk birliyi” düşüncəsi, Azərbaycan ədəbi və elmi fikir tarixi, “vahid dil”, “ortaq türkcə”.

SUMMARY

Ismail bey Gaspirali's "Turkic unity" idea and its place in the Azerbaijani scientific and literary thought history

At all stages of history, the great powers, who shunned the presence and integration of the Turks, tried their best to make them forget their language. Because

language is the guaranty of existence of every nation. A nation whose language is lost is considered destroyed. During the Arabic, Persian, and Russian invasions, the Turkic peoples suffered the bitter consequences of this oppression. And because this question has always engaged the Turkic educated persons. One of such educator was Ismail bey Gaspirali. The idea of "Turkic unity" and "Turksness" is the main direction of his work. Among the main reasons that contributed to the formation of Ismail bey Gaspirali's "Turkic unity" idea are that:

1. he possessed extensive scientific and historical information about the military and moral, and ethical interventions against the Turks in the past,
2. During the period of life and work in tsarist Russia (1851-1914) he was acutely aware of the bitter consequences of the plan of "destruction" of the Turks as a result of the political games, which he repeatedly witnessed.

It is for this reason, feeling the danger of losing their language by compatriots living in different geographical zones as a result of their isolation and purposeful assimilation, I.Gaspirali calls all Turks to a single, "common Turkic language". The creation of this common language for all Turks was an effort to contribute to the revival of a "Turkic unity" that existed historically, and was subsequently destroyed. Finally, this policy was finally implemented by the heads of Turkic states in the 21st century. They achieved this through their political convictions and spiritual strength. Today we, as the Turks, can see the triumph of this idea. The brotherly Turkic peoples have already achieved great influence in the political arena, providing each other with political, economic, and military support.

Keywords: Ismail bey Gaspirali, the "Turkic unity" idea, history of Azerbaijani literary and scientific thought, "unified language", "common Turkic language"

РЕЗЮМЕ

Идея «тюркского единства» Исмаил бека Гаспиралы и ее место в истории азербайджанской научно-литературной мысли

На всех этапах истории великие державы, избегавшие присутствия и интеграции тюрков, всеми силами пытались заставить их забыть свой язык. Потому что язык является залогом существования каждой нации. Нация, язык которой предан забвению, считается уничтоженной. Во время арабских,

персидских и русских нашествий тюркские народы пострадали от горьких последствий этого угнетения. Именно этот вопрос всегда волновал тюркскую интеллигенцию. Одним из таких просветителей был Исмаил бек Гаспиралы. Идея «тюркского единства» и «тюркскости» является главным направлением его творчества. Среди основных причин, способствовавших формированию идеи «тюркского единства» Исмаила Гаспиралы, называют то, что:

1. он обладал обширной научной и исторической информацией о военных и морально-этических интервенциях против тюрков в прошлом,

2. в период жизни и творчества в царской России (1851-1914) он остро осознавал горькие последствия плана «уничтожения» тюрков в результате политических игр, свидетелем которых неоднократно являлся.

Именно по этой причине, чувствуя опасность потери своего языка проживающими в разных географических зонах соотечественниками в результате их изоляции и целенаправленной ассимиляции, И.Гаспиралы призывает всех тюрков к единому, «общетюркскому языку». Создание этого общего для всех тюрков языка было стремлением внести вклад в возрождение «тюркского единства», которое существовало исторически, и впоследствии было разрушено. Наконец, эта политика была окончательно реализована главами тюркских государств в XXI веке. Они достигли этого благодаря своим политическим убеждениям и духовной силе. Сегодня мы, тюрки, видим торжество этой идеи. Братские тюркские народы уже добились большого влияния на политической арене, оказывая друг другу политическую, экономическую и военную поддержку.

Ключевые слова: Исмаил бей Гаспиралы, идея «тюркского единства», история азербайджанской литературной и научной мысли, «единый язык», «общетюркский язык»,

Rəyçi: Professor Vaqif Sultanlı

CON QOLSUORSİ YARADICILIĞINDA ƏDƏBİYYAT VƏ HƏYAT

Giriş

Con Qolsuorsi (1867 - 1933) XX əsrin ən nəhəng yazıçılarından biridir, onun yaradıcılığını təyin etmək məqamında əksər yazıçı, tənqidçi və elm adamları “zadəgan yazıçı” istilahına müraciət edirlər. Bu ifadədə həm onun nəsil ağacına, həm də yazıçı kimi davranış və məfkurəsinə, həyata baxışına işarə var. Con Qolsuorsi doğrudan da son dərəcə zəngin bir nəslin, İngiltərədə ad-sanı olan ailənin övladı olub. Bircə faktı deyək, Con Qolsuorsi 1932-ci ildə ona təqdim ediləcək Nobel ödəli mərasimində beyin xərcəngi səbəbiylə iştirak edə bilməyib, yazdığı Nobel mühazirəsində yazıçılıq, xalq, ictimai sinif və təbəqələşmə haqqında elə sözlər işlədib ki, bu cümlələr Nobel törənində səslənsəydi, şübhəsiz ki, böyük qalmaqla yarada bilərdi. O, həyatı və insanları sevirdi. Realist idi, bəlkə də dünyanın son realist yazıçısı. Qələmə aldığı hekayələr, “Forsaytlar haqqında saqa” adlı çoxcildli romanları, pyes və şeirləri ictimai tədqiqat səviyyəsindədir.

Dörd yandan əsən küləklər

Con Qolsuorsini eyni zamanda “məhəbbət nasiri” adlandıranlar da var. Özü də bizim tədqiqatçılar. Diqqət edək: “... *Bütün bu əsərlərin meydana gəlməsində Ada (Qolsuorsinin həyat yoldaşı – S.M.), sadəcə olaraq, yazıçının ilham pərisi kimi deyil, həm də bir növ ikinci müəllif kimi iştirak edir. Con yazdıqlarını səhifə-səhifə ona oxumaqdan əlavə, elə verdiş eləmişdi ki, yalnız Adanın royaldə canlı ifa etdiyi zərif melodiyların sədəsi altında işləyə bilirdi. Musiqi əsərləri ilə müqayisə etsək, onun romanları haqqında belə bir ifadə işlədə bilərik: Sözləri Con Qolsuorsinin, musiqisi Adanıdır... Bu orijinal yaradıcılıq tandemi Conun ömrünün sonuna qədər davam etdi. Təbiətən qürurlu, iddialı bir qadın olan Ada bütün ambisiyalarını içində boğaraq özünün zəka və emosiyalarını bütövlüklə sevimli ərinin xidmətinə qoymağı bacardı. Bu nikahdan övladları olmasa da, qarşılıqlı məhəbbət və bir də yaradıcılıq şövqü ilə yaradılan əsərlər onların ömür yolunun davamı oldu*” (1, 15). Ancaq təkəcə bu fakt

** Bakı dövlət Universiteti, “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə”ETL, elmi işçi, f.ü.f.d.

onun məhəbbət nasiri olması üçün kifayət deyildir. Con Qolsuorsinin bütün nəsr əsərlərinin lirik başlanğıcı var: o öz xarakterini və insani nəcibliyini məhz bu yolla ifadə edir və vurğulayırdı.

Onun ədəbi taleyini səciyyələndirən bir ad da var: “Dörd yandan əsən küləklər”. Bunun dərin mənası var. Məsələ belədir ki, Con Qolsuorsinin yaradıcılığa başlamaq ehtirası digər böyük yazıçılardan çox fərqlənib. O, həmişə tələbək illərində gənclərin daxili sarsıntı bahasına yazdıqlarını kənardan müşahidə edib və bu onda təəssüf hissi oyadıb. Ancaq düz otuz yaşında, yəni yazı haqqında düşünmədiyi günlərin birində həyat, gerçəklik və insan yaşantıları ilə bağlı onda daxili təbəddülat yaranıb, bu təbəddülatın içindən çıxma bilmədiyinə görə yazı sehrinə düşüb. Con Qolsuorsi yaradıcılığı boyu 3 şeir kitabı, 20 roman, 27 pyes, 173 hekayə, 700 məktub və bir çox başqa ədəbi eskizlər yazıb. O, özünü realist hesab edərək, obrazın doğruluğunu “əsl sənət”lə müqayisə edirdi. Qolsuorsinin reallığın real təsvirinə olan sevgisi onun əsərlərində əks-səda doğurdu: yazıçı tez-tez aşağıdakı aktual sosial problemlərə - feminizmin əhəmiyyətinə, senzuraya qarşı mübarizəyə, məhkəmə sistemində islahatların aparılmasının zəruriliyinə toxunurdu.

Qolsuorsi təkəcə nasir kimi deyil, həm də dramaturq kimi uğur qazanmışdır. Onun pyeslərindən biri olan “Ədalət” Uinston Çörçilə təsir etmişdi. Əsərdə qaldırılan kasıblara edilən zülmələr kimi məsələlər siyasətçini həbsxana sistemində islahatlara sövq edib.

“Con Qolsuorsinin əsərlərinin tərcüməsi və ədəbi həqiqətlər”

Con Qolsuorsinin əsərlərinin tərcüməsinə baxdıqda bir parakəndəlik müşahidə edilir. Qeyd edək ki, onun ən məşhur əsəri olan “Forsaytlar haqqında saqa” hələ də dilimizə çevrilməmişdir. Bu sahədə, yəni Qolsuorsi əsərlərinin dilimizə çevrilməsində nasir və tərcüməçi Kamran Nəzirlinin adını qeyd etməliyik. Adı çəkilən tərcüməçi Qolsuorsinin əsərlərinin dilimizdə səslənməsinə adekvat yanaşır, onun üslubunu saxlamağa cəhd edir. Qeyd edək ki, Qolsuorsi realist yazıçı kimi xüsusi poetik sistemə malik idi. İri həcmli roman seriyasında romanlar arasında körpü yaratmaq məqsədi ilə xüsusi texnikadan istifadə edirdi. Belə ki, “Forsaytlar haqqında saqa” iki intermediya ilə bağlanan üç romandan ibarətdir və əsrin əvvəlində - modernizm, Birinci Dünya Müharibəsi və İkinci Dünya Müharibəsi dövründə varlı orta sinifə aid olan ingilis ailəsinin üç nəslinin həyatından bəhs edir. 20-ci illərin caz mədəniyyəti bu roman seriyasında mükəmməl bədii həllini tapıb. Onun Azərbaycan dilinə çevrilən

əsərlərində ən önəmli cəhət Qolsuorsinin həyat və sənət fəlsəfəsini vermək ehtirasıdır.

Con Qolsuorsi həyatı bir psixoloq kimi incələyir, təhkiyənin sehrlı gedişləriylə insan qəlbinin, xüsusən, qadın ürəyinin kimsənin açma bilmədiyi dərinliklərinə sirayət etmək istəyirdi. Qeyd edək ki, bu cəhət K.Nəzirli, H.Piriyev və digər tərcüməçilərin mətnlərində yetərinə əksini tapmışdır.

Onun bir hekayəsi var: "Qadın baxışı". Hekayənin ekspozisiya hissəsində ortaya atılan bir detal, deyək ki, qəbiristan müdirinin qəfildən məzarlıqda bir qadınla rastlaşması, onun baxışlarına tuş gəlməsi bir-iki ştrixlə nəql edilir. Burada detalın mahiyyəti qoca qadının baxışlarının qəribəliyindədir. Realist nəsrə modernizmdən fərqli bir əsas cəhət var: qəhrəmanın həyat hekayəsi hansısa kor düyünü xatırladır. Əsas olan bu düyünün açılması, hekayənin məlum olmasıdır. Məhz bu andan sonra həm qəhrəman, həm də nəsr aləmi ilə bağlı bütün hərəkətlər proqnozlaşdırıla bilər. Bu hekayədə də düyün qadının qəribə və sirli baxışdır. Bu bilməcəni açmaq üçün qəbristanlığın direktoru o zaman dostunu müayinə etmiş həkimin evinə yollanır. Həkim şübhəsiz ki, ad çəkmədən (realist hekayədə bu da əsasdır, sirri, düyünü tam açmırsan, əsas hekayətin mahiyyətidir-!) bütün əhvalatı direktora nağıllayır. Unutmaq olmaz ki, həmin gün, yəni direktorun qoca qadınla rastlaşdığı gün dostunun iyirmi yaşlı oğlunun dəfni olacaq. Məlum olur ki, dostu ömrünün ahıl çağında çox cavan bir qadınla ailə qurmuşdu.

Bu sitata diqqət edək: *"... – Qodvin cümə axşamı saat üçdə canını tapşırırdı. Məni saat ikidə çağırmışdılar. Mən gələndə onun halı xarab idi, ancaq hərdən huşu özünə qayıdırdı. Onun... ancaq siz hər şeyi müfəssəl bilirsiniz, o şeylərdən danışmağı lazım bilmirəm. Deməli, otaqda məndən başqa bir arvadıydı, bir də ayaqlarının altında büzüşən sevimli teryeri. Yəqin, xatırlayırsız, onun teryeri çox qəribəydi. On dəqiqə keçməmişdi ki, qulluqçu içəri girib sahibənin qulağına nəse pıçıldadı. Missis Qodvin qulluqçuya çox əsəbi tərzdə cavab verdi:*

– Onu görmək istəyir? Gedin ona deyın ki, nahaq yerə belə bir vaxtda bura gəlib.

Qulluqçu qız çıxdı, amma az sonra təzədən qayıdıb gəldi ki, bəs o qadın, heç olmasa, bircə dəqiqəliyə missis Qodvini görmək istəyir. Missis Qodvin isə cavab verdi ki, ərini belə bir vəziyyətdə tək qoya bilməz. Qulluqçu qapıdan bir az narazı çıxdı, ancaq dərhal yenə qayıtdı.

– Xanım dedi ki, doktor Qodvini hökmən görməlidir, bu, ölüm-dirim məsələsidir.

– Ölüm-dirim?! Sən həyasızlığa bir bax! – missis Qodvin hiddətlə çıxırdı. – Ona çatdır ki, əgər elə bu dəqiqə, təcili çıxıb getməsə, polis dalınca adam yollayacam.

Zavallı qız çarəsiz halda üzümə baxdı. Mən aşağı düşdüm və onunla danışıq oldum. Yemək otağında dayanmış bu xanımı dərhal tanıdım. Adını çəkməyəcəm, yalnız onu deyə bilərəm ki, buradan yüz millərlə uzaqda yaşayan, adlı-sanlı bir ailənin övladıdır. Öz gözəlliyi ilə ad çıxarmış o qadının həmin gün ümitsizlikdən siması az qala tanınmaz hala düşmüşdü” (2, 8). Cənab Qodvin ölüm yastığındadır, misis Qodvin yüz verstlərlə məsafəni qət edib ərinin görüşünə gələn qadını içəri buraxmır. Qadın həkimə başa salır ki, o özbaşına gəlməyib, cənab Qodvin ona üzük göndərmiş, bunun mənası, “gəl görüşək” deməkdir. Üzük detalı çox maraqlıdır. Üzük həm qadınla kişinin birləşməsi anlamına gəlir, həm də “bizi ölüm də ayıra bilməz” mənasını şərh edir. Həkim aşağı düşən kimi qadın ilk olaraq cənab Qodvinin sağalmağına ümidin olub-olmadığını soruşur. Təhkiyəçi bu gün dəfni olacaq iyirmi yaşlı gəncin kimin uşağı olmasını da sirr pərdəsinə bürüyür. Qoca Qodvin bəlkə üzüklə çağırdığı qadına bu sirri açacaqdı? Məlum deyil. Hekayə intizarla bitir. Qadın kişinin çarpayısına yetişəndə qoca Qodvinin huşu özünə gəlsə də hər iki qadına baxıb canını tapşırır. Yəni, Con Qolsuorsinin həyat və ölüm dilemması əslində çox dərin, hekayə və romanlara sığmayan məsələdir.

“Realist üslub sferası”

Qolsuorsi realist üslubda zəngin ifadə texnikasına malik idi. Ən müxtəlif mətnlərində həm kəskin süjet xəttinə, hadisələrin birdən gərginləşib boşalmasına, sadə kompozisiya quruluşuna rast gəlmək çətin deyildir. Ümumən, XX əsr nəsrinin bütün gözəl xüsusiyyətləri demək olar Qolsuorsinin hekayə və romanlarında, xüsusən “Forsatlar haqqında saqa”da cəmlənmişdi. Onun ədəbiyyat və həyata münasibətini bütün nəsr mətnlərindən çıxarmaq mümkündür, ona görə ki, Qolsuorsi sadə dillə yazırdı, uzun cümlələrə meyl etmirdi. Onu əsasən qəhrəmanlarının taleyi, xarakteri, bu və ya digər vəziyyətə reaksiyaları və bütün bunların nəhayətində insanın həyata və əksinə təsirini araşdırmaq idi. Onun “Yapon heyvası” hekayəsindən bu mətnin oxusu zamanı sevgili həyat yoldaşının çaldığı pianonun incə səsləri eşidilir. Burada biz hansısa effekti əldə etmək üçün belə bir həyat faktından istifadə etmirik. Hekayədə yaz səhərinin açılmasından, qaratoyuğun kollar arasından gələn səşindən bəhs edilir. Mister Nilson səhər yeməyindən qabaq parka çıxır. Əllərini arxasında tutaraq gəzişir, səhərin bu çağında hər şey birbaşa onun qəlbinə təsir edir, gah

uzaqdan, gah da yaxından eşidilən qaratoyuğun nəğməsi, ağacların arasıyla addımladığı zaman burnuna gələn qəribə qoxu onu bir an dərindən düşünməyə vadar edir. Burada qonşusu ilə rastlaşır, yaxın münasibətləri olmasa da salamlışırlar. Bu cənabların hər ikisi səhərin gətirdiyi yeni və cilvəli, həm də çox həyəcanverici qoxulardan məst olublar, ilk dəfədir ki, məhz bu hava onları daha çox susmağa vadar edir. Dünyada elə çiçəklər, elə ağaclar var ki, onların qarşısında susmamaq mümkün deyil, həm də: dünyada nadir qoxular var ki, sən onu ciyərlərinə çəkib yaddaşında, şüuraltında xatirə kimi saxlamalısan. Bu zərif intonasiyalı hekayədə mistik aura mövcuddur. Bu hekayədə həyat və ölüm bir-birindən dünyalarca uzaqda yerləşirlər, amma onların həniri həmin kolların arasından eşidilən qaratoyuq nəğməsinə də bənzəyir. Diqqət edək "...Nə gözəl səhərdir! – düşündü. Parkda da təkəm... Ancaq mən hiss edib gəldim və..." Fikrini tamamlamamış yanındakı eyni onun kimi əllərini dalında çarpazlayıb dayanan və ağaca baxıb gülümsəyən adamı gördü. Pərt olan mister Nilson gülümsəməyi kəsb tanımadığı adama yanakı baxmağa başladı. Bu onun qonşusu, Sitidə yaxşı tanınan mister Tandram idi. O, burada beş ildi yaşayırdı. Mister Nilson o saat vəziyyətin naqolaylığını anladı: onlar hər ikisi evli idi və indiyəcən ikilikdə qalıb söhbət etmək imkanları olmamışdı. Hərəkətinin düzgünlüyündən şübhələnsə də mister Nilson: "Gözəl səhərdir!" deyə mızıldandı. Mister Tandram da: "Bəli, bəli, ilin bu vaxtı üçün möhtəşəmdir!" dedi. Mister Nilson qonşusunun səsinə bir az həyəcan hiss edib ona dik baxmağa başladı. Mister Tandramla təxminən eyni boydaydılar. Onun da yumru, çəhrayı yanaqları, səliqəylə qırılmış qara bıqları və aydın, boz gözləri vardı. O da qara geyimdə idi. Mister Nilson qonşusunun da əlində səhər qəzetini tutduğunu gördü. Və hərəkətini izah etməyin labüdlüyünü hiss edib soruşdu:

- E... Bilmirsiniz, bu hansı ağacdır?

Mister Tandram cavab verdi:

- Elə mən də sizdən bunu soruşmaq istəyirdim.

O, ağaca yaxınlaşdı. Mister Nilson da həmçinin.

- Bəlkə üstündə yazılıb, - mister Nilson dedi.

Bayaq qaratoyuğun oturduğu yerin yaxınlığında asılmış yazını birinci Mister Tandram gördü və bərkdən oxudu:

- Yapon heyvası.

- A! – mister Nilson dedi. – Belə də düşünürdüm. Nə tez çiçəkləyir!

- Hə, çox tez, - mister Tandram da razılaşıb əlavə etdi, - Elə bil bu gün havada nəşə var.

Mister Nilson dedi:

- Qaratoyuq oxuyurdu" (3, 61).

İndi isə Qolsuorsinin həyata baxışının, bir realist yazıçı kimi ədəbi dünyagörüşünün əsas məqamlarını anlamaq üçün onun "Ədəbiyyat və Həyat" əssəsinə diqqət yetirək. Qeyd edək ki, əssə ingilis dilindən yazıçı Kamran Nəzirli tərəfindən dilimizə çevrilib. Bədii tərcümənin adekvatlıq prinsipinə uyğun olaraq mütərcim əsasən Con Qolsuorsinin üslub manerasını saxlaya bilmiş, onun cümlələrinin sintaksis havasını mükəmməl şəkildə çatdırı bilmişdir.

Bu əssəsində Con Qolsuorsi ənənəvi "Ədəbiyyat nədir?" sualına cavab axtarır və sırf realist üslublu yazıçı kimi həyatdan, müşahidələrindən nümunələr gətirir. İlk növbədə ədəbiyyatın torpaq üzərində iz buraxmamasından danışır. İlan səhrada belə qıvrıla-qıvrıla izlər salsa da, külək və qasırğa o izləri bir gün yerli-dibli pozur. Ancaq zaman keçdikdən sonra ilanın qum üzərində qalan skeletinə baxın, yazıçı qeyd edir ki, bu sümüklərin hər biri digərindən kəskin fərqlənir, ancaq ümumi mahiyyətdə-quruluşda elə bir incəlik var ki, bu fərqli şeyləri bir araya gətirib. Qolsuorsiyə görə ədəbiyyat elə bu incəlikdir, bu quruluşdur. Başqa bir müşahidəsini də bölüşür: "*Bir neçə il bundan qabaq Nyu-Yorkda olarkən, nəhəng sümükləri olan bir dinovavr növü gördüm, qəribə quyruğu və xırda ağızı vardı; yox, canlı deyildi, hərçənd bəzən ondan da xırda ağızlı, heyretamiz heyvanlar görürsən. Bizə muzeyi göstərən professordan soruşdum:- Ser, bu nəhəng heyvanın ağızı çox xırdadır, görəsən o, doya bilirdimi? Professor mənə qərəzlə baxdı, sanki demək istəyirdi: «Mən də elə bunu sizə izah eləmək istəyirdim». Demək istəyirəm ki, Ədəbiyyat hardasa, iri skeleti və quyruğu olan dinovavra bənzəyir, quyruğunun uzunluğunun sonu yoxdu, ağızı da çox xırdadı və daim Həyatdan dadır"* (4, 12). Qeyd edək ki, tərcüməçi bu mətnin sonunda fikir dolaşığına diqqət yetirməyib, müəllifin nəzərdə tutduğu məna tam şəkildə verilməyib.

"Orijinala sadiqlik və adekvatlıq"

Qeyd edək ki, Con Qolsuorsinin "Alma ağacı" romanı da K.Nəzirli tərəfindən orijinaldan tərcümə edilib. Romanın epigraf hissəsində yazılıb: "Alma ağacının çiçəkləri və baharın zəri..." Evripidin "İppolit" pyesindən bir misra (Qilbert Mürreyin tərcüməsi)" (Alma Ağacı). Bu bircə misralıq epigraf romanın bütün mətninin

mahiyyətini özündə cəmləyir. Roman real hadisələrdən bəhs edir. Tərcümədə şübhəsiz ki, müəyyən çətinliklər, orijinalın dilində tərcüməyə çətin gələn cümlələr və idiomlar mövcuddur. Tərcüməçi bu zaman adekvatlıq prinsipindən istifadə edib. O, ayrı-ayrı pasaj və bütöv mətnin mənasını elə tutub ki, tərcümə ilə orijinalı tutuşdurduqda bircə söz belə öz yuvasından kənarında görünmür. Bu roman hekayələri ilə müqayisədə daha həcmli olduğuna görə bəzi qənaətləri söyləmək mümkündür. Əvvəla, onu deyək ki, “Alma ağacı” romanında Con Qolsuorsinin ədəbiyyat və həyat konsepsiyası, yeni bədii yaddaşın zaman üfütündə izini saxlaması məsələsi tam olaraq ifadə edilib. Mətni oxuduqda qəribə bir auranın şahidi oluruq: bu Con Qolsuorsinin üslub və təhkiyə dərslidir. Onun prinsiplərindən ən ümduəsi, həyat adlı kitabı oxuduqda düzgün nəticənin çıxarılmasıdır. Tərcüməçi də orijinala bu mənada maksimum sadıq qalmağa çalışıb. O, Con Qolsuorsinin yazmadığı heç bir duyğunu özündən bədii mətnə daxil etməyib. Adətən tərcümə praktikasında bu məsələ də özünü göstərə bilir. Tərcümə edilən mətnlərə sərbəst yanaşılır, tərcüməçi orijinalı bir anlıq unudub sanki öz əsərini yaradır. K.Nəzirinin həm yuxarıda adı çəkilən esseni, həm də “Alma ağacı” romanının tərcüməsində əsasən üslub məsələsinə sadıqlığını nümayiş etdirmişdir.

Nəticə / Conclusion. Con Qolsuorsi XX əsrin böyük yazıçısıdır. Onun “Ədəbiyyat və həyat” essəsində bir məqam var ki, indi sıx-sıx işlədilən “nəhəng yazıçı”, “şədevr əsər” və sair deyimlər zamanla qumda itən su kimi qeyb olur. Əsas olan sənətkar təxəyyülünün zamanda iz sala bilməsidir. Onun dərslərindən biri olan bu müddəa bütün əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçir. Gəldiyimiz digər nəticə bədii tərcümələrlə bağlıdır. Qolsuorsinin bəzi əsərləri rus dilindən, müəyyən hekayə, esse və romanları isə ingilis dilindən çevrilib. Bütün tərcümələr aydın dillə verilib, bu mətnlərdə anlaşıqlı olmayan hansısa cümləyə rast gəlmək mümkün deyildir. Ancaq fikrimizcə, orijinaldan edilən tərcümələr Qolsuorsi üslubuna daha yaxındır.

Con Qolsuorsi çox zəngin ailədən çıxmış, hüquqşünas ixtisasına yiyələnmişdi. O, həyatı sevgilisi Ada kimi sevirdi. Ada dünyasını dəyişəndə mücrüsü açılır və ordan Con Qolsuorsinin Adaya yazdığı son şeiri çıxır. Bu, Conun ölümqabağı yazdığı nadir əsərdir. O, həyata da, ədəbiyyata da sevgi ilə bağlıydı. Bir dəfə tutulduğu eşqin xarabalığını bir daha tərək etmədi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. *Abbasov İlham. Con Qolusorsi. Məhəbbət nasiri.*
[http://www.anl.az/down/meqale/ulduz/2020/6/732943\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/ulduz/2020/6/732943(meqale).pdf))
2. Qolsuorsi. Con Qadın baxışı.
<https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1685/Ingiltere-yazichisinin-hekayesi>
3. Con Qolsuorsi. Yapon heyvası.
https://avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=57064
4. Con Qolsuorsi. Ədəbiyyat və həyat. <https://kulis.az/xeber/media/edebiyat-ve-heyat-con-qolsuorsinin-essesi-51025>

Açar sözlər: ədəbiyyat, həyat, Alma ağacı, yapon heyvası, ölüm, çiçək

Мамедли Самира

РЕЗЮМЕ**Литература и жизнь в творчестве Джона Голсуорси**

Джон Голсуорси — английский писатель XX века, лауреат Нобелевской премии. Прежде всего, он отличается своей продуктивностью. Всемирно известная серия романов «Сага о предвидении», сотни рассказов и эссе, а также стихотворений и статей входят в сокровищницу мировой литературы. Джон Голсуорси сравнивал литературу с памятью, оставившей след во времени. Эту память невозможно ухватить или потрогать, ее можно только почувствовать, как глубокий вдох. Литературная манера Голсуорси сыграла непревзойденную роль в формировании реалистической прозы XX века. Возможно, потому, что он один из последних реалистов, творчество Джона также служит переходным звеном к модернизму.

Ключевые слова: литература, жизнь, яблоня, японская айва, смерть, цветок

Summary

Literature and life in the works of John Galsworthy

Keywords: literature, life, Apple tree, Japanese quince, death, flower

John Galsworthy is a 20th century Nobel Prize-winning English writer. Above all, it is distinguished by its productivity. The world famous “The Forsyte Saga” series of novels and hundreds of stories and essays, as well as poems and articles are included in the treasury of world literature. John Galsworthy compared literature to a memory that has left a mark in time. This memory cannot be grasped or touched, it can only be felt like a deep breath. Galsworthy's literary manner played an unparalleled role in the formation of 20th century realist prose. Perhaps because he is one of the last realists, John's work also serves as a transitional link to modernism.

Rəyçi: Dosent Nəzakət Hüseynova

CƏFƏR CABBARLININ TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ: MEYAR VƏ PRİNSİPLƏRİ

XIX əsrdən başlayaraq, milli ədəbiyyatda tərcüməçilik sənətinə dair daha böyük uğurlar qazanılmışdır. XX əsrin əvvələrindən tərcümə işilə bir sıra sənətkarlar məşğul olmuşlar. Belə sənətkarlar içərisində C.Cabbarlının rolu böyükdür. Onun tərcümə sənətinə nə qədər önəm verdiyini göstərməklə yanaşı, “müsbət yaradıcı yeniliklər ilə tərcümə tariximizi, mədəniyyətimizi zənginləşdirdiyini, tamaşaçı zövqünün, oxucu dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərdiyini” bir daha sübut edir. Dramaturqun qərb və rus klassiklərindən etdiyi tərcümələrin siyahısı böyük, janrları müxtəlif, üslubu zəngindir. Bu siyahıda V. Şekspirin “Hamlet”, “Otello”, T.Şillerin “Qaçaqqlar” faciələri ilə yanaşı Bomarşenin “Fiqaronun toyu” komediyasını, L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” povesti ilə bərabər C.Uelsin “Yeraltı Dünya” romanını, M.Qorkinin “Cocuqluq” hekayəsini və s. görürük. Aydındır ki, C.Cabbarlı bu əsərlərin hərəsinə ayrı gözlə baxmamış, onların hər birini xüsusi üslubla tərcümə etmiş və bu zaman yalnız orijinalın janrını deyil, eyni zamanda, müəllifin öz dəsti-xəttini də nəzərə almış, onları məhz özlərinə görə səciyyələndirə bilmişdir. Bu məqamda qeyd etməliyik ki, tərcüməçi mövcud mətnlərə adekvat yanaşmaqla bərabər, milli dilə də yaradıcı şəkildə yanaşmış, lüğət fonduna yeni sözlər əlavə etmişdir. Beləliklə, onun sənətkar mövqeyi mövcud prosesi bir neçə istiqamətdə davam etdirməyə imkan verirdi; mədəniyyətlərarası əlaqədə körpü yolunu oynamaq, milli dilin zənginliyi və gözəlliyinə xidmət etmək, müxtəlif xalqların ədəbi-bədii irsini doğma dildə danışdırmaq - hər iki xalqın ədəbi-nəzəri sistemində sadıq qalaraq səsləndirmək.

Şeyx Şamili və Hacı Muradı sovet dövründə ilk dəfə bədii ədəbiyyata gətirən böyük dramaturqumuz C.Cabbarlı “Hacı Murad” povestinin mövzusu əsasında yeni pyes yaratmış, prozanın emosional-psixoloji ruhuna dinamik elementlər əlavə edərək, səhnə müstəvisinə gətirmiş, həmişə olduğu kimi, sərbəst yaradıcılıq üsuluna üstünlük vermiş, mahnı mətnləri artırmış, hətta müəllifi L.N.Tolstoyu obraz kimi əsərə daxil etmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, L.N. Tolstoyun əsərləri hələ sağlığında Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, pyesləri milli səhnəmizdə tamaşaya qoyulmuşdur. Tolstoyun

* Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL, k.e.i.

yaradıcılığına böyük əhəmiyyət vermişdir. 1934-cü ildə sovet yazıçılarının Birinci Ümumittifaq qurultayındakı çıxışında o, yazıçılara bədii sənətkarlığı Tolstoydan öyrənməyi məsləhət görürdü. Həmin çıxışında Hacı Muradın ölüm səhnəsinin təsvirini xatırlayan Cabbarlı insan möhtəşəmliyinin sözlə necə şanlı ifadə edilməsinə diqqəti cəlb edir və Tolstoyun bu sənətkarlığını müasir yazıçılar üçün nüsxə hesab edir. Cabbarlının tərcümə və səhnələşdirmək üçün məhz “Hacı Murad” povestinə müraciət etməsinin səbəbini də bununla izah etmək olar. Onun fikrincə, yazıçının əsərlərində rus realizm ənənələri özünün ən yüksək ifadəsini tapmışdır. Cabbarlı povestin özündə olan potensial dramatik imkanlardan ustalıqla istifadə etmişdir, səhnələşdirmə üçün Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı əsərin bütün məna dərinliyini, ifşaedici pafosunu, çar Rusiyasının Qafqazdakı siyasəti əleyhinə yönəldilmiş tənqidi ruhu ifadə etməyə nail olmuşdur.

C.Cabbarlının məşhur “Rövşən bəy Koroğlunun atlanışı” şeiri haqqında araşdırmaları da maraqlıdır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, 1938-ci ildən 1969-cu ilədək ədibin nəşr olunan bütün kitablarında orijinal əsər kimi yer alan bu şeir H.U.Lonqfellowun məşhur şərqişünas A. Xodzkonun ingilis dilinə tərcümə etdiyi “Koroğlu”nun epos yaradıcılığına meyilli Lonqfellowun diqqətini cəlb etməsi təsadüfi deyildi. Məşhur “Hayavat haqqında nəğmə” müəllifi dastanın üçüncü məclisinin tarixi altında olduqca maraqlı, orijinal və möhtəşəm lövhələrlə süslənmiş bir şeir nüsxəsi yaratmış, qoşmalardakı fikirləri, hətta “hey” rədifini mənsuməsinə salmış, dastanın özünəməxsus gözəlliklərinə heyranlığını gizlədə bilməmişdir. Görünür məhz bu heyranlıq və möhtəşəmliyin ingiliscə təsiri C.Cabbarlının diqqətini çəkmiş, bu şeiri yüksək poetik səviyyədə tərcümə etmiş, xalq yaradıcılığının özünəməxsus cizgilərini, milli koloritini, qəhrəmanlıq pafosunu məharətlə qoruyub, saxlaya bilməmişdir.

Yaradıcılığının ilk dövründə Cabbarlı əsas etibarilə Azərbaycan ədəbi dili materialına əsaslanmışdır. İstər şeirlərində, istərsə də hekayə və dramalarında o, özündən əvvəl gələn yazıçıların dil ənənələrini davam etdirmişdir. İlk satirik şeirlərinin dilinə misal olaraq “Bir, iki, üç kərə” adlı əsərini alaq:

“Söyləmişəm bu sözü məxluqə mən,
Ay Babacan! bir, iki, üç kərə.
Anlamayır ta deməsən bir sözü,
Allah aman, bir, iki, üç kərə.

Bəzisi var cəhlə tərəfdarıdır,
Xoşlamayır elm, ədəb, sənəti,
Zahiri mömin, başı səccadədə,
Fikri şəriət, sözü din söhbəti” (1; s. 291-292).

Hər şeydən əvvəl, bu şeirin sadə və aydın bir dil ilə yazılması diqqəti cəlb edir. Şair əruz vəzninin qaydalarına riayət etməklə bərabər, şeirin danışiq dilinə yaxın olmasına çalışmışdır. Bol-bol işlətdiyi xalq danışiq ifadələri ilə müəllif, bir tərəfdən, satiranın daha effektiv çıxmasına, digər tərəfdən isə, onun geniş oxucu kütlələrinə asanlıqla çatmasına müvəffəq olmuşdur. Tərcümə işinə yüksək bir sənət kimi baxan, əlinə aldığı hər bir əsəri böyük bir ilhamla, coşqun bədii yaradıcılıq ehtirası ilə tərcümə edən bu istedadlı yazıçı qısa ömrü ərzində dünya klassiklərinin əsərlərinin klassik tərcümələrini vermişdir, onları bütün əzəməti ilə tamaşaçı və oxucularımıza tanıtdıra bilmişdir. C. Cabbarlının tərcüməsinə valeh olan xalq yazıçısı M.İbrahimov haqlı olaraq yazırdı: ”C. Cabbarlının tərcümə etdiyi ”Hamlet”i xatırlayın. ”Hamlet” dünya dramasının çətin və ən gözəl əsəridir. Şekspirin şah əsəridir, onu tərcümə etmək o qədər də asan deyildir. Lakin Cabbarlı onu tərcümə edərkən böyük qələm işlətməmişdir. Əsərin tərcümə edildiyi zamanın bəzi dil və islahat xüsusiyyətləri nəzərə alınmazsa, Cəfərin tərcüməsi doğrudan da bir möcüzədir”(3). Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının özünəməxsus araşdırıcılarından Asif Rüstəmli ”Hamlet” əsərinin rus və Azərbaycan dilinə müxtəlif tərcümə variantları üzərində apardığı müqayisə və tutuşdurmalar, həqiqətən də tərcüməçinin müstəqil şəkildə verdiyi bayatı və tuyuqlarımızı andıran mənzum parçaları ”ən uğurlu şeir nümunələri” kimi dəyərləndirilməsi də olduqca inandırıcıdır. Eləcə də məşhur ”to be, or not to be”? ”bit ili ne bit” dilemmasının dilimizə ”varlıqımı ya yoxluqmu”, ”yaşamaq ya ölmək” tərcümə variantlarından sonra qısa, dolğun, sujet və məzmunu ən uyğun ”olum ya ölüm” şəklində tapıntısının incədən-incəyə araşdırılmasından sonra bu qənaətə gəlmək olur ki, doğrudan da bu yazıçı sadəcə sətiri tərcümə ilə kifayətlənməmiş, əsərin ”milli-mənəvi koloritini, hiss və duyğularını dilimizə çevirmişdir”. Şübhəsizdir ki, Cabbarlı öz tərcümələrində möcüzələr yaradarkən ilk növbədə dilə, əsərin tərcümə olunduğu Azərbaycan dilinə, onun zəngin xalq xəzinəsinə, oradakı nadir incilərə, orada gizlənən incəliklərə arxalanırdı. Bütün bunlara əsaslanaraq qeyd olunmalıdır ki, böyük Azərbaycan yazıçısı Cəfər Cabbarlı eyni zamanda əvəzsiz tərcüməçi olmuşdur. O bədii tərcümə işini həqiqi sənət yüksəkliyinə qaldıra bilmiş və bu sahədə

elə zəngin məktəb yaratmışdır ki, ondan sonra gələn tərcüməçi nəsillərimiz özlərinin böyük sələfindən öyrənərək bəhrələnmiş və bundan sonra da hələ çox öyrənəcək və faydalanacaqlar. Bütün bunlar C.Cabbarlının tərcümə sənətinə nə qədər önəm verdiyini göstərməklə yanaşı, “müsbət yaradıcı yenilikləri ilə tərcümə tariximizi, mədəniyyətimizi zənginləşdirdiyini, tamaşaçı zövqünün oxucu dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərdiyini” bir daha sübut edir. Dramaturqluq və rejissorluq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq C. Cabbarlı daha çox dram əsərlərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Cabbarlı bədii tərcüməyə bir yaradıcılıq kimi baxır, bir əsərin tərcüməsini başqa dildə yenidən yaratmaq kimi qiymətləndirirdi. Tərcüməçi orjinalın qulu olmamalı, onu kor- korana, hərfən tərcümə etməməli, əksinə, onun yeni dildə də eynən səslənməsinə müvəffəq olmalıdır. Bunun üçün tərcüməçi orjinalı yaxşı dərk etməyə çalışmalı, onu tərcümə edərkən cəsarətlə hərəkət etməlidir. “Hamlet”i Cabbarlı belə bir prinsiplə tərcümə etmişdir. Böyük dramaturqun tərcümə yaradıcılığında XVIII əsr klassiki Bomaşenin məşhur “Fiqaronun toyu” komediyasının ayrıca yeri vardır. Əsər C.Cabbarlı tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsərin rus dilinə N.M.Lyubimovanın tərcüməsiylə Cabbarlının Azərbaycan türkcəsinə etdiyi tərcüməni tutuşdursaq, bu nəticəyə gəlirik ki, ilk bədii tərcümələriylə müqayisədə, tərcüməçinin daha çox orijinala əsaslandığı, sərbəst tərcüməyə meylin zəifliyi müşahidə olunur. O, satirik və yumoristik elementlərin sıx-sıx işləndiyi bu komediyanın tərcümə prosesində Cabbarlının yeni yaradıcılıq və tərcüməçilik keyfiyyətlərinin üzə çıxdığını faktlarla göstərir. Doğrudan da, “Bazil , heç eybi yoxdur, mən sənə atanı yandıraram”, “Kor kora kor deməsə bağı çatlar”, “Cəhənnəm ol buradan, qırışmal”, “Vay, dədəm ,vay! İşim bitdi”, “Burnunu o yana çəksənə, gözümü çıxartdın ki” və s. ifadələrin sayəsində saf və oynaq gülüş elementləri və səmimi yumor detalları üstünlük təşkil edir. C.Cabbarlının bütün tərcüməçilik sənətkarlığını geniş təhlilə cəlb edən A.Rüstəmlinin fikrincə, “fransız həyatının özəlliklərini və milli koloritini” özündə əks etdirən bu komediyanın tərcüməsində Cabbarlının “komik elementləri xalq danışığı dilinə məxsus ifadələrlə yüksək peşəkarlıqla əvəzlənməsi” xüsusi önəm daşıyır. Şillərin “Qaçaqqlar” faciəsinin tərcüməsində də Cabbarlının ana dilimizin zəngin frazeoloji birləşmələrindən, idiomatik ifadələrinə ustalıqla yararlandığını, “lül vuracağam, mil duracağam”, “sənə ki fatihən oxunmuşdur”, “qənbərqulu çıxartmaq”, “küfr danışmaq” kimi frazeoloji vahidləri işlətməkdən çəkinməməsini məhz “yaradıcı tərcümə işinin nəticəsi” kimi izah etməsi də yerində və başa düşüləndir.

Cəfər Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri haqqında bizə gəlib çatan əsas məlumatlardan biri də onun Azərbaycan dilinin təmizliyinə xüsusi diqqət verməsindən, dilimizin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsinə çalışmasından, bəzən hətta yeni sözlər və təbirlər axtarıb tapmasından ibarətdir. Cabbarlının yeni əlifba ilə yanaşı yeni terminlər uğrunda mübarizəyə çağıran məqalələrlə mətbuatda çıxış etməsi də bu cəhətdən maraqlıdır. Məsələn, onun “Qiymətli bir təşəbbüs” məqaləsində oxuyuruq: “Azərbaycan xalqı böyük və son sistemli hökumət aparatının müxtəlif rəsmi dairələrində işləmək üçün lazım olan yüzlərlə, minlərlə siyasi təbirlərə, istilahlara, həmçinin, məktəblərində, darülfünun, darülsənaye və bu kimi mədəni və maarif dairələrində qollanacaq yüzlər, minlər, bəlkə də yüz minlərlə istilah və təbirlərə malik olacaq qədər mükəmməl bir dilə, həmçinin onu kamalınca yaza bilmək üçün müntəzəm bir əlifbaya malikmidir? Cavab aydındır: Əlbəttə yox! Bunun üçündür ki, bizdə dil və hürufat məsələsinin islahı hər kəsi düşündürür və bu məsələ xalqımıza rahatlıq vermir. Dilimizin və hürufatımızın qəti surətdə islahı lazımdır...” (3). Cabbarlının novatorluğu orasında idi ki, o öz dövründə hələ yayılmamış, lakin artıq doğulmuş, getdikcə artan və qalib gələn qüvvənin mahiyyətini düzgün əks etdirən tipik cəhətləri tuta bilmişdir. C.Cabbarlı dramaturgiya sahəsində olduğu kimi, ümumiyyətlə, ədəbi dil prinsipləri etibarilə də M.F.Axundovdan başlayaraq gələn gözəl ənənələri davam etdirmişdir. Çap olunmuş və olunmamış məqalələrindən aydın görünür ki, Cabbarlı yalnız öz bədii yaradıcılığında yox, nəzəri və tənqidi məqalələrində də Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili əsasında inkişafı yolunda çalışmış, dialektə yol verməmiş, geniş zəhmətkeş kütlələrin asanlıqla anlaya biləcəyi, gözəl və zəngin bir dildə yazmağa can atmışdır. Cabbarlının yaradıcılığında dil əsas tipləşdirmə vasitələrindən biridir. Buna görə də yazıcının saf, aydın və müstəqil Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi bilavasitə onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərilə bağlıdır. C.Cabbarlının əsərlərinin dili danışmaq dilinə yaxın, sadə, aydın ədəbi dildir. Lakin Cabbarlının dili həmişə bir şəkildə olmamış və birdən - birə təkmilləşməmişdir. Onun dili də yaradıcılığı kimi müəyyən bir inkişaf dövrü keçmişdir. Cabbarlının yaradıcılığına aid olan müsbət və mənfi cəhətlər onun dilinə də aiddir. Yaradıcılığının ilk dövründə Cabbarlı əsas etibarilə Azərbaycan ədəbi dili materiallarına əsaslanmışdır. İstər şeirlərində, istərsə də hekayə və dramlarında o, özündən əvvəl gələn demokrat-maarifçi yazıçıların dil ənənələrini davam etdirmişdir. Böyük dramaturqun “Kommunist” qəzeti redaksiyasındakı tərcüməçilik fəaliyyətini nəzərə çarpdıran yumoristik bir şeir parçasına nəzər salaq. 1927-ci ildə “Kommunist”

qəzetinin 2000-ci nömrəsinin çapdan çıxması münasibətilə redaksiyanın buraxdığı "İdaremizin güzgüsü" məcmuəsində Əzim Əzimzadənin Cəfər Cabbarlıya çəkdiyi şarj verilmiş və rəsmi altında səkkiz misra şeir dərc olunmuşdur.

"Cümlələr qıssa, açıq dildə çıxır tərcümələr,
Oxusan, bitməyə bir cümləni Tiflisə qədər.
Yazaram sadəcə, "təyyarəyə" uçquç deyərəm,
Bircə "Dilbil" də özüm burda bina eyləyəm,
Salmaram tərcüməyə farsı, ərəb sözlərini,
Elə türk yazaram, türk də döyər gözlərini.
Nə qədər ki, ərəbə güc verə Mahmud Hədim.
Vuracaq sadəliyə qüvvəti Cimzadəyi Cim"(1; s.291-292).

Azərbaycan tərcüməçiliyi tarixində Cəfər Cabbarlının rolu, onun həm ictimai-siyasi, həm də bədii tərcümə sahəsində misilsiz xidmətləri son illərə qədər demək olar ki, qətiyyənlə araşdırılmamış və tədqiq edilməmişdir. 2000-ci ildən başlayaraq dramaturqun bu sahədəki işləri araşdırılmağa başlamış, 2014-cü ildə Cəfər Cabbarlı ev muzeyinin layihəsi əsasında sənətkarın tərcümə etdiyi bir sıra əsərlərin toplandığı "Cəfər Cabbarlının tərcümələri" adlı kitab işıq üzünə çıxərək oxuculara təqdim olunmuşdur. Aydın ki, Cabbarlı kimi yenilik carçısı olan bir qələm sahibi bu nəcib məqsədi yalnız təbliğ-təşviq etməklə kifayətlənə bilməzdi. O özünü bu mübarizənin fəal iştirakçılarından, bu yeniliyin qabaqcıl yaradıcılarından biri idi və öz arzularını orijinal əsərləri ilə yanaşı tərcümələrində də həyata keçirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmməd Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı. Bakı, 1956, 345 səh.
2. Həqiqət Abbasova . Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı, Yazıçı,1983, 191 səh.
3. Zəkulla Bayramlı. "Cəfər Cabbarlının tərcümə sənətkarlığı haqqında dəyərli monoqrafiya"// "525-ci qəzet". 30 noyabr, 2011-ci il.
4. Cəfər Cabbarlının əsərləri. II cildə .Bakı-Qərb,2013.

5. Qəmər Cabbarlı. “Cəfər Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyəti”// “Azərbaycan” qəzeti, 26 yanvar, 2020.

Təranə Ağamaliyeva

XÜLASƏ

Cəfər Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyəti: meyar və prinsipləri

“Cəfər Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyəti: meyar və prinsipləri” adlı məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus nümayəndəsi C.Cabbarlının yaradıcılığında xüsusi yer tutan bədii tərcümənin rolundan bəhs edilir. Tərcümə sənəti vasitəsilə C.Cabbarlı həm milli dilin zənginliyinə, həm də mədəniyyətlər arasındakı əlaqənin formalaşmasına xidmət etmişdir. Onun tərcüməsində V.Şekspirin “Hamlet”, “Otello”, F.Şillerin “Qaçaqqlar”, L.N.Tolstoyun “Hacı Murad”, C.Uelsin “Yeraltı dünya” və s. əsərləri tərcüməçilik sənətinin meyar və prinsipləri əsasında nəzər nöqtəsinə çevrilir. Məqalənin yazılmasında müvafiq monoqrafik tədqiqatlara istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, tərcümə, obraz, ədəbi-nəzəri, meyar.

Tarana Ağamaliyeva

SUMMARY

Jafar Jabbarli's translator activity criterias and principles

We have spoken about the role of literary translation, which has a special place in an unique representative of Azerbaijani literature J. Jabbarli's creativity in the article named by “Jafar Jabbarli's translator activity: criterias and principles”. J. Jabbarli served both the richness of the national language and the formation of intercultural relations by the art of translation. W. Shakespeare's “Hamlet”, “Othello”, F. Schiller's “Fugitives”, L.N. Tolstoy's “Haji Murad”, J. Wales' “Underworld”, etc. works become a point of view based on the criteria and principles of translation art in his translation. It have been referred to the relevant monographic studies in the writing of the article.

Key words: Jafar Jabbarli, translation, image, literary-theoretical, criteria.

Rəyçi: Fil.f.d., Samirə Məmmədli

O.HENRİ HEKAYƏLƏRİNDƏ AMERİKA GERÇƏKLIYI

GİRİŞ

O.Henrinin hekayə yaradıcılığının izlənməsi istiqamətində sosial, iqtisadi, siyasi məsələlərə bağlı xalq məişəti və ictimai ziddiyyətlərin nəsrə gətirilməsi problemlərinin öyrənilməsi qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Görkəmli Amerika yazıçısı O.Henrinin hekayə yaradıcılığı onun bədii irsinin əsasını təşkil edir. Kiçik həcmli bu epik janrda yazıçı həyat, məişət həqiqətlərini qısa, yığcam formada oxucuya çatdırmaqla, həm də gerçəkliyin bədii tədqiq və təhlilini aparır. Eyni zamanda O.Henrinin söz ustası olaraq ideya-mövzu seçimi, dil-üslub xüsusiyyətləri təsvir, təhkiyə imkanları da burada öz əksini tapır. Hekayənin janr xüsusiyyətləri O.Henriyə sosial-siyasi hadisələri, insanların məişəti, həyatı, bütövlükdə ictimai ziddiyyətləri daha kəskin, lakonik vasitəylə bədii-estetik məcrada əks etdirmək imkanını yaradır.

Qeyd edək ki, Henri realizmi ədibin novellalarının janr özünəməxsusluqları uzun müddət tənqidi ədəbiyyatda müxtəlif mübarizələrə yol açmışdır. Yazıçı kimi O, Henrinin yumoristik üslubda yazması, satirik nasir olaraq mövqeyi, eləcə də hekayələrində janr sintezini yaratması A.Smitdən başlayaraq EHumbolt, R.Harsi, A.Xenderson, R.Harsi, C.Lunon və s. tənqidçi, yazıçı-yumoristiərin şərhlərində öz yerini almışdır. Adları çəkilən əksər tənqidçilərin mülahizə və fikirlərində O.Henri realist sənətkar, sosial problemlərin şərhçisi, xəlqi, humanist nasir, satirik olaraq dəyərləndirilmişdir. (7,3)

Məlum olduğu kimi, realist ədəbiyyatı cəmiyyət və ədəbi mühazidən asılı olaraq yazıçı dünyagörüşünü, bədii imkanlarını konkretləşdirir. Reallığın sənətə, ədəbiyyata gətirilməsi hər şeydən əvvəl yazıçının gerçəkliyə, eyni zamanda oxucuya olan münasibətini müəyyənləşdirir. (6,163)

ƏSAS

O.Henrinin yaradıcılıq irsi, xüsusilə hekayəciliyi də onun realizmindən çıxış edir. Bu baxımdan O.Henri hekayəciliyinin Amerika məişəti, cəmiyyətin sosial-, psixoloji problemləri bir sıra hekayələrdə romantik üslubda müəyyən olunsada, başlıca yer realizm, onun tənqidi qoluna bağlıdır. Milli xarakter, milli cəmiyyət müstəvisində

reallaşan bu realizm hər şeydən əvvəl Amerika məişətini ədəbiyyata gətirir. Təsviri realizm səviyyəsində mövcud cəmiyyət problemləri, ictimai təbəqələşmə, sosial ədalətsizlik, maddiyyat, məişət həqiqətləri, yoxsulluqda yaşayan insanların mənəvi ağırları və s. izah olunur. Henrinin hekayələrində seçdiyi cəmiyyət çox sadədir, onun qəhrəmanları dükən sahibləri ("Al-qırmızı paltar", "Sehri kökələri"), fırlıdaqçı oğrular ("Cimmi Valentayn dəyişməsi", "Coşka etikası"), fəaliyyətsizlikləri ilə küçə adamlarına çevrilənlər ("Yersiz marağın mərhəkəsi"), həkimlər ("Sınadılar, inandıılar") və s. insanlardır. Yazıçı "xüsusi səylə sadə insanların xarakterini yaradır" və daha, çox onların ağır məişəti, işsizliyi, acınacaqlı yaşayışını gündəmə gətirir. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrin qəhrəmanına çevrildiyi bu hekayələrdə mövcud həqiqətlər əslində bütöv bir Amerika məişəti və tipik insan obrazlarını ifadə edir. Bu hekayələrdə cəmiyyət problemləri, insanların məişəti, həyatından çıxış edən yazıçı - ictimai mühitdə haqsızlıq, istismar, ədalət kimi mövcud ciddi nöqsanlara qarşı mübarizə aparmışdır.

O.Henrinin bir sıra hekayələrində obrazlar, seçdiyi sadə qəhrəmanlardan asılı olaraq dəbdəbəli yaşayış, imkanlara malik deyillər, bir çoxlarının məişəti daha ağır sıxıntı, yoxsulluğa bağlıdır. İstər qəhrəmanların sevgi, məhəbbət duyğularının bütün maddi çətinliklərdən üstün tutulduğu, istərsə də mövcud təbəqələşmədə obrazların sosial qarşıdurması şəraitini əks etdirən hekayələrdə bu məişətin acınacaqlı görüntüsü qaçılmazdır. Ədibin "İncəsənətə məhəbbət naminə" hekayəsində kasıb, sadə insanların məişəti təhkiyəçi-müəllif tələfindən xüsusi bir ironiya ilə təqdim olunur. İki sevens gəncin məhəbbəti fonunda müqayisəylə təsvirini tapan bu məişət əslində sosial ədalətsizliyin göz önündə saxladığı real həyat həqiqətləridir. Xoşbəxtlik hökm sürən evdə darısqallıq bir o qədər də hiss olunmaz. Qöy paltar şkafi arxası üstə çevrilib sizin üçün bilyardı, üzü mərmər divar sobası güzgünü, yazı stolu qonaq otağını, əlüzyuyan isə pianonu əvəz etsin! Əgər dörd divar üstünə yeriməyə başlasa, nə qəm! Təki siz öz Deliyanızla bunların arasına yerləşə bilərsiniz". (2,21) O.Henri hekayədə heç bir xüsusi hadisə, xarakterin təsvirini vermir. Adi ev əşyalarının canlandırılması, təqdimində müəllif ironiyasının yer alması oxucunu artıq sosial, ictimai problemin yaratdığı həyat həqiqətləri ilə üzləşdirir. Əslində O.Henri hekayəçiliyində həyat faktlarının ümumiləşdirilməsi üsulu onun yaradıcı tefəkküründə təqdim etdiyi təsvirlərin kamilliyi və dolğunluğuna bağlıdır. Realist sənətkar olaraq O.Henrinin dünyagörüşü, tendensiyası, poetik istedadı bu baxımdan daha çox tənqid və ifşa üsulunda müəyyənleşir.

Məişət həyatının ağırlığı, insan həyatı, yaşayıcının dözülməzliyi, ordan yaranan səbəblər ardıcılıq şəkilində Henri hekayələrində sosial ədalətsizlik, işsizlik problemini ortaya qoyur. “İncəsənətə məhəbbət naminə” hekayəsində olduğu kimi, “Al-qırmızı paltar”, “Kahin hədiyyəsi” hekayələrində də ağır məişət həyatının sıxıntıları bütün çılpaaqlığı ilə təsvir edilir. Eyni zamanda bu hekayələrdə problem qəhrəmanların hissi-emosional ovqatları üzərində qurulumaqla ayrıca psixoloji vəziyyət kimi meydana çıxır. “Kahin hədiyyəsi” hekayə - novellanın qəhrəmanları məhz kasıbçılıq, işsizliyin mənəgənəsində sıxılaraq “Milad.bayramı” - müqəddəs gündə bir-birlərinə bağışlamalan gərəkən ən kiçik hədiyyə almaq imkanından bilə məhrumdurlar. Yoxsulluq, kasıbçılığın sıxıntı gətirdiyri sevən ürəklərsə yenə də bu şəraitdən çıxış yolunu tapmağı bacarır. Della sevgilisinə həmişə xoşbəxtlik bəxş edən, gözəlliyini tanmamlayan uzun, gur saçlarını, Cim isə yeganə saatını satıb sevgilisinin saçlarına daraq almalı olur. Sonda isə Milad bayramı üçün seçilən hədiyyələr qəhrəmanlara gərək olmur. Saatın zənciri üçün kəsilib satılan saçlar, nə də bu saçları bəzəyəcək darağa görə dəyişdirilən saat qəhrəmanların arzularını reallaşdırmır. Yazıçı, ictimai mühit, maddi sıxıntılarla üzləşən cəmiyyətin faciəsini bu hekayədə iki sevən gəncin məhəbbət, istəkləri üzərində qurur. Qəlbən sevgi, məhəbbət duyğularını yaşayan gənclərin bir-birlərini sevindirmək arzuları cəmiyyətin sosial çətinlikləri qarşısında yarımçıq qalır. O.Henri hekayədə qəhrəmanlarının bütün psixoloji ovqatını bağışlanacaq hədiyyənin seçilib, necə alınması süjeti üzərində qursa da, burada başlıca problem yenə də ictimai-siyasi mühitdən irəli gələn sosial çətinlik üzərində ümumiləşdirilir. Della və Çimin Milad bayramı günü reallaşmayan arzuları simvolik şəkildə cəmiyyətin özünün çata bilmədiyi sevinc və rahatlığın pozulmasını obrazlaşdırır.

O.Henri yaradıcılığında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də yazıcının Amerika həqiqətlərini, konkret Nyu- York şəhəri, onun sosial, iqtisadi görüntüləri, ictimai münasibətləri üzərində ümumiləşdirməsidir. O.Henrinin Nyu- York həqiqətlərini nəsrə gətirməsi Amerika tənqidçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməklə ədib «böyük şəhərin bioqrafi» kimi dəyərləndirilmişdir. Nyu-York O.Henrinin hekayələrində təkəcə insan istedadının nəticəsi, sirli şəhər olmaqdan çox sosial münasibətlərin ziddiyyətlərinin kəskinləşdiyi məkan kimi təsvirini tapır. (7,11)

Bu baxımdan cəmiyyətdə baş alıb gedən işsizlik, ictimai münasibətlərin kəskinliyi Henrinin “Yersiz marağın məzhəkəsi” adlı hekayəsində maraqlı bir süjet əsasında verilir. Sadə, nağılvari üslubda yazılan hekayənin elə ilk sətirlərindən müəllif

cəmiyyətin acı mənzərəsini canlandırır. "... Nyu-York veyllər şəhəridir. Əlbəttə, orada elə adamlar var ki, sağına, soluna baxmadan kapital yığa-yığa öz yolu ilə gedir, lakin yalnız marslılar kimi yalnız gözlərdən və hərəkət vasitələrindən ibarət olan xüsusi bir tayfa da var"... "Bu marağ fanatikləri qeyri-adi hadisələr baş verən yerlərə arı dəstəsi kimi uçururlar və nəfəslərini dərmədən, bir-birini basa-basa, mümkün qədər yaxına gəlirlər". (2,75) İnsanı mənəvi iflasa sürükləyən cəmiyyətdə veyllərin şəhər küçələrindəki hadisələri izləmək istəyi bir neçə insanın fərdi marağından çıxaraq bütöv bir kütləyə çevrilməklə onun işsiz, səfil görüntüsünü yaradır. Hər gün Nyu- York küçələrində faciə ("Şimal tərəfin adamanını tramvay altına düşməsi", "bir-iki evin yerə batması" və s), adi məişət ehtiyatsızlıqları ("evə qayıdan oğlan uşağının əlindəki yumurtanı səkiyə salıb sındırması" və s) işləyən bu insanlar mövcud cəmiyyətin ən fəaliyyətsiz təbəqələri olmaqla Henri realizmi çərçivəsində tufan insanların həyatlarını, məişətini ədəbiyyata gətirməklə, onları bu vəziyyətə salan cəmiyyət, mühitin kəskin tənqidini verir. Başqa sözlə desək, bu cəmiyyətin insanları fəaliyyətsizdirlər. Onlar mühitin yetirmələri olsalar da, siyasi, hüquqi dəyərlən baxımından bu cəmiyyətdən uzaqdırlar. Cəmiyyətdə "artıq insana" çevrilməyin faciəsini ümumiləşdirməyə çalışan Henri burada da öz üslubuna sadıq qalaraq satirik yolu seçir, maraqlarını gündəlik yersiz işlər, kiçik "faciələr" üzərində saxlayan qəhrəmanlar ədibin satirik gülüşündə kəskin ifşa olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, O. Henrinin "Yersiz marağın məzhəkəsi" adlı hekayəsində təsvirini tapan cəmiyyət və obrazları müəyyən mənada Azərbaycan ədəbiyyatında Ə.Haqverdiyevin "Uca dağ başında" hekayəsindəki tuhaflığı yaşayan cəmiyyət üzvlərinin obrazı ilə səsleşir. Henrinin hekayəsində qəhrəmanlar hər gün nəyinsə marağına qoşulurlarsa, Ə.Haqverdiyevin adı çəkilən əsərində isə obrazlar bu şəraiti özləri yaradırlar.

Henri realizmində yer alan Amerika məişəti, həqiqətləri içərisində cəmiyyətin varlı təbəqəsi, onlann sərmayə, varidatlarının mirasa çevrilməsi, özü və xalq üçün yararsız pul yığımında qalması da ayrıca tənqid hədəfinə çevrilmişdir. "Sehrli profil" hekayəsinin qəhrəmanı xəsisliyinə görə ailəsi tərəfindən tərək edilən Miss Braundur-40 milyon dollarlıq sərmayəyə sahib olan miss Braunun seçdiyi dəbdəbəsiz yaşayış tərzi, onun sadəliyindən deyil bu varidatın əskiləməsi, azalması qorxusundan irəli gəlir. Hekayədən məlum olur ki, miss Braun Bontonda təşkil etdiyi ziyafətdə başlıca məqsədi cəmiyyəti özünə cəlb etmək, yenə də varlı insan olduğunu öz kiçik cəmiyyətə xatırlatmaqdır. Onun stenoqrafçı miss Adanı dəbdəbəli geyimlərlə bəzəyib, təmtəraqlı ziyafət verməsi, mərhəmətli və varlı qadın obrazını cəmiyyətə təlqin

etməsinə bağlıdır. Varidatını nə həyatı, yaşayışı, nə də insanlara, cəmiyyətə xidmətdə sərf etməyən miss Braun əslində dövrün ən üzde olan, kapitallaşan insanların tipikləşmiş obrazıdır. Bu tip insanların “biznes” mexanizmi birbaşa kimlərə borc verib, almaq fəallıqları üzərində qurulub. Hekayədə miss Braun kimilərindən məhz borc almağa görə asılı vəziyyətə düşən cəmiyyətin üzde olan insanların böyük bir (qrupu həm simasızlıqları, həm də itaətləri ilə ayrıca diqqət mərkəzinə keçir; “... Mənim əlli nəfər elə qonağım gələcək ki, hamısını birlikdə heç bir qəbula, nə kral Eduardın, nə də Yilyam Trevers Ceromun qəbuluna toplamaq olmaz. Mən, əlbəttə, kişiləri deyirəm, hamısı da mənə borcludur, ya da borc almağa hazırlaşır. Arvadların hamısı olmasa da, çoxu gələcək”. (2,93) Hekayənin sonunda isə məlum olur ki, miss Braun ziyafət sonrası çəkdiyi xərclərin hesabını öyrəndikdə sarsılır, itirdiyi bu maddiyyatı yenidən səfil həyatı yaşamaqla bərpa etməyə çalışır.

Henri realizmində ictimai ziddiyyətlər, cəmiyyəti bürüyən nadanlıq və fəaliyyətsizliyi yaradan səbəblərdən biri kimi məmurların, müəyyən mövqeyə sahib insanların vətəndaşlığını itirməsi, şəxsi mənafe, maraqlarına bağlanması da tənqid olunur. “Şaftalı” hekayəsinin qəhrəmanı Mak-Qarri evliliyinin ən şirin günlərini yaşamaqdadır. Təzə gəlinin xüsusi ədayla “şaftalı” istəməsi və bir andaca Balacanın bu istəyi həyata keçirməsi süjeti üzərində qurulan kiçik hekayədə ədib ən xırda ştrix, detallarla eyni həqiqətdən çıxış edir. Qəhrəman “şaftalı”nı əldə etmək üçün bir andaca nə zamandır cəmiyyətin diqqət kəsildiyi, varlı insanların kef çəkdiyi məşhur qumarxananın sirri, yerini polisə xəbər verir. Polisin təqib etdiyi qumarxana indiyədək Balacanın “hədəfi”nə çevrilmədiyi halda, təzə gəlinin “şaftalı arzusu” obrazı bir anlıq fəallaşdırır. Polisin Balacanın köməkliyi ilə tapıb, müsadirə etdiyi qumarxana və onun sahiblərinin taleyi qəhrəmanı maraqlandırmır. Əlində ən bahalı içki, nemətlərin içərisindən götürüb saxladığı shaftalı onu daha cox düşündürür. Əslində hekayənin qəhrəmanı “həyatın dibində” olan insanlardan deyil, bələdiyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlayacaq ‘Nyu-Yorkun oturaq vətəndaşı’dır. Lakin obrazın həqiqi vətəndaşlıq siması onun öz ailəsi, ailəyə qayğısı üzərində qurulub ki, cəmiyyət üçün bu vətəndaşlıq heç bir rol oynamır. Balaca və Balaca kimilərinin arzu və imkanları əslində cəmiyyət üçün deyil, onların öz fərdi yaşayış, məişətlərinə bağlıdır.

NƏTİCƏ

Qeyd olunan hekayələrdən də görüldüyü kimi, O.Henrinin əksər qəhrəmanlarının taleyi itirilmiş sevinc, onlara iç dünyasının ağrı, acılan, üzücü kədər

yükü ilə təsvir olunur. Ayrı-ayrı insanların taleyi olaraq nəsrə gətirilən həyat, yaşayışın ağırlığı, ədalətsizlik əslində mövcud cəmiyyət, vətənin bütövləşmiş taleyini əks etdirir. O.Henrinin hekayələri sadədir, bu nümunələrdə müəyyən ictimai proqram, tənqidi təfəkkürə malik obrazlara təsadüf olunmur. Onun qəhrəmanları adi məişət həyatını yaşayan siravi insanlar olmasalar da, mənəvi, siyasi hüquqdan məhrumluqları ilə mühitin daha ciddi problemlərinin daşıyıcılarıdır. O.Henri bu obrazların məişətindən çıxış edərək mühitin cəmiyyətə, insanlara gətirdiyi ümumi bəlaların arm kökünü axtarır: Mövcud cəmiyyət problemlərinə bu qədər dəqiqliklə nüfuz etmə əslində O.Henrinin onları yaşamaq, bir sənətkar, vətəndaş kimi hiss etmə bacarığını açıqlayır. Henrinin bədii düşüncəsi, estetik qavrayış və duyumunun qaynaqlandığı realizm isə bu istiqamətdə ədibin ən adi hekayə və novellalarının ictimai məzmun qazanmasına əsas vermişdir. Dövr, mühit, cəmiyyət, tarixi problemlərlə bağlı Henri realizmi həm yaşadığı dövr, eləcə də sonrakı ədəbi mühit üçün yeni bir ənənənin başlanğıcına çevrilmiş və bu ənənə Amerika ədəbiyyatının sonrakı inkişafında öz izini qoymuşdur.

Henri yaradıcılığında hekayə janrında bədii məzmun, mövzu qazanmış problemlərin ümumiləşdirilməsi, eləcə də XX əsr Amerika cəmiyyəti məsələlərinin nəsrə gətirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Haqverdiyev. Əsərləri, 2 cildə, II cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1971.

2. O. Henri. Hekayələri. Bari, Azər nəşr, 196s.

3. Генри О. Полное собрание рассказов. 6. 3 м. Т. I

4. Зарубежная литература. XX века. Москва, Просвещение, 1981.

5. Л.Н. Михайловна. О Генри и его повесть Москва Издательство «Художественная литература», 1973.

6. Манфред Науман. Литературное произведение и история литературы. (Литература и проблемы ее восприятия. Перевод Д.Александрова.) Москва, Радуга, 1984.

7. Самохвалова В.Н. творчество О.Генри. Автореферат. Москва. 1973.

Acar sözlər: hekayə, janr, novella, cəmiyyət, obraz, realizm, O. Henri yaradıcılığı

SUMMARY

Yegana Alaskarova

American Reality in O.Henry's Stories

In O.Henry's Stories, the American reality is vividly portrayed through his keen observations of everyday life, the struggles and hopes of ordinary people, and the social dynamics of the early XX century. He skillfully blends humor, irony, and sentimentality to capture the essence of American society during that era.

Key words: novel, genre, story, society, image, reality, O.Henry's creativity.

Егана Аласкарова

Американская реальность в рассказах О.Генри

РЕЗЮМЕ

В историях О. Генри американская реальность ярко изображается благодаря его острым наблюдениям за повседневной жизнью, борьбой и надеждами обычных людей, а также социальной динамикой начала XX века. Он умело сочетает юмор, иронию и сентиментальность, чтобы запечатлеть суть американского общества в ту эпоху.

Ключевые слова: новелла, жанр, рассказ, образ, реальность, творчество О.Генри.

Rəyси: dos.Gülşən Kərimova

МОТИВ ГЕРОИЧЕСКОГО СВАТОВСТВА В ЭПИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ВОСТОКА И ЗАПАДА

Героика, как основное содержание древнего и средневекового эпоса, имеет существенное различие в памятниках фольклора, соответствующих этим социально-историческим этапам в развитии человеческого общества. В этом плане, героическое сватовство – наиболее распространенный мотив в мировом фольклоре, связывающий эпос с богатырской и волшебной сказкой. В.Я.Пропп, характеризуя проявление данного мотива в эпосе, утверждал: «герой эпоса при создавшемся государственном строе должен совершать подвиги не в интересах рода, а в интересах государства. Это значит, что в борьбе за жену народ теперь уже не видит ничего героического. Брак и женитьба героя уже не могут быть предметом воспевания» (1, с.83).

В.М.Жирмунский, дискутируя по поводу этого тезиса, уточняет: «...личная (семейная) тема, сватовство как основание брака и семьи, ...отнюдь не противоречит теме национально-государственной (защита родины от врага-насилльника) – она сплетается с ней, как в действительной жизни, и в эпосе она становится предметом эпической героизации» (2, с.109).

Тем не менее, героическое сватовство является универсальным фольклорным сюжетом, широко отразившимся как в древних (архаических), так и в поздних (классических) памятниках героического эпоса. Эта тема не противоречит национально-государственной направленности данного жанра, становясь предметом героической идеализации. Как известно, в мифе и сказке герой, отправляющийся в брачную поездку, преодолевает сказочные препятствия, сражается со сказочными чудовищами. В богатырских сказках этого типа, широко распространенных, например, у тюркских и монгольских народов Сибири и Центральной Азии, нередко отчетливо просвечивает древний мифологический фон. В других сказках герой должен выполнить трудные задачи, которые отец невесты или сама невеста возлагают на женихов (как правило, богатырь должен показать свое искусство в состязании загадками

* Бакинский государственный университет, филологический факультет, преподаватель

или найти свою невесту среди ее подруг).

Однако на поздней ступени развития общества, в период так называемой «военной демократии» с преобладанием воинских интересов, сюжет брачной поездки по преимуществу принимает героический характер, в связи с чем широкое распространение в мифе, сказке и особенно в эпосе получают воинские состязания между женихами (или жениха с отцом или братом невесты; а также с самой невестой, богатырской девой). Примеры подобных брачных состязаний известны из сказаний о богатырском сватовстве у самых разных народов; по мнению этнографов, в их основе лежал древний обычай испытания силы жениха

К разряду эпических памятников, именуемому архаическим, как правило, относятся эпосы, имеющие явную мифологическую окраску – шумеро-аккадские варианты эпоса о Гильгамеше, карело-финские руны, скандинавская «Эдда», ирландский эпос, богатырские поэмы тюркских народов Сибири («Урал батыр», «Маадай Кара» и др.), нартские сказания осетин и некоторых народов Северного Кавказа, а также древнейшие фрагменты грузинского эпоса и некоторые африканские героические сказания. Героика выступает в них в сказочно-мифологической оболочке, враги имеют облик фантастических чудовищ, а главными темами остаются борьба с чудовищами, героическое сватовство и родовая месть.

Среди западных «образцов» ближе всего к тюрко-монгольским эпическим сказаниям древнеирландский (кельтский) эпос, главным героем которого является Кухулин. Ряд мотивов об этом мифо-эпическом богатыре перекликается с аналогичными мотивами в различных тюркских эпосах. Непорочное зачатие и чудесное рождение Кухулина сближает его с архаическими богатырями, имеющими божественное происхождение (отцом Кухулина считается Луг – бог света, искусств, ремесел); такие же параллели можно обнаружить в мотивах богатырского детства и, что особенно примечательно, наречения имени. Здесь следует уточнить, что Кухулин – это прозвище героя, означающее «пес Кулана» (по имени кузнеца, у которого он проходил обучение ремеслам); настоящее же имя его – Сетанта. Например, в семь лет Кухулин впервые получил оружие и сразу стал побеждать сильнейших бойцов Ирландии. Для сравнения достаточно указать на аналогичные примеры из тюркских эпосов: Алпамыш (прозвище, настоящее имя героя – Хаким) в семь

лет совершил первый подвиг (натягивает старый лук своего деда и сбивает верхушку горы Аскар); Манас совершает свой первый геройский поступок в 9 (по записи В.В.Радлова – в 6 лет); Бугач-хан одолел и обезглавил быка, когда ему было пятнадцать лет; так же в 15-16 лет совершает свой первый подвиг Бамсы-Бейрек.

В античных мифах и эпических сказаниях (в соответствии с реальными традициями гимнастических и воинских игр) такими испытаниями были либо бег, либо стрельба из лука, либо борьба. Так, Одиссей добывает Пенелопу состязанием в беге с другими женихами; Пелопс, чтобы получить руку Гипподамии, состязается с ее отцом в беге на колесницах; Данай устраивает состязание в беге между женихами своих дочерей; чтобы получить руку Аталанты, женихи соревновались в беге с ней самой (причем побежденный платился головой). Состязание в стрельбе из лука встречается, например, в сказании о Геракле (3, с.110).

Аналогичные сказания широко распространены и за пределами античного мира. В древнеиндийском эпосе «Махабхарата» женихи царевны Драупады должны натянуть огромный лук и пять раз поразить цель, стреляя через спицы вращающегося колеса; победителем оказывается Арджуна. В основе этого сказания лежит древний индийский обычай, согласно которому девушка из воинской касты сама выбирала себе жениха либо женихом ее становился победитель на состязании.

Следует особенно отметить тот факт, что в богатырских сказках (а затем и в эпических памятниках) тюркских народов прочно установилась тройственность брачных состязаний: скачки на конях, стрельба из лука и борьба. В отдельных сказках тот или иной вид состязания может отсутствовать или заменяться другими более примитивными формами (метание камня, прыжки и т.д.), что является обычно показателем наибольшей архаичности данной стадии развития сюжета. В этой связи необходимо более широкое привлечение фактографического материала: не только древних сказок и легенд, мифов и эпических поэм, но и результатов этнологических, этнопсихологических, этнополитических наблюдений и исследований. Рамки данной работы не позволяют нам провести более полное комплексное исследование историко-типологических и историко-генетических параллелей (это тема отдельного исследования). Потому мы ограничимся лишь

предварительным указанием на аналогичные сюжеты, мотивы и образы в мировом фольклоре.

Азербайджанский (тюрко-огузский) героический эпос, совершенным образцом которого является «Китаби-Деде Горгуд», содержит ряд архаичных сюжетов и мотивов, носящих внекомпозиционный характер. Это было в свое время подчеркнуто авторитетами эпосоведения (Ф.Диц, В.Бартольд, В.Жирмунский, М.Г.Тахмасиб, Г.Араслы, Х.Короглы, Т.Гаджиев и др.). К числу таких мотивов относится героическое сватовство в сказаниях о Ган-Туралы и о Бамсы-Бейреке.

В рассказе о сватовстве Ган-Туралы отец богатырской девы Сельджан-хатун, прославленной своим искусством стрельбы из лука, предлагал женихам три испытания: одолеть свирепого льва, черного быка и черного верблюда. Тем, кто терпел неудачу, отрубали голову. Ган-Туралы побеждает зверей и увозит невесту. Отец невесты, трапезундский тагавор, посылает за ними вдогонку свое войско. Сельджан-хатун вступает в бой с преследователями и помогает мужу одержать победу (4, с.183-191).

По своему сказочному характеру это сказание о сватовстве, несомненно, древнее тех исторических времен и событий, к которым оно было приурочено. На это указывает и тот факт, что в подавляющем большинстве сходных мотивов сватовства дева-воительница, став женой, как правило, теряет богатырскую силу и становится обыкновенной женщиной (например, Брюнхильда в «Песни о Нибелунгах» и в «Саге о Тидреке»). Возможно, на это указывает и ряд схожих мотивов в мировом фольклоре, что указанный эпизод сватовства Ган-Туралы является второй частью сказания об этом герое, а предшествовать этому должно было повествование о чудесном рождении и богатырском детстве будущего героя (3, с.227-228).

Зато все эти мотивы, представляющие последовательную стадиальность эпической биографии богатыря, наиболее четко и ярко отражены в «Сказании о Бамсы-Бейреке» и в его более поздней и развернутой редакции – кунгратской версии эпоса «Алпамыш». Наиболее существенное различие между этими вариантами – в разработке сюжета героического сватовства: богатырским состязаниям между женихами в «Алпамыше» соответствуют в «Бамсы-Бейреке» те же три состязания между женихом и невестой (скачки на конях, стрельба из лука, борьба). По мнению В.М.Жирмунского, в развитии сюжета

брачных испытаний «состязание жениха с невестой, богатырской девой, несомненно отражает более древнюю ступень семейно-общественных отношений, восходя к брачным обычаям эпохи матриархата» (3, с.160).

Героическое сватовство Кухулина к Эмер, три условия, поставленные ему ее отцом, который и после их выполнения всячески пытается разлучить их и препятствует встрече, – все это невольно напоминает сватовство Ган-Туралы. Образы богатырских дев в ирландских сказаниях (Скатах, Уатах, Айфе); бой Кухулина с Фердиадом (друг, товарищ, названный брат Кухулина), повторяющий поединок Гильгамеша и Энкиду из шумеро-аккадского эпоса; чудесные кони: Серый из Маха (из Серого озера) и Черный из Чудесной Равнины (конь, добытый Кухулином из Черного озера) (5, с.658-659), напоминающие крылатых коней из эпоса «Кёроглу», и еще множество других фактов свидетельствуют пока еще о типологической близости кельтского эпоса с эпосами народов Востока (прежде всего тюркскими). Сравнительно-исторические исследования в этой области практически не велись, хотя много нового могут дать именно сравнения кельтского и тюркского эпосов: оба народа в древности занимали (а тюрки и до сих пор занимают) обширные территории; в обоих случаях новая религия (христианство и ислам) не смогла полностью вытеснить традиционные древние верования и поверья (например, шаманизм у кельтов), что особенно отразилось в памятниках героического эпоса.

Мотив героического сватовства и связанный с ним образ богатырской девы составляет одну из главных сюжетно-тематических линий в «Песни о Нибелунгах». Здесь, как известно, роль свата выполняет Зигфрид – вассал Гюнтера, сватающий ему богатырскую деву Брюнхильду.

В эпической традиции европейских народов сказания о Зигфриде занимают показательное место в качестве одного из классических примеров трансформации богатырской сказки. К такому выводу пришел в результате многолетних исследований А.Хойслер (известный нибелунговед и исследователь германского героического эпоса), считавший сказания об этом герое особенно близкими к древним сказкам. Позже В.М.Жирмунский внес в этот тезис некоторое уточнение (6, с.231).

Из других повсеместно распространенных эпических мотивов тема героического сватовства и брачной поездки за невестой наиболее полно и ярко представлена в карело-финском эпосе. По сравнению с другими мотивами и

сюжетами, ей отведена значительная часть всего повествования «Калевалы». Здесь можно провести типологические параллели к самым различным образцам сказочно-мифологического и героико-эпического фольклора народов Востока и Запада. Наиболее характерным в типологическом плане является сватовство Ильмаринена (особенно его вторая поездка к хозяйке Севера – Лоухи – с миссией сватовства к ее дочери; руна 19-я). Лоухи дает Ильмаринену четыре опасных поручения (вспахать змеиное поле, поймать медведя, волка и, наконец, огромную рыбу из реки мертвых – Туони). Благодаря советам своей избранницы, он благополучно исполняет их и женится на ней (7, с.225-236).

Этот сюжет очень напоминает подвиги героев древнегреческих мифов – Тесея и Ясона, которым так же помогали их избранницы (Ариадна и Медея). Особенно близок к образу Ильмаринена в общем сюжетном отношении Ясон, совершивший путешествие за золотым руном (символом изобилия) в Колхиду. В «Калевале» таким символом, как уже отмечалось, является чудесная мельница Сампо. Видимо, данный тип сюжета о героическом сватовстве (сопряженный с добычей предмета, который обладает чудесными свойствами) является наиболее древним, оформившимся на ранней, мифологической, ступени устно-поэтического творчества. На это указывает отсутствие четкой дифференциации внутрисюжетных элементов.

В жанре волшебной сказки, как отмечает Е.М.Мелетинский, «трудные задачи... почти всегда подаются как свадебные испытания, невеста-царевна – как «плата» за подвиг (эта «плата» часто объявляется в самом начале вместе с трудной задачей), счастливый брак является счастливым концом сказки» [8, с.58]. В этом плане «Калевалу» можно назвать «сказочно-мифологическим» эпосом, вобравшим в себя богатый арсенал сказочных и мифологических тем, мотивов, сюжетов и образов, характерных для фольклорно-обрядового типа творчества ранних родоплеменных обществ. Такая формулировка, на наш взгляд, вполне приемлема; особенно если учесть, что сказка сопоставима со свадебным обрядом в целом (ввиду того, что женитьба на царевне является главной сказочной целью). А в «Калевале», как было указано ранее, свадебная тематика занимает одно из центральных мест в повествовании (включая также отдельные руны, целиком посвященные подготовке к свадьбе, наставлениям невесте, наставлениям жениху и т.д.).

Таким образом, подводя заключение по данной теме можно сказать, что мотив героического сватовства, а также тесно связанные с ним сопутствующие мотивы и сюжеты нельзя отнести к чисто эпическим, так как они были внесены в сюжетную канву героического эпоса на ранней стадии его формирования из фольклорного наследия прошлого, и прежде всего – богатырской сказки.

В данной статье лишь намечены основные сюжетно-композиционные типологические модели эпического мотива героического сватовства у восточных и западных народов. Полагаем, что в дальнейшем более углубленные и детальные исследования данного вопроса позволят выявить новые существенные факты не только типологического, но и генетического родства эпоса различных народов мира с тюркской культурно-эпической средой.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. М., Гослитиздат, 1958. – 608 с.
2. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. М.-Л., Гослитиздат, 1962. – 436 с.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., Наука, 1974. – 728 с.
4. F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, "Sabah", 1993. – 194 с.
5. Исландские саги. Ирландский эпос. М., Художественная литература, 1973. – 863 с.
6. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л., Наука, 1979. – 494 с.
7. «Калевала». М., Художественная литература, 1977. – 574 с.
8. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М., Наука, 1986. – 318 с.

Ключевые слова: мировая литература, героический эпос, героическое сватовство, богатырская дева, мотив, тюркский эпос, европейский эпос

XÜLASƏ

**QƏRB VƏ ŞƏRQ EPİK ABİDƏLƏRİNDƏ QƏHRƏMANCASINA ELÇİLİK
MOTİVİ**

Qəhrəmancasına elçilik motivi həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının epik ənənəsində ən geniş yayılmış motivlərdən biridir. Bu motiv qəhrəmanlıq eposunun həm qədim (arxaik), həm də sonrakı (klassik) abidələrində geniş və dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Müqayisəli tipoloji təhlilə əsaslanan məqalədə bu motivin mif, sehrli (möcüzəli) və qəhrəmanlıq nağıllarında, eləcə də müxtəlif xalqların qəhrəmanlıq eposunda faktiki təzahürü və xüsusiyyətləri göstərilmişdi.

Məqalənin yekununda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qəhrəmanlıq dastanının süjet çərçivəsinə əsasən qəhrəmancasına elçilik motivi, habelə onunla birbaşa bağlı olan digər oxşar motiv və süjetlər sırf epik ənənəsində yaranmayıb. Həmin elementlərin əksəriyyəti qəhrəmanlıq eposun təşəkkül dövrünün erkən mərhələsində onun süjet çərçivəsinə ilk növbədə daha qədim zamanların folklor irsinə məxsus sehrli və qəhrəmanlıq nağıllarından gətirilmişdi.

Açar sözlər: dünya ədəbiyyatı, epos, qəhrəman elçilik, qəhrəman qız, motiv, türk eposu, Avropa eposu

İlqar Hüseynov

SUMMARY

**MOTIF OF HEROIC MATCHMAKING IN THE EASTERN AND WESTERN
MONUMENTAL EPIC**

The motive of heroic matchmaking is the most common motive in the epic tradition of the peoples of the East and West. This motive is widely reflected in both ancient (archaic) and late (classical) monuments of the heroic epic. The article, based on a comparative typological analysis, presents facts and features of the manifestation of this motive in myth, magic and heroic fairy tales, as well as in the heroic epic of various peoples.

In the conclusion part of the article, it can be resumed that the motive of heroic matchmaking, as well as closely related motives and plots cannot be classified as an belonged to epic only. Those elements are mostly introduced into the plot of the heroic epic at an early stage of its formation from the folkloric heritage of the past, and above all – the magic and heroic fairy tales.

Keywords: world literature, epic, heroic matchmaking, heroic maiden, motif, Turkic epic, European epic

Rəyçi: Dosent Nəzakət Hüseynova

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Asifə Əliyeva *

KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ONLARIN FORMALARI

İnsan həyatı boyu müxtəlif yaradıcılıq faktorları ortaya qoymuşdur. Hər bir insanın davranışının formulları mədəniyyət əsasında müəyyənləşir. "Mədəniyyət bilavasitə insanlara məxsusdur və insan həyatının bütün sahələrinə aid davranışlar bu anlayış adı altında ümumiləşdirilir. Odur ki, mədəniyyətin müxtəlif tipləri bir-birindən fərqləndirilir: davranış mədəniyyəti, toy mədəniyyəti, yas mədəniyyəti, hərbi mədəniyyəti və s. Nitq mədəniyyəti də bunlardan ən mühümü, ən mürəkkəbi və ən vacibidir"(3, s. 25). İctimai münasibətlər zəminində nitq mədəniyyəti özünün ən mükəmməl səviyyəsinə çatmış olur. Bəlli olduğu kimi, dil danışmaq prosesində nitqə çevrilir ki, bunun da əsasını üç mühüm anlayış təşkil edir: ictimai mühit , psixoloji akt , fizioloji imkan.

İnsanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyət prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir-birlərinə çatdırır, qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birlərini qavrayır və anlayırlar. Ünsiyyət prosesi insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Bir çox hallarda ünsiyyət prosesi münaqişələrlə müşayiət olunur və qarşılıqlı münasibətə neqativ təsir göstərir. Hamımız olmasaq da, bəzilərimiz bu cür münaqişəli şəraitdən çıxmaq üçün müvafiq yol tapa bilmirik. Ünsiyyət zamanı baş verən bu cür maneələri aradan qaldırmaq yollarını şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirərək formalaşdırmaq olar.

Ünsiyyət çoxcəhətli, çoxplanlı bir prosesdir. Onun özünəməxsus növləri də vardır. Hər şeydən əvvəl, məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur. Ünsiyyətin əsasını isə nitq təşkil edir.

* BDU. Filologiya fakültəsi. Müəllim.

Nitqin eşitmə nəfəsalma ilə birlikdə səslənən nitqin yaranması üçün zəmin hesab olunur, Dilin maddi varlığı olan nitq səsləri qulaq yalnız o ətrafdakı şəxslər tərəfindən eşidildik də öz nitqi ictimai vəzifəsini yerinə yetirmiş olur, bu proses eşitmə üzvü olan Qulaq vasitəsi ilə baş verir ki, səslərin əmələ gəlməsi və eşidilməsi isə mərkəzi sinir sisteminin tərəfindən idarə olunur Nitqin eşitmə qabiliyyəti dedikdə, eşitmə diqqəti və sözlərini başa düşülməsi bu nitqin müxtəlif keyfiyyətlərinin qabartmaq və fərqləndirmək nəzərdə tutulur, nitqin eşitmə qabiliyyətinin inə də yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməni, yəni ana dilinin , bütün səslərini düzgün eşitməyi səslənməsinə görə yaxşı sözləri fərqləndirməni təmin edir. Cəmiyyətdə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının, mənəvi yetkinliyinin əsas meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Dil təliminin ən vacib didaktik problemlərindən biri də məhz budur. Y.Kərimov göstərir ki, müəllim şagirdlərin tərəkürünü inkişaf etdirməklə nitqinin inkişafına təkan verir. Eyni zamanda nitq də insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsası olur. Nitq ailədə, ümumən, sosial mühitdə formalaşsa da, məktəb təliminin bu sahədəki əhəmiyyəti daha mühümdür. Bu zaman şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə şüurlu yanaşmalarına nail olmaq lazımdır. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranma silahıdır (4, s. 25)

Məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur.

“Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: maddi ünsiyyət (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); koqnitiv ünsiyyət (bilik mübadiləsi); kondision ünsiyyət (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi); motivlərlə bağlı ünsiyyət (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).”

(3, səh 38) Məqsəddən asılı olaraq ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini də qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar. Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur. Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt partnyorlar zaman və məkəncə bir-

birlerinden təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət özünə yer edir. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi partnyorlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyüteri və s. aid etmək olar. Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyini adamlarla əlaqə yaratmağa, maraqlandığı mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanı yaradır.

Danışq zamanı ünsiyyətin müxtəlif fəaliyyətlərin real məqsədləri anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasında asılı olaraq, məlumat əldə etmək, nitq baryerlərini aşmaq, özünü təqdim etmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqla əlaqəlidir. Bu fəaliyyətlərə müxtəlif metodlar məcmusu, yanaşmalar, üsul və vasitələr, nitq modelləri, şifahi və yazılı kommunikativ nitq çalışmaları daxildir.

Danışq zamanı kommunikativ vərdişlərin hansı komponentlərdən ibarət olmasını bilmək çox vacib şərtlərdir. Bu şərtlərə məlumatı ötürən və qəbul edən arasında olan prosesin müxtəlif metodlarla ötürülməsi daxildir ki, bu mexanizmlərə yazılı və danışılan sözlər, qeyri-verbal hərəkətlər və s. aiddir.

“Kommunikativ nitq fəaliyyətinin komponentlərinin düzgün tətbiq edilməsi baxımından anlamanın, danışma fəaliyyətinin tiplərinin müəyyən edilməsi, bədən dilinin, jestin, mimikanın yerli-yerində işlənməsi, oxu və yazının düzgün strategiyalarının işlədilməsi, intonasiya, aydın səs tonu, inandırıcı ifadə tərzinin olması, lüğətin və qrammatik qaydaların ünsiyyət çərçivəsi daxilində öyrədilməsi əsas götürülür”. (4, səh. 69)

Səmərəli kommunikasiya üçün tətbiq olunan metodlar eyni zamanda qeyri-verbal xarakter daşıyır ki, bura jestin, mimikanın, bədən dilinin yerli-yerində nümayişi, ünsiyyət vərdişlərinin, əsasən, əllərin hərəkəti, üz ifadəsinin, mimikanın aydın göstərilməsi daxildir. Səs tonunun düzgün işlənməsi danışq prosesində müraciətlərin ünvanlanması zamanı bu vərdişlərin formalaşdırılması çox mühümdür. Məlumatların ötürülməsində onların qarışdırılmaması da əsas şərtlərdən biridir. Müşahidələr zamanı bəzən məlumatların məzmununu anlamadan systemsiz ifadə etməsində üz ifadələrinin yersiz işlənməsi müşahidə olunur. Bədən formasının mövzunun məzmununa uyğun dinamik formada dəyişməsi də kommunikasiyanın ən vacib şərtidir. Söhbət zamanı

çiyinlərin hərəkəti, əllərin məqsədəuyğun işlədilməsi, göz təmasıının düzgün qurulması qarşıdakı tərəfi tam özünə inandırmağa və məlumatın vacibliyinə yönəltməyə imkan yaradır. Digər tərəfdən, effektiv kommunikasiyada ikinci tərəflə tam razılaşmasan belə, tənqid etməyi, günahlandırmağı, mühakimə etməyi kənara qoyub onun fikirləri, düşüncələri ilə razılaşmalısan. İkinci faktor isə, danışanla əlaqəni kəsməmək, danışanın fikrinə qısa parafrazlarla cavab vermək də əsas şərtidir. Məsələn, danışanın nitqini tam anladığını nümayiş etdirmək üçün uyğun təkliflərdən istifadə etmək lazımdır.

“Danışmadan öncə lazımı dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq uyğun tapşırıq nümunələrinin və fəaliyyətlərinin seçilməsini müəyyənləşdirən maraqlı və diferensial əlamətlərə malik fəaliyyətlərin tətbiqindən istifadə etmək olar . Kommunikasiya zamanı təmkinli, vicdanlı, həssas, səmimi, hörmətçil və tolerant olmaq da vacib faktorlardandır” . (2, səh. 124) Səmərəli dinləyib-anlama, intonasiya, lüğətin inkişafına daha çox imkan yaratmaq kommunikasiyaya tam hazır olmağın göstəricisidir. Bu şərtlərin tam təminatı nitq fəaliyyətinin komponentlərinin yerinə yetirilməsinə əsaslanır.

Şifahi nitqin formalaşmasında ünsiyyətin qurulması üçün innovativ metodların tətbiqi də çox vacib şərtidir. Səmərəli ünsiyyətin yaradılmasında yalnız ilk öncə danışmaq fəaliyyəti tətbiq olunmalıdır. Uyğun kommunikasiya üçün, danışma, lüğətin, tələffüzün və qrammatik qaydaların düzgün formalaşması üçün fəaliyyət növü və üsullar düzgün seçilməli və tətbiq olunmalıdır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanların fəallığı, öz həyat fəaliyyətini təşkil etmək bacarığı artır. Bununla bağlı olaraq kommunikativ bacarıqların inkişafı problemi üzə çıxır. Belə ki, bu bacarıqların yüksək səviyyədə olması onun təhsildə, professional, incəsənət və digər iş fəaliyyətlərində uğur qazanmağa təminat verməsə də, əsasını qoymağa imkan verir.

Şifahi nitqin təlimi haqqında sualı nəzərdən keçirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi nitq özündə ikitərəfli prosesi cəmləşdirir: danışmaq bacarığı nəzərindən (nitqin ekspressiv tərəfi) və başqa insanları anlamaq bacarığı (reseptiv şifahi nitq).

Şifahi nitq müəyyən şərtlər daxilində təsirli ola bilir.. Bu şərtlər situasiya, nitq fəaliyyəti, danışanın yaşı və inkişaf səviyyəsi, söhbətin mövzusu, dinləyənin nitqi qəbul etmə hazırlığı, mimika, jestlər aiddir. Bütün bu faktorlar iki və ya daha artıq həmsöhbət arasında mümkündür. Həmsöhbətlər replikalar deyir, biri o birinin dediklərinə rəy söyləyir. Şifahi nitq özünün monoloji, dialoji və poliloji formada göstərə bilər.

Monoloq - daha açıq formada öz fikirlərini deyən, niyyətini, hadisələri qiymətləndirən və s. bir nəfərin nitqidir. Monoloji nitqdə ardıcılıq, səliqəlilik, rəvanlıq daha çoxdur. Dialoqda isə bir sualdan digər suala, bir mövzudan digər mövzuya keçid, həmsöhbətin dediyi replikalara cavab vermək əvvəl deyilənlərə qayıdış çoxdur.

Dialoji nitq monoloji nitqdən fərqli olaraq əvvəldən hazırlanmır. Monoloji nitq (məlumat, hesabat) adətən əvvəldən hazırlanır. Həmçinin hazırlanmamış monoloji nitq də mümkündür.

“Təbii şərtlərdə bəzən monoloji nitqi dialoji nitqdən ayırmaq çətin olur. Dialoji nitq hər an monoloji nitqə çevrilə bilər, həmsöhbətin biri sual verir, digəri isə ona geniş şəkildə cavab verir. Monoloji nitq kimi dialoji nitq də özünəməxsus spesifikasiya, özünəuyğun çalışmalar sistemi və təlim metodu var”. (4, səh. 35)

Dialoji nitq monoloji nitqə nisbətən bir sıra əlavə çətinlikləri olduğu üçün monoloji şifahi nitq dialoji şifahi nitqin təlimini xeyli qabaqlamalardır. Şifahi monoloji nitqin inkişafı üçün əsas materiallar kitabdakı mətnlər hesab olunur. Dialoji nitq üçün isə kiçik dialoqlar (4-5 fraza) kifayət edir. Belə dialoqları öyrəndikdən sonra tələbələr onların elementlərini (salamlama, nəzakət qaydaları, nidalar) ekspressiv şifahi nitqdə istifadə edə biləcəklər.

İstər dialoji, istərsə də monoloji nitq aktiv və passiv ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümü təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2001
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001

XÜLASƏ

Məqalə şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına həsr olunub. Ünsiyət quran zaman şifahi nitq bacarıqlarının yüksək olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kommunikasiyanın uğurlu alınması, müəyyən bir nəticəyə gəlmək də şifahi nitq bacarıqlarının düzgün istifadəsindən asılıdır. Ünsiyyət prosesi insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Danışmaq zamanı ünsiyyətin müxtəlif fəaliyyətlərin real məqsədləri anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasında asılı olaraq, məlumat əldə etmək, nitq baryerlərini aşmaq, özünü təqdim etmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqla əlaqəlidir.

Açar sözlər: nitq, ünsiyyət, metod, kommunikasiya, şifahi

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию навыков устной речи. Особенно важно при общении иметь высокие устные навыки общения. Успешное общение и достижение определенного вывода зависит от правильного использования навыков устной речи. Процесс общения оказывает своеобразное влияние на совместную деятельность и взаимоотношения людей. Настоящие цели общения во время беседы связаны с формированием навыков понимания, говорения, чтения и письма, приобретением информации, преодолением речевых барьеров, приобретением навыков самопрезентации, изучением культур и ролью активного члена общества.

Ключевые слова: речь, общение, метод, общение, устная речь.

SUMMARY

The article is devoted to the development of oral speech skills. It is especially important to have high oral communication skills when communicating. Successful communication and reaching a certain conclusion depends on the correct use of oral speech skills. The communication process has a unique effect on people's joint activities and mutual relations. The real goals of communication during conversation are related to the formation of understanding, speaking, reading and writing skills, acquiring information, overcoming speech barriers, gaining self-presentation skills, learning about cultures and being an active member of society.

Key words: speech, communication, method, communication, oral

Rəyçi: Dos. Nailə Məmmədova

ZAMANIN METAFORA VASİTƏSİ İLƏ KONSEPTUALLAŞMASI

70-ci illərin sonunda dil qabiliyyətinin və nitqin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən koqnitiv strukturlara maraq artmağa başladı. Koqnitiv dilçilik adlı bir istiqamət ortaya çıxdı. Bu istiqamətə əsasən, dil məlumatın təşkili, işlənməsi və ötürülməsi üçün bir vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Semantika bu sahədə böyük əhəmiyyətə malikdir və onun əsas tədqiqat obyektı mənadır. Əsas nəzəri problemlərdən biri semantika ilə reallıq arasındakı əlaqədir. Koqnitiv dilçilikdə metafora (məcaz) nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Müasir dilçiliyə əsasən metafora əsas zehni əməliyyat, dünyanı tanıma, təsnifləşdirmə, konseptləşdirmə, qiymətləndirmə və izah yolu kimi qəbul edilir. Metafora daha çox sözlə əlaqəlidir, nəinki düşüncə və fəaliyyətlə. Yarandığı gündən bəri metaforaya münasibət birmənalı deyildi. Metafora ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürülürdü: o, qəbul olunmuşdu ona ikinci dərəcəli əhəmiyyət verilirdi.

Metaforanın öyrənilməsinin əsası Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur. Metaforik köçürmə dinləyiciyə müsbət təsir göstərən və mübahisəni gücləndirən əhəmiyyətli bir dil vasitəsi olaraq qəbul edilirdi. Aristotələ görə, iki cismin oxşarlığı metaforik köçürmənin əsasını təşkil edir [2, 55].

F. Nitzşeyə görə isə, metafora ən təsirli, təbii, dəqiq və sadə dil vasitəsidir [19, 390]. Sonralar metafora problemi ritorikadan psixologiya və dilçiliyə keçdi. Beləliklə, müqayisəli metafora anlayışı yarandı. Metafora gizli bir müqayisə şəklində təqdim edildi. Müqayisə nəzəriyyəsində metaforik ifadə iki və ya daha çox cismin müqayisə edilməsi ilə əlaqələndirilirdi.

M. Blekə görə, metaforadan istifadənin iki əsas səbəbi var: müəllif metaforik mənaya birbaşa ekvivalent tapmaq mümkün olmadıqda və ya sırf stilistik məqsədlərlə metaforaya müraciət edir. Metaforik köçürmə, onun fikrincə,

semantik mənə və stilistik potensialın özünəməxsusluğunu özündə birləşdirir [6, 156].

* Bakı Dövlət Universiteti, Xarici dil kafedrası, müəllim.

D. Davidson metaforanın yalnız birbaşa lüğət mənasına malik olduğu nəzəriyyəsini irəli sürürdü. Bu, obrazın metaforik mənasını təyin edən isə tərcüməçinin şəxsiyyətidir [7, 174].

Düşüncəmizi idarə edən anlayışlar gündəlik fəaliyyətimizə təsir edir. Bu anlayışlar hisslərimizi, davranışlarımızı, digər insanlara münasibətimizi formalaşdırır. Bir insanın bütün idrakı fəaliyyəti dünyanı öyrənmək bacarığı ilə əlaqəlidir və bu fəaliyyətin əsas məqsədi obyektləri müəyyənləşdirmək və ayırd etməkdir. Bir insanın idrakı fəaliyyəti üçün anlayışlar zəruridir və buna görə də onların formalaşması dünyanın idrakı ilə bağlıdır. Dilçilər hesab edirlər ki, dil daşıyıcıları həm də müəyyən konseptual sistemlərin daşıyıcılarıdır. Dünya ilə bağlı vacib fikirlər konseptlərdə (anlayışlarda) cəmlənmişdir. Konseptlər sistemi reallığın əks olunduğu dünya mənzərəsini meydana gətirir. Konsept termini ilk dəfə S.A. Askoldov tərəfindən istifadə edilmişdir [4, 267-280]. O konsepti düşüncə prosesində eyni növdəki qeyri- müəyyən sayda cismləri əvəz edən zehni bir formalaşma olaraq təyin etdi. Dilçilikdə konsept anlayışına üç əsas yanaşma mövcuddur:

İlk yanaşmanın nümayəndələri Y.S. Stepanov və V.N. Teliya konsepti insanın zehni dünyasında əsas hüceyrə kimi təyin edirlər. Onların fikrincə, mədəniyyət anlayışlarının və onların aralarındakı münasibətlərin məcmusudur.

İkinci yanaşmanın tərəfdarlarından olan A.D. Şmelev anlayışı idrak semantikasının vahidi kimi başa düşür.

Üçüncü yanaşma konsepti sözlər və fəaliyyət arasında vasitəçi kimi nəzərdən keçirir. D.S. Lixaçov və E.S. Kubryakova görə, konsept sözün mənası insanın şəxsi və xalq təcrübəsi ilə toqquşmasının nəticəsidir. D.S. Lixaçov konsepti insanın yazılı nitqində işlətdiyi mənanın bir növ cəbri ifadəsi kimi başa düşürdü [13, 28-37].

Z.D. Popova və İ.A. Sternin psixoloji və psixolinqvistik tədqiqatlara əsaslanan konsept terminin tərifini təklif edir. Konseptlər mürəkkəb diskret şüur vahidləridir və onların köməyi ilə düşüncə prosesi həyata keçirilir. Anlayışlar insan biliklərinin saxlanması vahidi kimi də çıxış edir [21, 30].

R. Hofman yazırdı: "Metafora son dərəcə praktikdir. Hər hansı bir sahədə təsvir və izahat üçün bir vasitə kimi istifadə edilə bilər. "İstədiyimiz yerdə metafora insan hərəkətləri, bilik və dil haqqında anlayışımızı həmişə zənginləşdirir" [9, 327].

C. Lokkun fikrincə, sözlərin məcazi mənada istifadəsi yalandır. "İnsanlar aldanmaqdan zövq aldığından, aldatma sənətindən şikayət etmək əbəsdir".

F. Nitzşe isə yazırdı: “Əşya özü özlüyündə tamamilə əlçatmazdır ... dil yaradıcısı üçün və onun gözündə onu axtarmağa layiq deyildir. Dil yaradıcısı yalnız əşyaların insanlara münasibətini ifadə edir və onları ifadə etmək üçün ən cəsərtli metaforalardan istifadə edir. Biz düşünürük ki, əşyalar haqqında bir şey bilirik, amma əslində bizdə onların əsl mahiyyətinə uyğun olmayan metaforalar var [14, 567].

H.Orteqa-i-Qasset metaforanı yüksək abstraksiya obyektlərini ələ keçirməyin və mənalı şəkildə müəyyənləşdirməyin yeganə yolu hesab edirdi. Dünya konsepsiyası bizim şüur haqqında düşüncələrimizdən asılıdır və bu da öz növbəsində əxlaqımızı, siyasətimizi, sənətimizi müəyyənləşdirir. Beləliklə, həyatla dolu olan kainatın bütün nəhəng binasının kiçik və havalı bir metafora cəsədinin üzərində olduğu ortaya çıxır [20, 77].

C. Lakoff və M.Conson qeyd edirdilər ki, metafora hadisələri başa düşməyə kömək edən bir fenomendir. Onlar metaforanı dərin idrak quruluşu və dünyanın kəşfləri ilə əlaqəli şəkildə araşdırırlar. C. Lakoff və M. Consonun fikrinə əsasən, insanın həyata konseptual yanaşmasının metaforik olması səbəbindən metaforalar dil ifadələri kimi mümkün olur. Yəni, bir növ hadisələri başqa növ hadisələri baxımından anlamaq və yaşamaq düşüncə tərzimizin əsas xüsusiyyətidir. “Metafora bütün gündəlik həyatımızı əhatə edir və təkcə dildə deyil, düşüncə və hərəkətdə də özünü göstərir. Düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz gündəlik konseptual sistemimiz özü özlüyündə metaforikdir” [12, 387]. Metaforizasiya prosesinin əsasını parçalanmış strukturlarının (freymlərin və ssenarilərin) işlənməsi təşkil edir. Freymlərdə və ssenarilərdə reallaşdırır bilik insanın xarici dünya ilə həm obyektlər dünyası ilə, həm də cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin ümumiləşdirilmiş təcrübəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforizasiya hədəf strukturunda mənbə strukturunun təkrarlanması deməkdir. Metafora təkcə dilə aid deyil. İnsanın konseptual sistemi metaforadan istifadə edərək qurulub və müəyyən edilmişdir. Ancaq C. Lakoff və M. Consonun nəzəriyyəsi bizi maraqlandıran suallara cavab vermir: "Niyə insan təfəkkürü metaforikdir?", "Niyə metaforik proyeksiya" hədəf "strukturuna "mənbə" strukturunun biliklərinin ötürülməsi deməkdir?

Beləliklə, konseptual sahələrin metaforik quruluşu qlobal deyil, qismən olduğu üzə çıxır. Əgər qlobal olsaydı, onda bir konsept digəri ilə tamamilə üst-üstə düşərdi.

Metaforanın koqnitiv funksiyası tezisnin təzahüründən biridə, metaforanın qərar qəbuletmə prosesinə təsir etməsidir. Müasir konsepsiyalara görə, qərar qəbuletmə prosesi aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir: 1) prob-

lemli vəziyyətin dərk edilməsi, 2) problemlə vəziyyətin həlli üçün alternativlərin müəyyənləşdirilməsi, 3) alternativlərin qiymətləndirilməsi, 4) alternativ seçimi. Metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsi bizə həqiqəti dərk etməyə və problemlə bir vəziyyətin həlli üçün bir çox alternativlər yaratmağa imkan verir.

Metaforizasiya iki bilik strukturunun - "mənbə" nin (mənbə sahəsinin) və koqnitiv strukturun "hədəfin" (hədəf sahəsinin) qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Metaforizasiya prosesində hədəfin bəzi sahələri mənbəyə uyğun olaraq qurulur və nəticədə "metaforik proyeksiya" və ya "koqnitiv əksətmə" meydana gəlir.

Metaforanın konseptual nəzəriyyəsi milli dilçiliyin nümayəndələri tərəfindən də nəzərdən keçirilmişdi. Konsept özünün dildə representasiyalarının təhlili vasitəsi ilə dərk edilir. F.Y.Veysəlli "konseptləri koqnitiv strukturların ən kiçiyi və ya konseptin dünya haqqında bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını" yerinə yetirdiyini qeyd edir [22, 31].

Konseptə diskursda biliyin representasiya vasitəsi kimi yanaşan A.Y.Məmmədov yazır ki, "diskurs ... elə bir platformadır ki, biliyin strukturları olan konseptlərlə müxtəlif səviyyəli və ... təbiətli linqvistik representasiyalar arasında əlaqənin yaradılmasını təmin edir" [15, 78]. O, lokal (konkret mədəniyyətlərə xas olan) və universal (qlobal bilik) konseptləri fərqləndirir.

Ə.Abdullayev yazır: "Konseptlər insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, aspektlərinin daxili nümayəndələridir, yəni onlar bizim daxilimizdədir" [1, 189].

A.Y.Məmmədova görə, "metaforanın paradoksu mənbə-hədəfin üst-üstə düşməsidir və ya, əksinə, məsələn, "time is money" metaforasında iki tərəf bərabər deyil, çünki burada pul maddi varlıq kimi deyil, onun funksiyası baxımından qəbul edilmişdir" [15, 46]. Əlavə etmək lazımdır ki, struktur metaforaların mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar mənbə-sahə vasitəsi ilə hədəf-sahəsinin qismən strukturlaşdırılmasının təmin edirlər. Məsələn, real həyatda "vaxt" pul deyildir, çünki, puldan fərqli olaraq, itirilmiş vaxtı geri qaytarmaq mümkün deyil, əvəzində həmin insana o qədər vaxt sərf etmək olar ki, bu da pul yox, vaxt olacaqdır.

A.E.Kibrik yazır ki, metaforaları dil daşıyıcılarının böyük əksəriyyətinə bəlli olan oxşarlıqlara və onların hamısına bəlli olmayan oxşarlıqlara əsasən bölmək olar və məhz sonuncu oxşarlıq "orijinal", "heyretəmiz" və "təsir edicidir" [10, 17–27].

N.D. Arutyunovaya görə, dil metaforalarını aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: 1) bir mənəni digəri ilə əvəz etməkdən ibarət nominativ metafora"

2) məcazi mənaların və dilin sinonim vasitələrinin işlənməsinə xidmət edən məcazi metafora; 3) predikativ sözlərin uyğunluğunun dəyişməsi nəticəsində meydana çıxan və çoxmənəlilik yaradan koqnitiv metafora; 4) sözün leksik mənasında məntiqi sıralanma arasındakı sərhədləri silən və məntiqi polisemiyanın meydana gəlməsini stimullaşdıran ümumiləşdirici metafora [3, 366].

M.V. Nikitinin metafora tipologiyası, denotatda olan oxşarlığın fərqli bir təbiətdə ola biləcəyinə əsaslanır. Bənzərliklər çox oxşar şəkildə müqayisə olunan əşyalarda yer alırsa, onda biz ontoloji metafora ilə qarşılaşırıq. Ontoloji metafora birbaşa və struktur ola bilər [17, 37-38].

Amerika tədqiqatçılarının tipologiyasında konseptual metaforalar üç əsas qrupa bölünür: struktur, hədəf sahənin koqnitiv tipologiyası hədəf sferasını anlamaq üçün bir modeldir (argument is war); ontoloji, yəni hadisələri, hərəkətləri, duyğuları, fikirləri bir növ substansiya olaraq görməyə imkan verən metaforalar (the mind is an entity, the mind is a fragile thing) və yönəldici və ya istiqamətləndirici, yəni bir konsepti digərində müəyyən etməyən və ancaq bir-biri ilə münasibətdə bütün anlayışlar sistemini təşkil edən metaforalar (happy is up, sad is down; conscious is up, unconscious is down).

Qrammatika həm də metaforik mənanı çatdırmaq üçün bir vasitə ola bilər. Dilçilikdə qrammatik metafora yeni bir əlavə məna yaratmaq üçün bir qrammatik kateqoriyaya aid xüsusiyyətlərin qəsdən başqa bir qrammatik kateqoriyasının əhatəsinə köçürülməsi deməkdir ki, bu da artıq qrammatik deyildir [16, 23]. Qrammatik metaforizasiyanın üç yolu var: 1) formanın qrammatik mənası ilə kontekst arasındakı ziddiyyət; 2) formanın qrammatik mənası ilə leksik məzmunu arasındakı ziddiyyət; 3) söz və ekstradilçilik vəziyyəti arasındakı ziddiyyət.

Leksik və qrammatik metaforaları müqayisə edərkən aşağıdakı fərqlər qeyd olunur: qrammatikada metaforizasiya az sayda ziddiyyət və qrammatik sistemin qapalı növü ilə məhdudlaşır, əlavə olaraq, qrammatik metafora bilyönlüdür. C. Lakoff yazır: "Metafora bizə daha mücərrəd və ya təbiətinə görə strukturlaşdırılmamış varlıqları daha konkret və ya ən azı daha strukturlaşdırılmış varlıqlar baxımından başa düşməyə imkan verir. Metaforik sistemin əsasını "tək yönlü" ifadəsi tezisində uyğun metaforalar təşkil edir. Bu tezis metaforanın ən vacib funksiyalarından birini - idrak və ya yeni bilik əldə etmək funksiyasını əks etdirir.

Beləliklə, metafora müəyyən dillərdə istifadə olunan üslubi qaydadan daha çox insan təfəkkürünün ayrılmaz mexanizmini təmsil edir. Metaforalar müəyyən dil

kollektivinin dünyanı dərk etməsinin özünəməxsus cizgilərini və gerçəkliyin şərhini əks etdirirlər. Dildə metaforik ifadələr sistemli şəkildə

metaforik konseptlərlə bağlı olduğundan, metaforik ifadələrdən metaforik konseptlərin təbiətinin və insan fəaliyyətinin metaforik təbiətini başa düşülməsində istifadə edilə bilər. Dilimiz metaforalarla doludur, lakin metaforalar təkəcə dil səviyyəsində deyil, şüurumuzu, qavrayışımızı və ətrafdakı reallıqla qarşılıqlı təsir təcrübəmizi formalaşdırır.

Metaforada hədəf (alıcı) zonası donor zonasının (mənbə domeninin) xüsusiyyətlərini götürür. Donor və alıcı zonaları arasındakı əlaqələr asism- metrikdir. Vaxt məkandır metaforasında donor zonası spesifik bir fəza sahəsi, alıcı zonası isə mücərrəd zaman sferasıdır. "Vaxt məkandır" metaforasında donor və qəbuledici zonaları bir-biri ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, məkan və zaman sahələrində ciddi fərqlər mövcuddur. J.Fokonye və M. Töner [8, 55] aşağıdakı İngilis nümunələrində aydın şəkildə bu fərqləri göstərmişlər: (1) Three hours went by, and then he had dinner. (Üç saat keçdi və o sonra nahar etdi). (2) Three feet went by, and he was at the door. (Üç fut keçdikdən sonra o qapıda idi.)

Nümunədə (1) göstəriləni kimi, vaxt intervallarının ölçülməsi (saat) hərəkət fələri ilə birləşdirilir və vaxtın uzunluğunu göstərir. Məsafənin ölçülməsi (fut), misaldan (2) göründüyü kimi, ingilis və ya rus dillərində belə uyğunluğa yol verilmir. Zaman və məkan anlayışlarının uyğunluğu olmadığına əsaslanaraq, J.Fokonye və M. Töner vaxtın məkanın güzgü əksi olmadığı qənaətinə gəlir.

Diskursun metaforasının tam öyrənilməsi özündə sadalanan addımları cəmləşdirir: birincisi, metaforaların istifadə olunduğu kontekstlərin toplanması, ikincisi, mənbə və hədəf sahələrini təsvir etmək üçün metadilin işlənməsi, üçüncüsü, tipik metaforik modellərin təsvir edilməsi, dördüncüsü, diskursun konseptual metaforalarının müəyyənləşdirilməsi və nəhayət, beşincisi, M-modellərin və diskursiv təcrübələrin konseptual metaforalarının müəyyən edilməsi.

M. Conson təcrübəmizin təşkil olunduğu sxematik quruluş üçün "məcazi sxem" (və ya şəkil sxemi) terminindən istifadə edir. Onun məcazi sxem anlayışı Kantın sxem anlayışına qayıdır, lakin ondan fərqlənir. M. Conson məcazi sxemi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: "Məcazi sxem bizim təcrübəmizə uyğunluq və quruluş verən qavrayış proseslərimizin və motor proqramlarımızın təkrarlanan dinamik nümunəsidir".

Zaman kateqoriyası ilə bağlı L.Q.Babenko və Y.V.Kazarin yazırlar:

“Bədii mətnin zaman və məkanı unikaldır, çünki onlar obyektiv yox, subyektiv mövcudluq əsasına malikdirlər:bədii mətndə müəllif şərti məkan və zaman yaradır, məhz personajların yerini və süjetin inkişafının, zaman dövrlərini müəyyənləşdirir [5, 94]

Zaman konsepti bir çox elmlərin tədqiqat obyektı olmuşdur. İngilis dilində “tense” (zaman) qrammatik konseptlərin strukturu müxtəlif koqnitiv təbiəti - hissi obraz, informasiya məzmunu və şərh sahələri kimi əsas struktur komponentləri əhatə edir və bu struktur komponentlərin hər birinə mənsub olan koqnitiv əlamətləri təsvir edir.

Dil daşıyıcısının şüurunda “tense” (zaman) qrammatik konseptinin ən parlaq nümunəsi onun özü, daha dəqiqi, onun baş verən hadisələrə subyektiv baxışı çıxış edir. Zaman qrammatik konseptinin üç nüvə əlaməti var: viewpoint (subyektiv nöqteyi nəzər) + volition (iradə)+speaking point (varlıq anının qeydə alınması).

Obyektiv zamanda “tense”(zaman) qrammatik konseptinin informasiya məzmunu terminoloji cəhətdən “indiki (present), keçmiş (past) və gələcək (future)” əks olunur və real zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Zaman insanın həyatında baş verən hadisələrin şərh edilməsidir, yəni zaman həm realilərin (hadisələrin) işarələnməsi, həm də həmin realilərin şərh edildiyi prizma kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin zaman yalnız ger-çəkliyi interpretasiya etmir, həm də insan tərəfindən interpretasiya edilir. Zaman müəyyən sosio-mədəni mühitin nümayəndəsi kimi subyektin daşdığına universal bilik strukturudur. Dildə zaman metaforaları arasında ən geniş yayılmış metafora qəti şəkildə irəli hərəkət edən zamanın axını, zamanın düşünülməsinin tipik koqnitiv modeli kimi isə zamanın hərəkət modeli və insanın zaman daxilində hərəkəti kimi qəbul edilir.

M.N.Konnova öz dissertasiyasında “time” konseptini araşdırmış və zamanın konseptləşməsinin əsas metaforik modellərini müəyyənləşdirmişdir:

“time is money”, “time is landscape”, “time is a bounded container”, “time is a moving object”, “time is a resource”, “time is a commodity”, “time is an object”, “time is a process”, “time is a creature”, “time is a natural phenomenon”, “time is a virtual entity”[11,260].

İndi vaxtın metaforalarda necə ifadə olunduğuna nəzər salaq:

You are wasting my time.- Sən mənim vaxtımı boşuna xərcləyirsən.

I don't have time to give you. -Mənim sənə sərf olunacaq vaxtım yoxdur.

How do you spend your time these days? -Vaxtını necə keçirmisən?

I've invested a lot of time in my son.- Mən oğluma çox vaxt sərf etmişəm.

You are running out of time. - Artıq vaxtınız tamam olur.

Put aside some time for reading .- Oxumağa vaxt ayırın.

Do you have much time left?- Vaxtınız çox qalıb?

He is living on borrowed time. – O, borc pul alaraq dolanır.

Thank you for your time. – Sərf etdiyiniz vaxta görə sağ olun.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də zamanı ifadə etmək üçün konseptual metaforalardan istifadə olunur. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

Anam dedi: “Zaman kimin haqlı olduğunu göstərdi”.

Burda zaman çox tez keçir.

Hər bir şeyi burax zamanın axarına.

Gec gəlmə, yoxsa qatarı qaçıracaqsan.

Zamanla ayaqlaşmasan uğur qazana bilməzsən.

Həmçinin Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr var ki, onların köməyi ilə icra olunacaq işləri metaforik vasitə ilə ifadə etmək olar.

Dirseyini görəndə ...

Dəvə oynayanda ...

Qum göyərəndə ...

Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə ...

Qulağının dibini görəndə ...

Bu ifadələr canlı danışiq dilində və bədii ədəbiyyatda işlənir. Onlar hə- yata keçməsi mümkün olmayan iş, hal və hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Açar sözlər: metafor, konseptuallaşma, mənbə sahəsi, hədəf sahəsi, parçalanmış strukturlar

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189s.
2. Аристотель. Сочинения : в 4-х т.Т.IV. Москва: Мысль, 1982, 554с.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: —Языки русской культуры”, 1998, 366с.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность: антология / под. ред. В.Н. Нерознака/.-М., 1997. с.267-280.
5. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика. 6-ое изд. – М.Флинта: Наука, 2009, 94с.
6. Блэк М. Метафора // Теория метафоры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова/.М.: «Прогресс», 1990, 156с.
7. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова/. – М.: и «Прогресс», 1990. 174с.
8. Фоконье, Тернер 2008 – Fauconnier G., Turner M. The Origin of Language as a Product of the Evolution of Modern Cognition // Origin and evolution of languages: approaches, models, paradigms / B. Laks (ed.). L., 2008. 55p.
9. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. - In: The ubiquity of metaphor. Amsterdam, 1985, 327p.
10. Кибрик, А. Е. 1992. Лингвистические постулаты. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. М.: МГУ, с.17–27
11. Коннова М.Н. Концептуальные метафоры времени в английском языке: дисс....канд. филол.наук.- Калининград, 2007, 260с.
12. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 1990, 387с.
13. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Русская словесность: антология / под. ред. В.Н. Нерознака/. М.,1197. – 28-37с.
14. Локк Дж. Соч. в 3-х тт., т. 1. М., 1985, 567с.
15. Мəммədov А., Мəммədov М. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013,78 s.
16. Масленникова А.А. Особенности грамматической метафоры // Метафоры языка и метафоры в языке / А.И. Варшавская, А.А. Масленникова, Е.С. Петрова и др. / Под ред. А.В. Зеленщикова, А.А. Масленниковой - СПб: СПбГУ,

2006,23с.

17. Никитин М.Б. Метафорический потенциал слова и его реализация // Проблема теории европейских языков / Отв. ред. В.М. Аринштейн, Н.А. Абиева, Л.Б. Копчук. СПб: «Тригон», 2001, 37-38с.

18. Ницше Ф. Об истине и лжи во вненравственном смысле (1873). - Ницше Ф. Полн. собр. соч., т. 1. М., 1912, 396с. (далее указываются стр. по этому изданию).

19. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла, кн. 2. – Итало-советское изд-во СИРИН, 1990, 390с.

20. Ортега-и-Гассет Х. Две главные метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры. Под ред. Н.Д. Арутюновой/. – М.: “Прогресс”, 1990, 7 с.

21. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие концепта в лингвистических исследованиях / Воронеж, 1999. – 30 с.

22. Veysəlli F.Y. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. *Studia philologica*, VII - Bakı: “Mütərcim”, 2015, 120s.

Aynur Mammadova

SUMMARY

CONCEPTUALIZING OF TIME THROUGH METAPHOR

The article discusses different theories of metaphor, which have a special place in cognitive linguistics, and how time is expressed through metaphor. According to modern linguistics, metaphor is perceived as a basic mental operation, a way of recognizing, classifying, conceptualizing, evaluating and explaining the world. Metaphor is more about words than thoughts and actions. In the article, a number of metaphor examples were given in the English and Azerbaijani languages.

Key words: metaphor, conceptualizing, source domain, target domain, fragmented structures.

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ВРЕМЕНИ ПОСРЕДСТВОМ МЕТАФОР

В статье рассматриваются различные теории метафоры, которые занимают особое место в когнитивной лингвистике, а также проблема концептуализации времени посредством метафор. Метафору в современной лингвистике рассматривают как основную ментальную операцию, как способ познания, категоризации, концептуализации, оценки и объяснения мира. Она рассматривается как языковая характеристика, связанная больше со словами, чем с мышлением и деятельностью. Теоретические позиции иллюстрируются примерами метафор из английского и азербайджанского языков.

Ключевые слова: метафора, концептуализация, сфера-источник, сфера-цель, расчлененные структуры.

Rəyüci: prof.Abbasov Abbas Qurban oğlu

KOMMUNİKASIYA ZAMANI ÜNSİYYƏTİ TƏSİRLİ EDƏN VASİTƏLƏR

Ünsiyyət insanlar arasında ən önəmli əlaqə vasitəsidir. Həyatımızın hər sahəsində fərqli insanlarla ünsiyyət qururuq. İstər şəxsi, istərsə də iş həyatında ünsiyyətin səmərəli olması və kommunikasiya zamanı nitqimizi təsirli etmək üçün müəyyən qaydaları bilməli və onlara əməl etməliyik. Təbii ki, insan həyatını ünsiyyətsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki insan mövcudluğu ünsiyyət tələb edir. Biz ünsiyyət zamanı fikirlərimizi paylaşır, hadisələrə münasibətimizi bildirir, düşüncələrimizi ifadə edirik. Bütün bunlar ünsiyyət prosesində baş verir. İnsanlar onlara maraq göstərən, düşüncələri ortaq olanlarla ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Ünsiyyətin və kommunikasiyasını qurulması isə nitq vasitəsi ilə reallaşır.

Nitq — ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı təzahür forması, informasiya ötürücü vasitədir. Nitq şəxsin bir və yaxud daha çox şəxslə əlaqə saxlamaq üçün dildən istifadə fəaliyyətidir. Nitqin əsas vəzifəsi informasiya mübadiləsi etmək, məlumat ötürməkdir. Bundan əlavə nitq informasiyanı qeydə almaq, saxlamaq kimi vəzifələrə də xidmət edir. Nitq bədii və obrazlı olur, ancaq bunları çox vaxt ya eyniləşdirir, ya da qarışdırırlar. Bu iki məfhumu ayırmaq üçün fərqlərini yaxşı bilmək lazımdır. Obrazlılıq nitqin bütün növlərində özünü göstərir, ancaq bədii nitq yalnız bədii ədəbiyyata xasdır. Nitqin bədiiliyi estetik kateqoriyadır. Nitqin bədiiliyini təyin etmək üçün vahid meyar yoxdu.

Nitqi təsirli edən bir sıra komponentləri var: İntonasiya, orfoepiya, diksiya, vurğu, fasilə, tembr və s.

Orfoepiya yunan sözü olub "düzgün nitq" deməkdir. Bu normalar dilimizin şifahi qoluna aiddir. "Fikir və düşüncələrin daha təsirli ifadə edilməsi üçün zəruri tələblərdən biri olan orfoepiya da nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və vacib ünsürüdür. Orfoepiya şifahi nitq üçün olan hər şeyi əhatə edir. Orfoepiyanın tədqiqat obyektini səs-lərin, sözlərin və tərkiblərinin, qrammatik normaların düzgün tələffüzüdür" (1, s. 17). Bəzən orfoepiya çox dar çərçivədə tədqiq edilir. Belə ki, onu tədqiq edənlər çox vaxt tələffüz anlayışı kimi başa düşürlər. Ancaq orfoepiya çox geniş bir anlayışdır hansı ki, bu anlayışlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, səs-lərin hansı şəraitdə tələffüz olunması, sözün əvəlində,

* BDU. Filalogiya fakültəsi. Müəllim.

ortasında, axırında işlənməsi, yanaşı işləndikdə hansı xüsusiyyətə malik olması və sair məsələlər orfoepiyanın tədqiq obyektidir. Bura intonasiya və vurğunu da əlavə etmək olar. Orfoepiya nitqin sürəti ilə müəyyən dərəcədə bağlıdır. Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirən əlamətlər sırasında sürətin də nəzərə alınması zəruri sayılır. Burdan biz belə nəticəyə gəlirik ki, orfoepiya ədəbi dilin normaları ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Orfoepiya həmçinin yüksək mədəni nitq üçün insanın dil qabiliyyətinin inkişafına zəmin yaradır

Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun, bundan əlavə cazibəli, təsirli, emosional etmək, zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır. Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Bura intonasiya, leksik vahidlər və s. daxildir. Bu iki anlayış ümumiyyətlə böyük əhatə dairəsinə malikdir. Məsələn, intonasiya deyildikdə melodiya, temp, tembr vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu, leksik vahidlər deyildikdə isə sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. nəzərdə tutulur. “Natiqlikdə məntiqli danışığa çox böyük önəm verilir, belə olduqda natiq fikrini dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırır, dinləyicinin ağına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Ancaq nitqin çatdırılması tək məqsəd deyil, çünki emosiyalar olmasa o zaman nitq rəngsiz rəsm kimi olacaq, təsirsiz və maraqsız olacaq. Nitqdə yalnız emosiyalar olanda, o maraqlı olur. İntonasiya baxımından zəngin olan nitq maraqla dinlənilir. Dinləyicilər belə nitqdən çox böyük zövq alır. Əgər bunun əksi olsa yəni danışmaq da monotonluq, süstlük, həddindən artıq sürətli oxuma və ya yavaş oxumaq olarsa bu dinləyicini sıxacaq, hətta əsəbləşdirəcək. Dilimiz nitq baxımından olduqca zəngindir. Bu dildə müxtəlif rəngarəng məna çalarları mövcuddur” (5, səh. 87). İntonasiya vasitəsilə natiq müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə edir. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən “nəzakətli” sözlərlə dinləyicinin qəlbine dəymək olar. Rus dilinin intonasiyası üzərində tədqiqat aparan prof.V.A.Artemov “осторожна” sözünün 22 intonasiya çalarında, daha doğrusu 22 mənada deyilə bildiyini eksperiment yolu ilə müəyyən etmişdir. Bernard Şou “bəli”, “yox” sözlərinin 50 ifadə tərzində işlətməyin, müxtəlif kommunikativ münasibət bildirməyin mümkün olduğunu göstərmişdir. Dilimizdəki “salam” sözünün müxtəlif intonasiya çalarları vardır. Həmin təkmənalı sözü rəğbət, kinayə, qərəz, coşqunluq, istehza, təntənə, qəzəb, təkəbbürlük, lovğalıq və s. kimi çoxlu çalarlarda ifadə etmək mümkündür. Poeziyamız intonasiya rəngarəngliyi baxımından çox zəngindir. Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, fransız onetiki Qrammonun

dediyi kimi “cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız “skeletidir”, bu skeletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır. “İntonasiya müəyyən bir məzmunun özünəməvafiq forma ilə ifadə olunması vasitələrindən ən başlıcasıdır. Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir” . (3, səh. 15)

Professor Ə.Dəmirçizadə yazır: “Danışarkən cümlənin tək-cə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən ucalır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, qarışıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də ibarə və cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir” (4, səh. 165).

İntonasiya tələffüzün dörd elementi – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Nitqin gücü, zərbəsi, dinamikası vurğusu, surəti onun tempi, istiqaməti onun melodiyası, dayanacağı isə fasilədir. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləridir. Bu xarici komponentlər səslənməni yaradır. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

Söz vurğusu nitqdə, əsasən, iki vəzifəni yerinə yetirir: a) sözlərdə forma gözəlliyi yaradır; b) yeni məna əmələ gətirir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını alır. Əks halda sözlər bayağılaşır, mənaları anlaşılmır. Nitqdə sözlərin vurğularının səhv işlənməsi onların mənalarını dəyişdirir, gözəlliyinə xələl gətirir, nəzərdə tutulan fikri dinləyiciyə istənilən kimi çatdırılmır. Əgər bir cümlədə vurğu səhv deyilsə o zaman bu dinləyici tərəfindən başa düşüləcək.

Cümlənin ayrı-ayrı hissələri, cümlə üzvləri kommunikativ yüklənmə əsasında düzülür. Cümləni təşkil edən sözlərin hecaları vurğuya görə fərqləndiyi kimi, cümlədəki müəyyən bir söz – kommunikativ yüklü söz də başqalarına nisbətən fərqli deyilir. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərində düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gəlir. Natiqin nitqində məntiqi vurğu çox böyük rol oynayır. Çünki bu vasitə ilə natiq nitqində çatdırmaq istədiyi əsas komponenti ayıraraq başqa bir emosiya ilə deyir.

Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı (emfatik) vurğudur. Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur. Həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur. Bu zaman bir səsi-samit və yaxud saiti daha

güclü, uzadılaraq deyilir. Bundan əlavə Azərbaycan dilində sabit vurğudur. Bəzi şəkilçilər var ki, vurğunu qəbul edib, sözdə vurğunun yerini dəyişir.

Kommunikasiya zamanı intonasiyanın digər üsürlərindən biri də fasilədir. Nitq müəyyən dayanacaq malikdir. Tələffüz zamanı dayanılan bu dayanacaq pauza (fasilə) adlanır. Fasilə insan şüuru vasitəsilə həyata keçirilməli, danışarkən nəfəs idarə olunmalıdı. Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəs almaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı karıxmaya, tengnəfəsliyə və s. kimi hallara səbəb olur. Buna görə də bu kimi hallara yol verməmək üçün nitqdəki fasilənin verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşlıqlığı aradan qaldırır. Fasilə psixoloji funksiya da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Fasilə nitq prosesində mühüm rol oynayır. Bəzən fasilə durğu işarələri hesabına edilir. Lakin şifahi nitqdə fasilə mənaya görə edilir, çünki şifahi nitqdə orfoqrafik işarələr görünmür.

Nitqi təsirli etmək üçün diksiyaya da önəm vermək lazımdır. Aydın diksiya, hər şeydən əvvəl, səslərin düzgün ifadə edilməsidir. Nitq zamanı tələsmədən, aramla danışmaq mühüm rol oynayır. Tez-tez danışmaq, dilin topuq vurması, ağız quruması, yersiz udqunmalar diksiyanın pozulması deməkdir. Diksiyada natiq ağızdan gələn hava axınına da düzgün tənzimləməlidir.

Kommunikasiya zamanı nitq təsirli vasitələrdən biri də ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqdə böyük rol oynayır. Ahəngdarlıq vasitəsilə natiqin işi asanlaşır, nitqində nizam yaranır. Ahəng nitq üsürlərinin əsasını xüsusi bir qaydada təkrarlanma formalaşdırır. Nitq də belədir. Nitq müəyyən hissələrə bölünməklə bərabər, müəyyən bir nizam ilə təkrar edilirsə, ahəng təsiri yaradacaqdır.

Nitqdə işlənən dil üsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu nitqi təsirli etmək üçün şərait yaradır. Unutmaq lazım deyil ki, nitqi təsirli edən vasitələrdən biri də nitqin zəngin və hərtərəfli olmasıdır. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar isə danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Natiq hər hansı bir mətləbi qeyd edən zaman daha münasib sözlərdən -sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr

və ibarələrdən, digər məcazlardan və sairədən istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəyyən rəbitəli mətnə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilsə, həmin nitq o qədər də zəngin və təsirli olar, maraqla dinlənir, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunur. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi hər söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayan adam həmişə öz fikirlərini çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilir. Lüğətin zənginliyi məsələsi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, yaşadığı mühitdən, mütaliəsindən, dünyagörüşündən asılıdır. Görüş dairəsi və mütaliəsi geniş, savadı mükəmməl adamların söz ehtiyatı da zəngin olur. Belələri öz çıxışlarında (adi söhbətlərində də) dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edirlər. Bu gün ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyan müəllimlərin bir çoxunun nitqi bu baxımdan nümunəvidir. Tələbələr onları maraqla dinləyir, nitqin ifadə tərzindən xüsusi zövq alırlar.

Hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Nitqi təsirli etmək üçün nitqin tərzinə diqqət yetirmək, söz ehtiyatını zənginləşdirmək və əsas verilən tələblərə əməl etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı. 1966.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 2013.
3. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1984.
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2001.

XÜLASƏ

Məqalədə kommunikasiya zamanı nitqi təsirli edən vasitələrdən bəhs olunur. Ünsiyyətin və kommunikasiyasını qurulması əsas nitq vasitəsi ilə reallaşır. Nitqin təsirli olması isə intonasiya, orfoepiya, diksiya, vurğu, fasilə, tembr və s. vasitə ilə özünü göstərir. Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun, bundan əlavə cazibəli, təsirli, emosional etmək, zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır. Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Bura da intonasiya, leksik vahidlər və s. daxildir.

Açar sözlər: nitq, ünsiyyət, intonasiya, fasilə, kommunikasiya, tələffüz, cümlə.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о средствах, которые делают речь эффективной во время общения. Установление связи и общения осуществляется посредством основных средств речи. Эффективность речи – это интонация, орфография, дикция, акцент, пауза, тембр и т. д. проявляет себя через средства. Во время общения необходимо изложить мысль правильной, ясной, уместной, привлекательной, эффективной, эмоциональной, в убедительной, проникающей в сознание форме. Выразительность и эмоциональность в речи создаются разными средствами. Сюда входит интонация, лексические единицы и т. д. включает в себя

Ключевые слова: речь, общение, интонация, пауза, общение, произношение, предложение.

SUMMARY

The article talks about the tools that make speech effective during communication. The establishment of communication and communication is realized through the main means of speech. The effectiveness of the speech is intonation, orthography, diction, accent, pause, timbre, etc. shows itself through means. During communication, it is necessary to make the idea correct, clear, appropriate, attractive, effective, emotional, in a convincing form that will penetrate the mind. Expressiveness and emotionality in speech are created by different means. This includes intonation, lexical units, etc. Includes

Key words: speech, communication, intonation, pause, communication, pronunciation, sentence.

Rəyçi: Dos. Nailə Məmmədova

Transposition in translation

Abstract

This research aims at investigating the **transposition** in translation. Translation refers to the **carrying or communication of the meaning of a text from one language to another**. In modern linguistics, one of the current topics is the study of the relationships between languages, as one of the main means of transmission of meanings and the socio-cultural reality. Among the many challenges studied by the modern linguistics, an important place is the study of the linguistic aspects of cross-language speech activity, which is called “translation” or “translation activity” [3.p78]. Translation implies a correct and clear picture of what is expressed in one language by means of another language. Within the field of translation theory, certain notions have been researched from a wide range of perspectives and have been assigned a large number of labels. Due to the confusing use of concepts and terms, we aim to present and define the most important ones, with which the translation theory operates, such as: translation procedure, strategy, and method of transformation. Also, in this paper, we discuss the types of transposition in translation, its purposes and the difficulties that translators come across in the process of translation.

Introduction

Transposition is the process where parts of the speech change their sequence when they are translated. It is in a sense a shift of word class. Transposition as a type of transformation is the extensional replacement of the elements of the source language in the text of the target language [1.232]. It includes a variety of linguistic, structural, and stylistic alterations aiming to convey the original text’s essence while accepting the target audience’s linguistic idiosyncrasies and cultural subtleties. Its significance reverberates across diverse domains, be it literature, technical documentation, marketing, or any communication requiring a transfer of meaning between languages. The ability to adapt, transform, and transpose thoughts, emotions,

* BDU. Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi, f. ü. f. d.

and information while preserving the core message makes transposition indispensable for effective cross-cultural communication. Transposition doesn't merely transpose words; it encapsulates the soul of the message, ensuring its resonance and relevance within the new target language. Its mastery is essential for translators seeking to convey words and evoke the same emotions, nuances, and impact as the original piece [2.98].

Transposition encompasses various dimensions of adaptation that extend ahead of direct translation. We know three fundamental types of transposition in translation:

1. Linguistic Transposition. Linguistic transposition revolves around the shift in language elements to ensure reason and meaning in the target language. It involves modifying vocabulary, syntax, and grammatical structures to align with the conventions and idiomatic expressions of the target language. This adaptation isn't confined to word substitution but entails rephrasing and restructuring sentences to convey the same underlying meaning [4.233]. For instance, a direct translation might not capture the intended essence in the transposition of idiomatic expressions or colloquialisms. Instead, a linguistic transposition would involve a rephrasing that maintains the intended meaning while adhering to the linguistic norms of the target language.

2. Structural Transposition. Structural transposition involves rearranging or reorganizing the text's structure without compromising its essence. This type of transposition focuses on adjusting the flow, sequence, or arrangement of ideas to suit the conventions of the target language's textual structure. In languages with distinct syntactic patterns, structural transposition becomes crucial. For example, restructuring sentences becomes imperative when translating from a language with a Subject-Object-Verb structure to a Subject-Verb-Object language to maintain coherence and readability [5.97].

3. Stylistic Transposition. Stylistic transposition adapts the text's tone, style, and rhetorical devices to resonate with the target audience. It involves capturing the author's voice, nuances, and literary tone in the target language, ensuring the preservation of the original work's stylistic essence. In literary translations, maintaining the author's unique style-whether metaphors, humor, or cultural references-requires adept stylistic transposition [7.56]. This alteration demands a deep understanding of the source and target languages' cultural and linguistic subtleties. Each type of transposition plays a crucial role in ensuring that the translated text conveys the message accurately and captures the essence, tone, and nuances of the original work.

Mastery of these types of transposition allows translators to navigate the complexities of language, culture, and communication, fostering a seamless connection between diverse linguistic landscapes.

The elements, which are usually transposed in translation, are words, word combinations, clauses and independent sentences. The most ordinary case of transposition is the inversion of the order of words and word combinations in the sentence. We know that the word order in English and Russian are not alike which, naturally, influences the process of translation. For example:

A suburban train was derailed near London last night.

Вчера вечером в близи Лондона сошел с рельс пригородный поезд.

The order of words of these two sentences is quite opposite. The common case in translation is explained by the fact that the English word order is determined by the rules of syntax-that is, the subject is followed by the predicate which is also followed by the object, then adverbial modifier and so on. But in the Russian language the word order is determined not by the syntactical function of the word, but by the actual or communicative segmentation of the sentence [8.122]. According to the theory of communicative segmentation of the sentence the words which are the carriers of the new information, are placed at the end of the end of the sentence, but the secondary parts at the beginning with an exception when they turn to be the carriers of the new information. For example:

A boy came into the room. В комнату вошел мальчик.

A match flared in the darkness. В темноте вспыхнула спичка.

Communicative segmentation of the sentence is not the only reason, which determines the choice in word order. For example: the places of subordinate clauses in the sentences of English and Russian are a good example to it. Replacement is a widely spread type of transformation. Any language unit may be replaced by others in the process of translation. We may speak of grammatical and lexical replacements [9.155]. Grammatical forms, for example: number of nouns, tenses of verbs may be replaced by others: *Every Saturday he went to the cinema – Каждую субботу он идет в кино. «Пошел» is wrong потому что это совершенности вида.*

Practical transposition demands more than literal translation; it necessitates contextual adaptation. Translators must navigate the cultural, social, and historical contexts embedded in the source material and adeptly adapt them to suit the target

audience. This adaptation involves linguistic adjustments and cultural sensitivities to ensure the translated content resonates authentically within the new context.

Conclusion

It is important to notice that in the complex of linguistic range and cultural details, transposition plays as a fundamental role translation. Through a nuanced relationship of linguistic, structural, and stylistic adaptations, transposition is the bridge that spans the gap between languages, facilitating the seamless transfer of meaning, tone, and context across diverse cultural and linguistic sides. Throughout our exploration, we have unveiled the complicated character of transposition: The importance of transposition transcends mere linguistic conversion; it embodies the art of fostering meaningful communication across diverse cultures and languages [10.127]. It stands as a testament to the power of language in development connections, preserving cultural tradition, and enabling a global exchange of ideas. The significance of transposition lies in its ability to bridge linguistic divides and evoke emotions, preserve genuineness, and promote a deeper understanding of diverse cultures.

REFERENCES

1. Arnold I.V. The English Word. M., 1986, 296 p.
2. Aspects of translation A.D. Booth, Leonard Forster, D.J. Furley et al. London: Secker and Warburg. 1958, 145p.
3. Bell R.T. Translation and translating. Theory and practice. London: New York, 1991, 298 p.
4. Charleston V.M. Studies in the Emotional and Affective Means of Expression in Modern English – In: Swiss Studies in English, 46 Band, Bern, Francke Verlag. 1960, 357 p.
5. Ghelly Chernov. 1987. Theory and practice of simultaneous interpreting: Moscow. 1987, 267 p.
6. Crystal D.A. A dictionary of linguistics and corn wall. Phonetics lack well Publishing, 2003, 503 p.
7. Juger G. Translation and Translations linguistic. - Halle (Saale), 1975, 240 p.
8. Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985. 320 p.
9. Richard Oltic. Preface to Critical Reading. N.-Y., 1915, 350 p.
10. Riffater M. Criteria for Style Analysis, London, 1971, 364 p.

Key words: transposition, translation, source language, target language, linguistic

РЕЗЮМЕ

Тагиева Елнара

Транспонирование в переводе

В статье исследуются транспозиция в переводе. Следует отметить, что в сложной системе языкового диапазона и культурных деталей, транспозиция играет фундаментальную роль в переводе. Через тонкие соотношения языковых, структурных и стилистических адаптаций, транспозиция служит мостом, соединяющим языки и способствующим бесшовному переносу значения, тона и контекста через различные культурные и языковые сферы. В исследовании мы раскрыли сложный характер транспозиции, так как её важность выходит за рамки простой языковой конверсии; она воплощает искусство содействия значимому общению между различными культурами и языками. Транспозиция является свидетельством силы языка в установлении связей, сохранении культурного наследия и обеспечении глобального обмена идеями. Значение транспозиции заключается в её способности преодолевать языковые барьеры, вызывать эмоции, сохранять аутентичность и способствовать более глубокому пониманию различных культур.

Ключевые слова: транспонирование, перевод, исходный язык, целевой язык, лингвистика

XÜLASƏ

Tağıyeva Elnarə

Tərcümədə transpozisiya (yer dəyişmə)

Məqalə - tərcümədə transpozisiya (yer dəyişmə) prosesinin tədqiqinə həsr olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, transpozisiya (yer dəyişmə) dilçilik sahəsi kimi, mürəkkəb sahədə fundamental rol oynayır. Transpozisiya (yer dəyişmə) müxtəlif dillərin tərcüməsində körpü olub, dillər arasında məna, ton və dil kontekstin yaranmasını asanlaşdırır. Tədqiqatda transpozisiyanın (yer dəyişmə) mürəkkəb mahiyyətini araşdırıb, onun əhəmiyyətini vurğulamağa çalışmışıq. Transpozisiya (yer dəyişmə) müxtəlif mədəniyyətlər və dillər arasında vacib münasibəti təbliğ etmək bacarığını təcəssüm etdirir, mədəni irsin qorunmasında və qlobal fikir mübadiləsində dilin gücünü artırır. Transpozisiyanın (yer dəyişmə) əhəmiyyəti əsasən tərcümədə müxtəlif dil baryerlərini aşmaq, orijinalı qoruyub saxlamaq və müxtəlif mədəniyyətləri daha dərinəndən dərk etməyə kömək etməsindədir.

Açar sözlər: transpozisiya (yer dəyişmə), tərcümə, qaynaq dili, hədəf dil, dilçilik

Rəyçi - prof. Abbasov Abbas Qurban oğlu

ВИДЫ СЛОГОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

ВВЕДЕНИЕ

Слог это звучность, окруженная менее громкими звуками. Сонорность-это акустическая энергия, и самые громкие звуки с самой высокой акустической энергией это звуки, которые издаются в свободном голосовом тракте. Самыми звонкими звуками являются гласные. Согласные же имеют барьер в звуковой системе, поэтому они менее громкие. Наша ментальная грамматика разбивает слова на слоги, и строит то, что находится внутри слога. Самая звонкая часть слога называется ядром. В обычном слоге ядро-это гласная, образованная в свободном звуковом тракте. Сегменты, которые идут перед ядром, называются инициализированными, а если после ядра есть какой-либо сегмент, они называются кодом. Ядро и код вместе образуют единое целое, называемое рифмой.

Слова разговорного языка можно разложить на части, но существуют и другие уровни структуры, которые имеют отношение к функционированию разговорного языка. Один из таких уровней состоит из единиц, называемых слогами. Таким образом, слова могут состоять из нескольких слогов, и каждый слог может содержать несколько звучаний. Конечно, в некоторых словах может быть только один слог, например, в английских словах [bæt] bat и [prints] prints, а в некоторых слогах может быть только один телефон, например, в английских словах [o] owe и [ə] awe.

Как структурная единица, слоги часто сокращаются греческой буквой сигма σ , а в транскрипции границы между слогами обозначаются символом IPA [·], как в транскрипции [kæ.nə.də] Канада. Знак границы слога [·] нужен только между слогами; ничего дополнительного для обозначения начала первого или конца последнего слога не требуется.

Самая громкая и заметная позиция в слоге называется ядром (сокращенно здесь - Nuc), которое в большинстве языков обычно заполняется гласной.

* BDU-nun Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrası. Dosenti.

Однако в некоторых языках, таких как английский, допускаются слоговые согласные в ядре, как в английском слове [brd] bird и во вторых слогах [br.tl] bottle и [br.tn] bottom. Некоторые языки более широко используют слоговые согласные, например, ташлхитский берберский (он же Шилха, северный берберский язык афро-азиатской семьи, на котором говорят в Марокко), который допускает слоговые сонорные звуки (довольно типичные для языков мира), а также слоговые ударения (довольно редкие для языков мира), как в словах [tʰ.fl] "она удивила", [ts.kr] 'она сделала", [tb.dg] "было мокро" и [tk.ti] "она вспомнила" (Ридуан, 2014).

Ментальная грамматика не просто пытается равномерно распределить согласные; она содержит систематический принцип, заключающийся в том, что начальные звуки являются «жадными.» Например, в слове с несколькими согласными в середине, например «эмблема» есть три согласных [MBL], поэтому существует четыре логических варианта их расположения. Возможно, что все согласные начинаются со второго слога. В этом случае принцип "жадного начала" гласит, что для начала требуется как можно больше согласных. Таким образом, первый вариант имеет самое «жадное начало»: в начальной позиции больше всего согласных.

Таким образом, для этих средних согласных есть три логических варианта [L] - оба могут быть кодом; оба могут быть инициалами; или они могут различать. В этом случае «жадное начало» хочет взять как можно больше согласных. Произношение [GL] в английском языке возможно, потому что есть много слов, которые начинаются с [L], например, glue, glass, glamour (клей, стекло, гламур.) Так как [in] является возможным грамматическим началом в английском языке, начало второго слога принимает все его значения и не оставляет согласных в коде первого слога.

С акустической точки зрения слово делится на слоги в зависимости от степени звучности стоящих рядом звуков, и поэтому слог определяется как сочетание звуков с разной степенью звучности. Звучность – это то, как человек слышит звук со стороны. Существует слогообразующий и неслогообразующий звук. Например, в слове «собака» три слога и слогообразующих гласных «о», «а», «о». Самыми звучными считаются гласные звуки или слоговые. Также звук могут образовывать сонорные согласные (р, л, м, н).

В фонетике слоги разделяют на открытые и закрытые, неприкрытые и прикрытые. Открытый слог всегда оканчивается слогаобразующим звуком: ма-ма, жа-ра, ма-ши-на и др. Закрытый слог оканчивается неслогаобразующим звуком: стол, тут, дом и др. Неприкрытый слог начинается на гласный звук: и-тог, о-на, у-ход и др. Соответственно, прикрытый слог начинается на согласный звук: бе-рет, ме-ня, за-быть и др. Слоги бывают краткие и длинные, ударные или безударные.

Конец одного слога и начало другого в фонетике называют слогоразделом или границей слога. Слово делится на слоги в соответствии с общим законом восходящей звучности или законом открытого слога. То есть звуки в слове располагаются от менее звучного к более звучному. Когда мы делим слово на слоги, граница между слогами чаще всего проходит после гласного и перед согласным: ма-ши-на, ма-га-зин, ка-ша и др. Закон восходящей звучности всегда соблюдается в слогах, которые не стоят в начале слова. При делении слова на слоги используются правила включающие общие закономерности в распределении согласных между гласными.

Слог, это минимальная фонетико-фонологическая единица, которая характеризуется наибольшей акустико-артикуляционной слитностью всех входящих звуков.

Разделение речи на отдельные фонемы, как отмечено в лингвистической литературе, существует только благодаря лингвистическому анализу. С точки зрения произношения слова делятся на слоги, а не на отдельные звуки. Деление слов на слоги в речи не представляет для говорящего никаких трудностей. Трудность связана с определением сущности и принципов этого деления, границ между образовавшимися от деления единицами. В результате постоянно возникало многообразие мнений при решении задачи. Анализ языкового материала показывает, что и в английском, и в азербайджанском языках слог по своим свойствам отличается как от морфем, так и от слов и фонем.

Слова и морфемы несут определенное лексическое и грамматическое значение, а слог не имеет такой особенности. Например: *в азербайджанском языке*: ev+lər ; kitab+ça; şa+gird;

ingilis dili - houses [hau'siz]; pupil [pju: pl]; school [sku:1]; mək+təb

В приведенных примерах каждое слово и морфема являются носителями определенной смысловой и грамматической нагрузки, но невозможно применить

это свойство к слогу. При сравнении обеих языков иногда слоговая граница совпадает с границей слова, морфемы и фонемы, поэтому неправильно приравнивать его к слову или морфеме, рассматривая отдельные случаи как закономерности для слога. Именно по этой причине в исследовательских работах, посвященных проблеме слога, отмечается, что слог не имеет смысловой стороны. В своей книге "Общая фонетика" Л.Р. Зиндер пишет, что в тех языках, где разделение на слоги не связано со значением, слог не является фонологической единицей в этих языках. Хотя Конрад также говорит, что слог иногда внешне совпадает с другими языковыми единицами.

Лингвисты давно изучают слог и проблему разделения слогов, и обсуждают этот вопрос с физиологами, лингвистами в области решения проблем. Анализ существующей литературы показывает наличие различных теорий относительно решения слоговой задачи. Одна из таких теорий - теория выдоха, основанная немецкими лингвистами в конце 19 века. Теория гласит, что воздушный поток во время речи вытесняется толчками - сколько толчков, столько слогов. Граница слога определяется самым слабым местом дыхания. В наше время некоторые лингвисты отстаивают эту существующую теорию слога. Так, исследователь английского языка американский фонетист Стетсон утверждает, что слог образуется в результате выдоха. Проведенные экспериментальные исследования пытаются доказать, что существующая теория выдоха относительно слога ошибочна.

Возникший спор связан с тем, что количество слогов в речи вовсе не равно количеству толчков выдоха. Вторая по распространенности теория слоговой проблемы в лингвистике - это теория сонорности основанная на акустических критериях. Датский лингвист Йеспersen разработал теорию слога относительно сильного сонорного элемента, относительно слабая сонорная теория рассматривается как сочетание с элементом. Эту теорию отстаивают и другие лингвисты. М. Матусевич анализирующий слоговую теорию Йесперсена пишет, что относительно степени звучности звуков Йеспersen составляет целую шкалу, в которой звуки, обрабатываемые в языке, выстраиваются в линию в зависимости от того, имеют ли они слабое и сильное звучание. Он сгруппировал голоса по семь: 1) глухие согласные: а) звонкие б) глухие 2) звонкие согласные: а) глухие б) глухие в) оральные сонорные согласные 3) звонкие согласные: а) носовые сонорные согласные б) боковые (боковые) согласные 4) дрожащие

первые согласные. 5) гласные верхнего подъема. 6) гласные среднего подъема. 7) гласные низкого подъема.

Все звуки, входящие в эти группы, также различаются между собой по степени звучности. Выдающийся немецкий фонетист Э.Сиверсу отмечает, что ни первая, ни вторая теория не отрицают друг друга, они действуют во взаимодействии. На основе этой его идеи Л.Р.Зиндер отмечает, что в образовании слога могут проявляться обе теории. В этом случае слог считается экспираторным и сонорным слогами. Каждый слог сам по себе представляет собой комбинацию звуков, имеющих разную степень звучания.

Таким образом, в одном случае речь идет о разной интенсивности, присущей слогу, а в другом - о градации интенсивности, от той градации, которая создается ударами дыхания. Поэтому из представлений о слоге ясно, что в одних языках преобладает экспираторная, а в других-сонорная теория. В образовании слога в большинстве языков проявляются особенности, присущие обеим теориям. В таких слогах сосредоточены как сонорные, так и экспираторные характеристики. Обе эти теории о слоге охватывают один и тот же период-конец девятнадцатого века, но проведенные исследования показывают, что теория сонорности в отношении слога также имеет определенные недостатки.

Выдающийся ученый А. Демирчизаде, прославившийся своими исследованиями в области фонетики азербайджанского языка, выдвигает идею об экспираторном характере слога в азербайджанском языке. В связи с этим он пишет, обобщая свое мнение: "совершенно очевидно, что каждый раз в процессе речи к дыханию либо присоединяется один или несколько согласных звуков, либо вокруг гласной образуются определенные речевые единицы основы, то есть фрагменты слова в обобщенном случае такие фрагменты слова называются слогами (2:101). Эта идея была также выдвинута лингвистом, который занимался изучением английского и немецкого языков.

Третья теория, которая существует о слоге, - это теория напряжения мышц. Основная особенность, которая отличает эту теорию от других теорий, заключается в том, что основа этой теории заключается в том, что слоги не делятся во время произношения по импульсу его напряжения. Например: Л.Р. Зиндер отмечает, что основоположниками этой теории, как являются Л.Руде, А.Абеле, М.Граммон. Эта теория была усовершенствована Л.В. Щербой. Произношение сопровождается последовательно повышением и понижением.

Оно также был улучшен сам по себе. Согласно этой теории, речевой поток наблюдается при увеличении или уменьшении мышечного напряжения в голосовой связке. Часть потока слога, который в произношении начинается с подъема и заканчивается затуханием, в основном с максимальными затратами энергии, называется слогом. Он лежит в основе теории мышечного напряжения. С другой стороны, звуки, которые отражают постепенное повышение и ослабление речевого потока, - это звуки, не образующие слогов. С помощью этого процесса можно выделить три фазы образования слога. Это деление можно охарактеризовать следующим образом:

- 1) повышение напряжения
- 2) достижение максимального предела напряжения
- 3) ослабление напряжения

Подобно тому, как образование слога в разных языках различно, импульс напряжения в этих языках проявляется в разных формах. Если импульс напряжения распространяется на все органы речи на обоих уровнях при произношении одного и того же слога, то в это время происходит повышение звучания, как увеличение воздушного потока, так и увеличение основы звука. Согласные, участвующие в образовании слога, приобретают различные акустические свойства. Точнее, для реализации каждого из произносимых звуков распределяется разное количество энергии. В зависимости от этого определяется слогаобразующая способность звуков. Так, в пределах слога каждый согласный произносится либо с сильным окончанием (постепенное нарастание мышечного напряжения), либо с сильным началом (ослабление напряжения), либо с двумя вершинами (ослабление в середине). Акустические свойства согласного влияют на формирование слоговых границ. Однако согласно этой теории, слоговая граница определяется моментом, когда ослабление предшествует следующему увеличению мышечного напряжения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Можно сделать вывод, что слог - это одна из спорных проблем, связанных с живой речью, характеризующаяся фонетическими особенностями и заставляющая задуматься над общей лингвистикой. В лингвистической литературе существуют различные мнения по поводу решения этой проблемы.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, 1984.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Bakı, 1984.
4. Marina Nespor and Irene Vogel. Prosodic Phonology. Foris, Dordrecht, 1995
3. Hall T. The prosodic structure of German function words. Berlin, 1998
5. Stetson R.H. Motor Phonetics. A study of speech movements in action. London, 1996
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
8. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, стр,
7. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка, Л., 1977.
9. Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. М., 1950.
10. Chomsky, N. & Halle, M. (1968).

XÜLASƏ

Müasir dilçilikdə heca probleminin tədqiqat vəziyyəti haqqında. Məqalədə müasir dilçilikdə heca probleminin tədqiqat vəziyyətindən bəhs olunur. Heca dilçiliyin ən vacib problemlərindən biridir. Hecalar problemi həmişə fonetistləri və dilçiləri maraqlandırır. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində heca keyfiyyətləri ilə sözlərdən və morfemlərdən fərqlənir. Sözlər və morfemlər leksik mənə daşıyır. Ancaq hecada bu keyfiyyət yoxdur.

Açar sözlər: heca, fonetika, hecalaşma, təhlil, gərginlik, səs, səs

SUMMARY

On the research state of the problem of syllables in modern linguistics. The article deals with the research state of the problem of syllables in modern linguistics. The syllable is one of the most important problems of linguistics. The problem of syllables has always been of interest to phonetists and linguists. In both Azerbaijani and English, the syllable with its qualities differs from words and morphemes. Words and morphemes have a lexical meaning. But the syllable does not have this quality.

Key word: syllable, phonetics, syllabization, parsing, tension, sound, sonority

РЕЗЮМЕ

Об исследовательском состоянии проблемы слогов в современном языкознании. В статье речь идет об исследовательском состоянии проблемы слогов в современном языкознании. Слог - это одна из самых важных проблем языкознания. Проблема слогов всегда интересовало фонетистов и лингвистов. Как в азербайджанском, так и на английском языке слог с ее качествами отличается от слов и морфем. Слова и морфемы имеют лексическое значение. Но у слога нет этого качества.

Ключевые слова: слог, фонетика, силлабизация, разбор, напряжение, звучание, сонорность

Rəyçi: Hübətova Aytən

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYA ANLAYIŞI, ONUN MAHIYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İşgüzar kommunikasiya anlayışı, onun mahiyyəti və xüsusiyyətlərindən bəhs etməzdən öncə, ümumiyyətlə, kommunikasiya anlayışına aydınlıq gətirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Belə ki, kommunikasiya cəmiyyəti, onun varlığını təmin edən ən mühüm vasitələrdən biri, bəlkə də, ən birincisi hesab edilə bilər. Kommunikasiya termini latın mənşəlidir və Azərbaycan dilində ünsiyyət termininə sinonim kimi də işlənir. *“Ünsiyyət “communis” kəlməsindən törədilmişdir. “Commun” ortaq anlamına gəlir. Bu səbəblə ünsiyyət qurula bilməsi üçün ortaq anlamlı simvolların və anlayışların tapılmasına ehtiyac vardır. İndiki vaxtda qərb dillərindəki “communication” sözünün qarşılığı olan ünsiyyət anlayışının girmədiyi sahə qalmadığı kimi, gündəlik həyatımızın da imtina edə bilməyəcəyi sahəsi olmuşdur”* (5, s. 2).

Kommunikasiya prosesində məlumatı göndərən (adresant), məlumat və məlumatı qəbul edən (adresat) mərhələlərindən ibarətdir və bu davamlı şəkildə baş verir. Kommunikasiya prosesində adresant mühüm rola malikdir, çünki o söhbəti başlayan eyni zamanda məlumatı göndərən tərəfdir. P.Bayramova kommunikasiya prosesində adresantın və adresatın roluna diqqət çəkərkən yazır ki, *“göndərənin qeyri-verbal ünsiyyət prosesində böyük rolu vardır. Buna səbəb onun mövcudluğu olmadan sözsüz ünsiyyətə başlamağın mümkünsüzlüyüdür. Adresatın olması onu fəaliyyətə təhrik edir. Deməli, göndərəni hərəkətə gətirən məlumatı qəbul edəndir. Adresatın mövcud mesajlara cavab verməsi əslində onun prosesə reaksiyasıdır, sözsüz ki, informasiyanın məzmunundan asılı olaraq bu müsbət və mənfi istiqamətdə ola bilər”* (1, s. 71).

Söhbətin başlaması, davam etməsi və müsbət sonluqla bitməsi adresantdan asılıdır. O, vacib informasiyaları toplayır, beynində saf-çürük edir, daha sonra adresata göndərir. Bundan başqa o göndərdiyi informasiya üçün düzgün zaman, məkan seçir. Bununla yanaşı adresatın yaş, bilik, dünyagörüş səviyyəsi nəzərə alınır. İşgüzar

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi,

kommunikasiya prosesində iş sadəcə düzgün şəkildə qurulmuş ünsiyyətə tamamlanmır, burada xarici görünüş də mühüm rol oynayır. Məhz bu səbəbdən “İnsanı geyminə görə qarşılayıb, ağına görə yola salarlar” deyiblər.

Kommunikasiyanın növlərindən biri hesab olunan işgüzar kommunikasiya gündəlik həyatımızın ən mühüm sahələrindən birinə çevrilməkdədir. N.Məmmədli işgüzar kommunikasiyadan bəhs edərkən ona bu şəkildə aydınlıq gətirmişdir. *“İşgüzar kommunikasiya kütləvi, lakin solum arasında çox mürəkkəb peşəkar ünsiyyətdir, istər iqtisadi, hüquqi, diplomatik, kommersion, istərsə də administrativ sahələrdə onsuz keçinmək mümkün deyil; insanın mədəni fəaliyyətinin bütün sahəsini əhatə edir, məqsədli forma olduğu üçün qarşılıqlı münasibətlərə xüsusi önəm verilir. Bu anlayış özündə ümumi dil, ümumi yaddaş, ümumi düşünmək meyarının estetik tələblərini, fikir və tərəkür mədəniyyətini, nəsillərə ötürmə mexanizmini ehtiva edir”* (4, s. 23). Deməli, işgüzar kommunikasiyada əsas məsələlərdən biri gələcək üçün peşəkar mütəxəssis yetişdirməkdir. Peşəkar mütəxəssis dedikdə onun nitqində, danışığında mədəni səviyyənin gözlənilməsi nəzərdə tutulur. İşgüzar kommunikasiyada ünsiyyət bacarığı mühüm rol oynayır ki, bu zaman effektiv vasitələrin seçilməsi gərəklidir.

İşgüzar kommunikasiya sadəcə fərdlər arasında deyil, eyni zamanda qrup səviyyəsində baş verir. Buna görə də işgüzar kommunikasiya dövlət idarələrində, təşkilatlarda, özəl müəssisələrdə, müxtəlif ofis və qurumlarda həyata keçirilir. İşgüzar kommunikasiyanın mahiyyəti onun peşəkar ünsiyyətə xidmət etməsindədir. İşgüzar kommunikasiya şifahi və yazılı formada olur. Onun şifahi forması debatlar, brifinqlər, müşavirələr, diskussiyalar, mətbuat konfransları və s. şəkildə mövcud olur. İşgüzar kommunikasiyanın yazılı formalarına ərizə, tərcümeyi-hal, izahat, bildiriş, elan, məktublar, protokol və s.

İşgüzar kommunikasiya prosesində jestlərdən və mimikalardan istifadə olunması da xüsusi diqqət çəkir. İşgüzar kommunikasiyada adresantın nitqinə, onun keyfiyyətinə sözünün daha dəyərli olmasına səbəb olan amillərdən biri də düzgün şəkildə jestlərdən və mimikalardan istifadə olunmasıdır.

İş masasının səliqəli olması, vaxt və zamanın düzgün qurulması da kommunikasiya prosesinin uğurlu olmasına imkan verir. İşgüzar kommunikasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də standartlara tam şəkildə riayət etmək, jarqonlardan, loru ifadələrdən istifadə etməmə ilə bağlıdır. İşgüzar kommunikasiyada protokol qaydalarına, reqlamentə, vaxta ciddi şəkildə əməl olunmalıdır. İşgüzar kommunikasiyanın şifahi formasında ilk nəzərə çarpan dəqiqlik və aydınlıqdır və bu,

mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Bundan əlavə konkretlik, düzgünlük, məntiqilik vacib ünsürlərdən hesab olunur.

İşgüzar kommunikasiya birbaşa və dolaylı formada baş verə bilər. Amma birbaşa şəkildə mövcud olan işgüzar kommunikasiya daha effektiv hesab olunur. İstənilən ünsiyyət formasında danışmaq və dinləmək bacarığı mühüm faktorlardan hesab olunur. Adresat, adresant arasında nə qədər doğru şəkildə ünsiyyət qurulsa da, onlar arasında dinləmə və danışma bacarığı olmadan heç bir nəticə əldə olunmayacaq. Danışmaq kommunikasiya prosesinin ilkin mərhələsi hesab edilə bilər və o, bütün sonrakı proseslərin əsas qaynağı hesab olunur. Bu baxımdan işgüzar kommunikasiyada danışığa başlamaq mühümdür. Burada nətiq ilk növbədə çıxışına hazırlaşmalı, auditoriyanın yaş, bilik və təhsil səviyyəsini nəzərə almalıdır. Nətiq çıxışa başlayan zaman məntiqli, düzgün eyni zamanda böyük auditoriyanın başa düşəcəyi şəkildə danışmalıdır. Bununla yanaşı danışan emosional, bədii, həmçinin həddindən artıq yüksək və ya aşağı tonla danışmamalıdır. İşgüzar kommunikasiyada psixoloji amillər də danışmada nəzərə alınır, qarşı tərəfin sizi dinləyib-dinləməməsi də bu amillərlə sıx bağlıdır. Danışmaq və dinləmə prosesində dialoq və monoloqlardan fikrin ifadə olunmasında, eləcə də qarşı tərəfin fikirlərinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Məlumdur ki, dialoq dedikdə iki insanın qarşılıqlı şəkildə fikir mübadiləsi aparması nəzərdə tutulur. Belə ki, dialoq zamanı qarşı tərəflər bir-birini dinləyir, fikirlərinə münasibət bildirir və bu da sual-cavab şəkilində özünü göstərir. Sual verən tərəf qarşı tərəfin mövqeyini, onun maraqlarını daha dəqiq müəyyənləşdirə bilər. İşgüzar kommunikasiyada sual çox vacib hesab olunduğu üçün onun müxtəlif formaları vardır: "1) Qapalı suallar: Burada qarşı tərəf bəli və ya xeyr cavabı verir. 2) Açıq suallar: Qarşı tərəf konkret bəli, xeyr deyil, əhatəli şəkildə nə? Harada? Nə zaman? Hansı? Nə üçün? suallarına cavab verməli olur. 3) Həmsöhbətin sizi başa düşdüyünə əmin olmaq üçün yoxlama suallar: 4) Alternativ suallar. Bu suallar qarşı tərəfə seçim və daha tez qərar qəbul etmə imkanı, nitqə emosionallıq verir, sualdan daha çox dinləyicinin laqeyd qalmamağı məqsədi daşıyır. 5) Ritorik suallar: Təsdiq və inkar formada istifadə edilsə də, cavab tələb olunmur. Belə suallar rəqibi söylədiklərində səmimiyyətlə sövq edir. 6) İstiqamətverici suallar: Tərkibində tələb olunan cavabların elementi də olduğu üçün lazım gəldikdə müəyyən istiqamətə yönəltmək mümkündür (6). Qapalı suallar dedikdə işgüzar görüşlərdə nəzərdə tutulan qısa bəli, xeyr cavabları nəzərdə tutulur. Məsələn, Layihəmiz sizin xoşunuza gəldimi? Yeni layihəmizdə bizimlə olacaqsınız mı?

Açıq suallar verilən zaman tərəflərdən biri qarşı tərəfə mövzu ilə bağlı xeyli sual ünvanlayır. Məsələn, Nə üçün digər şirkətlə deyil, bizim şirkətlə əməkdaşlıq edirsiniz? Müqavilənin hansı bəndləri sizi qane etmir? Yeni müqaviləni nə zaman imzalamağı düşünürsünüz?

İşgüzar kommunikasiyada yoxlama məqsədi ilə suallar verilir ki, tərəflər arasında heç bir şübhə qalmasın. Məsələn, Söylənilən fikirlər sizi qane etdimi? Nəticələrlə razısınız mı? və s.

Alternativ suallar dinləyicini söhbətə qoşmaq, onun laqeyd qalmaması məqsədi ilə verilir. Məsələn, Sizə zəhmət vermədim ki? Sizlərə fikrimi izah edə bildim? və s.

R ritorik suallar digər sual tiplərindən fərqli olaraq cavab almaq məqsədi ilə işlədilmir. Belə suallardan daha çox bədii üslubda istifadə olunur.

İstiqamətverici suallar söhbəti müəyyən istiqamətə yönəltmək məqsədi daşıyır. Məsələn, Nə kömək? Nə etibar? və s.

Dinləmək bacarığı da ünsiyyətin effektivliyini təmin edən vasitələrdən biridir və yaxşı dinləyən tərəf mövzu ilə bağlı suallar verir, onun üçün maraqlı olan məsələlərə cavab axtarır. Dinləmək bacarığı işgüzar kommunikasiya prosesinin əsas faktorlarından biri hesab edilir. Qarşı tərəfin bacarıqlı natiq olması vacib olduğu qədər, onu dinləyən tərəfin olması da bir o qədər mühüm amil kimi dəyərləndirilir. Bu səbəbdən, şübhəsiz ki, işgüzar kommunikasiyanın uğurlu olması yalnız məlumat ötürmək və ya onu qəbul etməklə məhdudlaşa bilməz. Burada dinləmək də prosesin gedişinə təsir edəcək ən vacib göstəricilərdən biridir. İşgüzar kommunikasiya zamanı qarşı tərəfi dinlənir, onun söylədiklərinə münasibət bildirilir. Ola bilər ki, danışanın şərtləri ilə dinləyici razılaşsın və ya ona öz etirazını bildirsin. Hər iki halda dinləmənin mövcudluğundan danışıla bilər.

İşgüzar kommunikasiyanın şifahi və yazılı formalarının olduğunu qeyd etmişdik. Şifahi işgüzar kommunikasiyanın formalarından biri mübahisədir. Mübahisə işgüzar kommunikasiyada qarşı tərəflərin fikirlərinin bir-biri ilə toqquşmasıdır. *“Mübahisə fikirlərin, mövqələrin kəsişməsidir. Mübahisə zamanı tərəflər öz mövqeyini müdafiə edərək rəqibin dəlillərini təkzib etməyə çalışır. Mübahisə hər hansı bir işi, məsələni və s. müzakirə etdikdə öz fikrini qoruyan, sübut etməyə çalışan insanlar arasında baş verir”* (7). Qeyd edək ki, mübahisə zamanı fikirlərin toqquşması kobud şəkildə baş vermir. Tərəflər öz fikirlərini sübut etməyə çalışır ki, həqiqəti ortaya çıxara bilsinlər. Onlar növbəli şəkildə bir-birinə hörmət edərək mübahisə aparırlar və sonda ortaq nəticəyə gəlinir.

Polemika mübahisə və müzakirə ilə oxşarlıq təşkil etsə də, kəskin ziddiyyət yaratması ilə onlardan seçilir. Tərəflər çalışırlar ki, bir-birinin fikirlərini üstələsinlər və öz mövqələrini dəlillərin köməyi ilə onlara sübut etsinlər.

Diskussiya daha çox mətbuatda, televiziya da aparılır. Diskussiya zamanı mövcud olan aktual problemlər qabardılır və fikir mübadiləsi aparılır.

Debat da müzakirə, mübahisə, diskussiya xarakterlidir, ancaq burada əsas mahiyyət iki tərəfin üçüncü tərəfi inandırmaq məqsədi ilə bir-biri ilə diskussiya aparmasıdır.

Telefon danışıqları – işgüzar kommunikasiya prosesində ünsiyyəti tezləşdirən mühüm əlaqə vasitəsi hesab olunur. Telefon danışıqları adətən uzun vaxt üçün hesablanmamışdır. Onlar ən azı 3-5 dəqiqədən ən çoxu 20-30 dəqiqə aralığında baş verir. Bəzən telefon danışıqları vacib bir məsələnin müzakirəsinə mane olacaq amil kimi dəyəndirilsə də onun da mühüm problemlərin həllində aparıcı olacağı danılmazdır. Telefon danışıqı uzun çəkməməli qarşı tərəfi bezdirəcək formada olmamalıdır. V.Cəfərov telefon danışıqlarından bəhs edərkən onları iki qrupa bölür: “1) *İnformativ danışıqlar* 2) *problemlə danışıqlar*. *İnformativ danışıqlar – Bu zaman salamladıqdan və özünü təqdim etdikdən sonra informasiya təqdim olunmalıdır... İnformativ danışıqlar üçün bir dəqiqə vaxt kifayətdir. 2) Problemlə danışıqlar – etiket qaydalar gözlənilməklə (salamlamaq, özünü təqdim etmək) əsas məqsədi bildirmək və problemin birgə mübarizəsini başlamaq yubadılmamalıdır. Ortaq razılıq olduqda ayrılmaq lazımdır. Təxminən 3 dəqiqəlik vaxt bu mübadilə üçün yetərlidir”* (2, s. 148).

Son dövrlərdə işgüzar kommunikasiyanın yeni formaları vardır: brifinqlər və mətbuat konfransları, video konfranslar və s.

Video konfranslar – son dövrlərdə daha geniş istifadə olunan şifahi işgüzar kommunikasiya formalarından biridir. Video-konfrans insanlara imkan verir ki, daha uzaq məsafələrlə ünsiyyət qurub, danışıqlar aparsınlar. Hal-hazırda video-konfranslar demək olar ki, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Video-konfranslar həm geniş tərkibdə, həm də dar çərçivədə keçirilə bilər. Dar çərçivədə təşkil edilən video-konfranslar adətən iki nəfər arasında təşkil olunur. Geniş çərçivədə aparılan video-konfranslar ikidən çox adamın iştirakı ilə qurulur. Pandemiya dönməsində video-konfranslardan daha geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Brifinqlər mətbuat konfransından fərqli olaraq daha qısa müddətdə təşkil olunur. Brifinqdə daha çox hökumət nümayəndələri, müəyyən partiya, siyasi xadimlərin çıxışı olur. Adətən 5-10 dəqiqə ərzində vacib məlumatlar əhaliyə çatdırılır. İkinci Qarabağ

müharibəsi zamanı rayonlarımızın azad olunması xəbərlərini televiziyadan brifinq vasitəsilə əldə edirdik. Bu məlumatları bizə Müadifə Nazirliyinin Mətbuat Xidmətinin rəis müavini Anar Eyvazov, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev çatdırırdı.

İşgüzar kommunikasiyanın yazılı formaları akt, protokol, ərizə, tərcümeyi-hal, izahat, qanun, arayış, çıxarış və s. *“Yazılı işgüzar ünsiyyət o zaman səmərəli olur ki, orada ifadə olunan hər hansı bir fikir faktlarla zəngin olsun. Bu zaman informasiyanı alan şəxs onu düzgün başa düşəcək və onda sənədin dəqiqliyinə şübhə olmayacaq”* (3, s. 219).

İşgüzar kommunikasiyanın yazılı forması rəsmi və işgüzar sənədlərin yazılışı adlı iki qrupa bölünür. Rəsmi sənədlər adından da bəlli olduğu kimi ciddi qayda-qanunlara əsaslanmaqla tərtib olunur. Bura qanun fərman, sərəncam, bəyanat, nota və s. aid edilir. Bu sənədlərin tərtibi zamanı emosional ifadələr, ekspressivlik, bədii təsvir və ifadə vasitələri, arqo və jarqonlardan istifadə olunmur. Belə sənədlərin tərtibi zamanı fikirlərin birmənalı şəkildə təqdim olunması, dilin yığcamlığı, fikrin tam şəkildə aydın olması vacib amil kimi irəli sürülür. Rəsmi sənədlər mütləqdir ki, mükəmməl tərtib olunsun.

Ərizə – ən geniş yayılmış işgüzar yazı formalarından biridir. Ərizələr məzmun baxımından şikayət və xahiş mahiyyətli olur. Ərizəni yazan adi vətəndaş da ola bilər. Ərizəni yazan şəxs vərəqin sağ tərəfində künc hissədə öz adını, soyadını, atasının adını yazır, ərizəni ünvanladığı şəxsin də adını, ata adını, soyadını da qeyd edir. Daha sonra ərizə sözünü vərəqin tam ortasında böyük hərflə yazılır, daha sonra məzmunu verilir. Ərizənin sonunda yazan şəxsin imzası çəkilməklə bərabər, yazıldığı tarix də göstərilir.

Tərcümeyi-hal da ərizə kimi geniş yayılmış işgüzar sənəd növlərindən biridir. Tərcümeyi-hal yazılarkən şəxsin doğulduğu gün, ay, il, məkan qeyd edilməli və dəqiq göstərməlidir. Daha sonra onun keçdiyi həyat yolunun vacib məqamları ardıcılıq nəzərə alınmaqla qeyd edilməlidir. Burada onun təhsil aldığı orta, ali məktəblər, əldə etdiyi elmi nailiyyətlər, təltiflər, orden, medallar da göstərməlidir. Eyni zamanda ailə vəziyyəti də göstərməlidir. Tərcümeyi-halın şəxsin öz xətti ilə yazması və sonda imzalaması vacibdir.

Arayış – yazılı işgüzar kommunikasiyanın formalarından biri olmaqla bir şəxsin kim olduğunu təsdiq etmək məqsədi ilə müəyyən bir təşkilat tərəfindən verilən işgüzar sənəd növüdür.

İşgüzar kommunikasiyanın yazılı formalarından ən çevik və işlək növü məktublar hesab olunur. Son dövənlərdə geniş yayılmış yazılı işgüzar kommunikasiya formalarından biri də elektron məktublardır. Elektron məktublar da digər məktub növləri kimi göndərən və qəbul edən arasında baş verən informasiya mübadiləsi prosesidir. Bütün məktub növlərində olduğu kimi onların da strukturu giriş, məzmun və nəticədən ibarətdir. *“Bu tipli sənədlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, işgüzar məktubların bütün struktur elementlərini özündə cəmləşdirir. Kompozisiya baxımından da ardıcillıq (giriş-mətn-yekun)- eynidir”* (2, s. 153). Elektron məktublara da digər məktub növləri kimi cavab verilməlidir. Elektron məktublarla yazışmalar aparan şəxslər davamlı olaraq öz poçtlarını yoxlamalıdırlar ki, poçta daxil olan vacib informasiyanı qaçırmınsınlar. Onlar daxil olan məktublara cavab gecikdirilməməlidir. Elektron məktublar daha çox işlə əlaqədar olduğu üçün qeyd edilən tələbləri diqqətdə saxlamaq gərəkdir. Belə olan halda siz işlədiyiniz müəssisənin nüfuzuna yaxşı təsir göstərirsiniz. Eyni zamanda bu sizin tərəfdaşlarınıza olan hörmətdən, diqqətdən xəbər verir.

İşgüzar kommunikasiyanın yazılı və şifahi formaları zənginliyi ilə seçildiyi üçün onları bir məqalə həcmində yazmaqla kifayətlənmək olmaz. Bu baxımdan qeyd edilən fikirlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, işgüzar kommunikasiya mahiyyəti etibarlı ilə kütləvi xarakter daşıyır və gündəlik həyatımızın demək olar ki, hər sahəsində onunla qarşılaşırıq. İşgüzar kommunikasiyada dinləmə və danışma mədəniyyəti mühüm önəm kəsb edir və ünsiyyətdə tərəflərin aktivliyi onlardan asılıdır. İşgüzar kommunikasiya prosesində tərəflər bir-birinə hörmətlə yanaşmalı, öz fikirlərini etik çərçivə daxilində çatdırmalıdırlar. Deməli, işgüzar kommunikasiyada nitq etiketləri də aparıcı rol oynayır.

İşgüzar kommunikasiya şifahi və yazılı formada mövcuddur və rəsmi-ışgüzar üslubun tələblərinə müvafiq tərtib olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Bayramova P. Kommunikasiya prosesində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin rolu. Bakı: Füyuzat, 2024, 224 s.
- 2) Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2021, 173 s. <http://static.bsu.az/w23/kafedralar/Dip/1122.pdf>.
- 3) Hacıyeva İ.H., Seyidova S.M., Məmmədova N.K. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Füyuzat, 2022, 302 s.

4) Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil. 2021, 512 s.

5) İletişim süreci ve türleri: [Elektronik kaynak] / Milli Eğitim Bakanlığı. – Ankara, 2011. URL: http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C4%B0leti%C5%9Fim%20S%C3%BCreci%20ve%20T%C3%BCrleri.pdf

6) <https://imqs.su/upload/420/852513773.pdf>.

7) <https://www.collegesidekick.com/study-docs/5335412>

XÜLASƏ

İşgüzar kommunikasiya kütləvi, eyni zamanda mürəkkəb prosesdir. Onun əsasında peşəkar ünsiyyət dayanır. İşgüzar kommunikasiya həyatın istənilən sahəsində ünsiyyətin qurulmasına kömək edir, qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. İşgüzar kommunikasiya yalnız iki şəxs arasında deyil, eyni zamanda şəxslər, qruplar arasında mövcuddur. Onun əhatə dairəsi o qədər genişdir ki, bir çox elm sahələrini özündə birləşdirir. Bura psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə və s. kimi elm sahələrini aid etmək olar. İşgüzar kommunikasiya yeganə ünsiyyət növüdür ki, bütün tərəflər qarşılıqlı şəkildə prosesə qoşulur və aktiv fəaliyyətdə olur. Onlar öz fikirlərini, ideyalarını çatdırmaq üçün qarşılıqlı ünsiyyətə qoşulurlar.

İşgüzar kommunikasiya peşəkar fəaliyyətə əsaslandığı üçün ondan ofis, idarə, təşkilat və müəssisələrdə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, işgüzar kommunikasiya iş mühitində, ortaq ünsiyyət prosesində müşahidə olunur. İşgüzar kommunikasiya iş yoldaşları, şirkət, təşkilat və hətta rəqib tərəflər arasında mövcuddur. İşgüzar kommunikasiya prosesində dinləmə və danışma mədəniyyəti də mühüm rol oynayır. Danışan zaman tərəflər mütləq etik normalara əməl etməli, öz fikirlərini çatdıran zaman təhqirə, kobud ifadələrə yer verməməlidirlər.

Açar sözlər: kommunikasiya, işgüzar kommunikasiya, şifahi işgüzar kommunikasiya, yazılı işgüzar kommunikasiya

SUMMARY

The concept of business communication, its essence and features

Business communication is a massive and complex process. It is based on professional communication. Business communication helps to establish communication in any sphere of life, regulates mutual relations. Business communication exists not only between two people, but also between individuals and groups. Its scope is so wide that it includes many fields of science. This includes psychology, sociology, philosophy, etc. such fields of science can be attributed. Business communication is the only type of communication in which all parties are mutually involved in the process and are actively involved. They engage in mutual communication to convey their thoughts and ideas.

Since business communication is based on professional activity, it is used in offices, administrations, organizations and enterprises. In general, business communication is observed in the work environment, in the process of shared communication. Business communication exists between co-workers, company, organization and even competing parties. Listening and speaking culture also play an important role in the process of business communication. When speaking, the parties must follow ethical norms, and when expressing their opinions, they should not give place to insults and rude expressions.

Key words: communication, business communication, oral business communication, written business communication

РЕЗЮМЕ

Понятие делового общения, его сущность и особенности

Деловая коммуникация - это массовый, но в то же время сложный процесс. В его основе лежит профессиональная коммуникация. Деловая коммуникация помогает наладить общение в любой сфере жизни, регулирует взаимодействие. Деловая коммуникация существует не только между двумя людьми, но и между отдельными лицами, группами. Его сфера настолько широка, что включает в себя множество областей науки. Это психология, социология, философия и т. д. можно отнести к таким отраслям науки. Деловая коммуникация - единственный вид коммуникация, при котором все стороны взаимно включаются в процесс и находятся в активной деятельности. Они вступают во взаимное общение, чтобы

донести свои идеи, идеи. Поскольку деловая коммуникация основана на профессиональной деятельности, она используется в офисах, администрациях, организациях и предприятиях. В целом деловая коммуникация наблюдается в деловой среде, в процессе совместной коммуникации. Деловая коммуникация существует между коллегами, компанией, организацией и даже конкурирующими сторонами. Культура слушания и речи также играет важную роль в процессе деловой коммуникации. При выступлении стороны обязательно должны соблюдать этические нормы, не допускать оскорблений, грубых высказываний при высказывании своего мнения.

Ключевые слова: коммуникация, деловое коммуникация, устная деловая коммуникация, письменная деловая коммуникация

İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYADA MƏDƏNİ ÜNSİYYƏTİN MAHİYYƏTİ

Kommunikasiya prosesi nitqin köməyi və dilin bütün imkanları ilə yaranır, bu zaman nitq sahibinin danışdığı dilə nə dərəcədə sahib olduğu məlum olur. Aydındır ki, nitq öz ifadə olunma imkanlarını dildən alır və kommunikativ gücünü reallaşdırır. Kommunikasiya prosesində kütləvilik və anlaşılqlılıq mühüm önəm kəsb edir. Bu baxımdan işgüzar kommunikasiya daha kütləviliyi ilə seçilir, belə ki, o, müxtəlif elm adamlarını, peşəkar fəaliyyətlə məşğul olan insanları birləşdirir. Məhz bu səbəbdən işgüzar kommunikasiya iş mühitində özünü göstərir. *“İşgüzar kommunikasiya cəmiyyətin bütün sahələrində (iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi və s.) mövcud problemin həllinə yönəldilir. Bu kommunikasiya iş yoldaşları, tərəfdaşlar, hətta rəqib şirkət və müəssisələr arasında baş tuta bilər. Ünsiyyətin bu növündə istər şəxsi, istərsə də ictimai-siyasi problemlərin təsiredici rolu yoxdur; danışq və müzakirələrin aparılması, rəsmi-işgüzar sənədlərin tərtib olunması onun ayrılmaz hissəsidir”* (4, s. 8). İşgüzar kommunikasiyada tərəflər müxtəlif münasibətdə olan rəqib şirkətlər, müəssisələr, tərəfdaşlar və s. kimi qruplar arasında baş tutur. Belə şəraitdə tərəflərin məsələyə baxışı müxtəlif ola bilər və üst-üstə düşə bilmir. Bu zaman müzakirələr aparılan zaman mədəni nitqin tələblərini nəzərdə saxlamaq lazımdır.

İşgüzar kommunikasiya prosesində mədəni nitqin tələblərinə əməl etmək çox gərəklidir, çünki mədəni nitqə sahib olmaq natiqin nüfuzunun artmasına, sözünün kəsərli olmasına səbəb olur. *“Qəti şəkildə inanmaq lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin, nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin, nitqin təsirliliyi insan nüfuzunun (avtoritetinin) tərkib hissəsidir”* (3, s. 236). Mədəni nitq müxtəlif formalarda təzahür edir: şifahi, yazılı, dialoji, monoloji, birbaşa, dolayı, fərdi və kütləvi (qrup şəklində) və s. Şifahi işgüzar kommunikasiya telefon söhbətləri, diskussiya, müsahibə, brifinq, debat, iclas, müşavirələr və s. daxil edilir. Yazılı işgüzar sənədlərə rəsmi sənədlər və məktublar daxil edilir. İşgüzar kommunikasiyanın canı dialoqlardır. Dialoqlar şifahi işgüzar kommunikasiyanı təmin etməklə bərabər onu daha da canlı edir. Dialoqlar zamanı insanlar bir-birinə suallar verməklə öz maraqlarını təmin etməyə çalışırlar. Belə olan

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi.

halda sual-cavab mədəniyyəti formalaşmağa başlayır. Sual-cavab metodundan işgüzar kommunikasiyanın demək olar ki, bütün şifahi növlərində istifadə olunur. Diskussiyaları, debatları, müzakirələri, iclas və müşavirələri, mətbuat konfranslarını onlarsız təsəvvür etmək olmaz. Dialoji nitq natiqə imkan verir ki, həm özünün marağ, niyyət və arzularını qarşı tərəfə çatdıra bilsin, həm də onların fikirləri, ideyaları ilə tanış olsun. Lakin bu elə təsəvvür yaratmasın ki, işgüzar kommunikasiyada monoloqlardan istifadə olunmur. Monoloqlardan işgüzar kommunikasiyada daha çox iclas və müşavirələrdə istifadə olunur. Belə ki, iclasın sədri gündəlik məsələləri, gələcək perspektivləri müzakirə etməyə keçməzdən öncə qarşıya qoyulan məsələlər haqqında ətraflı məlumat verir ki, bu da monoloq formasında təzahür edir. Daha sonra isə artıq dialoji nitqə keçid baş verir və şifahi işgüzar kommunikasiya prosesində subyektlərin fəaliyyət sferalarında qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək vacib faktor kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, işgüzar kommunikasiya prosesində iştirakçılar eyni məkanda olmağa, bir-birini görüb danışmağa, dinləməyə, fəaliyyətləri ilə bağlı meydana çıxan problemləri həll etməyə daha çox marağ göstərirlər. İşgüzar kommunikasiya prosesində ünsiyyət ya birbaşa, ya da dolayı yolla baş verir. F.Şiriyev işgüzar ünsiyyətdən bəhs edərkən yazır ki, *“işgüzar ünsiyyəti şərti olaraq birbaşa (bilavasitə təmas) və dolayısı ilə (bilavasitə tərəfdaşlar arasında zaman-məkan məsafəsi mövcud olur) növlərinə ayırmaq mümkündür. Birbaşa işgüzar ünsiyyət dolayısı ilə ünsiyyətə nisbətən daha böyük nəticəyə, emosional təsir və təlqin gücünə malikdir”* (6, s. 312).

Qeyd edək ki, birbaşa ünsiyyət daha çox arzuolunan hesab edilir və insanlar daha çox bu şəkildə qurulan ünsiyyətə can atırlar. Məhz bu səbəbdən də, birbaşa ünsiyyət daha effektiv hesab olunur. Effektiv kommunikasiyaya yol açan faktorlardan biri də tərəflərin bir-birini aydın şəkildə görməsi, eşitməsi, eyni zamanda qeyri-verbal vasitələri aydın şəkildə müşahidə etmələridir. Bilavasitə ünsiyyətdən başqa dolayısı ünsiyyət tipi də vardır ki, bu zaman ünsiyyət prosesinin iştirakçıları həm zaman, həm də məkan baxımından bir-birindən aralı olurlar, onlar arasında boşluq olur, göndərilən informasiya tam şəkildə, olduğu kimi qarşı tərəfə çatmaya bilər. Hansı formada qurulmasından asılı olmayaraq işgüzar ünsiyyət zamanı hər iki formada mədəni nitqə verilən tələblər eynidir. Kommunikasiya prosesində, o cümlədən işgüzar kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığı, düzgünlüyü, məntiqiliyi, yığcamlılığı, canlılığı, sadəliyi, təsirliliyi mədəni işgüzar ünsiyyətin mühüm tələblərindəndir. Mədəni nitqin

olması qarşı tərəfə təsir etmək mahiyyəti daşıyır ki, bu faktor özünü həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətdə göstərə bilər.

Mədəni nitqin ən mühüm və öndə gələn tələblərindən biri nitqin düzgünlüyüdür. Nitqin düzgünlüyü dedikdə ünsiyyət prosesinə qoşulan tərəflərin mütləq şəkildə dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunlarına bələd olması nəzərdə tutulur. Nitqin düzgünlüyü sadəcə olaraq qayda-qanunları bilməklə tamamlanmır, onlara nitq prosesində əməl etmək çox mühüm məsələdir. Qısa şəkildə qeyd etsək natiq öz ana dilinin ədəbi normalarını bilməli, öz nitqini bu normalar üzərində qurmağı bacarmalıdır. Ədəbi normaları üç faktor üzərində qurulur və hər üç faktor nitqdə birlikdə istifadə olunmalıdır. Bəzən işgüzar kommunikasiya zamanı elə fikir formalaşa bilər ki, sadəcə qrammatik qayda-qanunlara riayət etməklə düzgün şəkildə ünsiyyət qurmaq mümkündür. Lakin bu fikirlər tamamilə yanlış istiqamətə aparıb çıxara bilər. Nitq ünsiyyətin tələbi kimi meydana çıxdığından onun özünəməxsus tələbləri vardır. Bunlardan birincisi nitqin düzgünlüyüdür. N.Abdullayev nitqin düzgünlüyündən bəhs edərkən ona bu şəkildə aydınlıq gətirmişdir. *“Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin nitqin düzgünlüyü üçün təkəcə qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir. Qrammatikanı yaxşı bilən adamlardan elələrinə təsadüf edilir ki, onların nə yazdıqlarını oxumaq, nə də danışığını dinləmək, anlamaq mümkündür. Belələrinin nitqi cansız, təsirsiz və qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır”* (1. s.47). N.Abdullayevin də haqlı olaraq söylədiyi kimi nitqin düzgünlüyü yalnız qrammatik norma ilə məhdudlaşmır. İşgüzar kommunikasiya zamanı şəxs öz nitqini canlı və təsirli etmək üçün normalara riayət etməyi bacarmalıdır. İnformasiyanı göndərən tərəflər çalışmalıdır ki, onların nitqi cansız, qüsurlu olmasın, effektiv təsir bağışlasın. İşgüzar kommunikasiyanın iştirakçıları cümlələr qurarkən fikirlərini məntiqi cəhətdən düzgün qurmalı, fikirlərini aydın ifadə etməli, çıxış edərkən mövzuya uyğun ifadələri seçməlidir. İşgüzar söhbətlər zamanı tərəflər reallığa əsaslanmalı, söylənilən fikirlər mövcud situasiyanı dolğun şəkildə əks etdirməlidir.

Nitqin aydınlığı da işgüzar kommunikasiyada mədəni nitqə verilən ən mühüm tələblərdən hesab olunur. Nitqin aydınlığı dedikdə adından da göründüyü kimi tərəflərin

aydın şəkildə öz fikirlərini bir-birinə çatdırması hesab olunur. Göndərilən informasiyanın doğru şəkildə çatdırılması və qəbul edilib dərk olunması nitqin aydınlığının mühüm şərtlərindən biridir. Məsələn, tutaq ki, tərəfdaşlar telefonla ünsiyyətdədirlər, bu zaman onlar çalışır ki, nitqləri aydın olsun ki, qarşı tərəf ona daha tez və doğru başa düşsün. Ümumiyyətlə, təkcə telefonla danışmaq zamanı deyil, hər bir işgüzar kommunikasiya tipində nitqin aydınlığı mühüm amil kimi nəzərdə saxlanılmalıdır ki, istədiyimiz informasiya doğru şəkildə ünvanına çatsın. Adresant adresata məlumatı göndərən zaman onun ən birinci məqsədi qarşı tərəfin onu anlamasıdır. Bu zaman o, dilin normalarına ciddi şəkildə əməl etməyə çalışır, eyni zamanda bunun üçün aydın nitqə sahib olmalıdır. Məqsədə çatmağın ən mühüm yollarından biri və ən mühümü aydın nitqə yiyələnməkdir. Nitqin aydınlığını izah edərkən İ.Hacıyeva, S.Seyidova, N.Məmmədova yazırlar ki, *“nitqin aydınlığı dinləyici və oxucunun eşitdiklərini izaha ehtiyac olmadan başa düşməsidir. Bunun üçün natiq və ya danışan mövzunu dəqiq öyrənməli, hamının başa düşəcəyi söz və ifadələrdən istifadə etməlidir. Dolaşq cümlələr aydın olmayan sözlər nitqi anlaşılmaz edir. Bəzən ədəbi dildə dialekt və şivə sözlərinin, alınmaların, terminlərin işlədilməsi, xüsusən bədii üslubda personajların nitqinin fərdiləşdirilməsi nitqin aydınlığına ziyan gətir”* (4, s. 41).

Aydın nitqi təmin edən ən mühüm şərtlərdən biri mövzuya dərinləndən bələd olmaqdır. İşgüzar kommunikasiya prosesində tərəflərin əsas niyyətlərindən biri özünü doğru şəkildə təqdim etməkdir. Təqdim edəcəyi mövzunu, layihəni dinləyicilərə çatdırmağa çalışan tərəf şərtləri, tələbləri, maliyyə məsələlərini olduğu kimi çatdırmağa çalışır. Aydın nitqə yiyələnən natiq danışdığı mövzunu daha dərinləndən bilməli, faktları, hadisələri, qiymət artımı, qiymət düşümünü kimi məsələləri aydın şəkildə şərh etməlidir. Öz mövzusu haqqında dərin biliyə sahib olan şəxslər fikirlərini şərh edən zaman aydın nitqlərini müşahidə edə bilərək və bu zaman onların ünsiyyəti daha effektiv təsir yaradar.

Aydın nitqə sahib olan şəxslər nitqində sözlərin işlənmə məqamlarını, mənasını bilməli, eyni zamanda zəngin söz ehtiyatına səbəb olmalıdır. Zəngin söz ehtiyatına malik olan şəxslər sözləri yerli-yerində işlətməyi bacarır, nəticədə onun nitqi aydın olur, fikirləri məntiqi xarakter daşıyır. Bəs aydın olmayan nitq dedikdə nə nəzərdə tutulur? Aydın nitqə sahib olmayan natiq danışdığı mövzuya dərinləndən bələd olmur, işlətdiyi sözlərin, ifadələrin mənasını dərk etmədən çıxış edir və nəticədə onun nitqi aydın olmur. Cümlələr kəsik-kəsik sözlər isə anlaşılmaz olur. İşgüzar kommunikasiyada nitqin yığcamlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən hesab olunur. Yığcam

nitq dinləyicini yormur, ona lazım olan informasiyanı qəbul etmək imkanı verir. Müəyyən bir layihə ilə çıxış edən tərəflər çalışırlar ki, onların fikri daha tez və analaşılıqlı şəkildə qəbul edilsin. Yiğcam nitqə sahib olan natiqlər dinləyicinin onu başa düşməsi, fikrinin yayınmaması üçün səylə çalışır və buna nail olur. İşgüzar kommunikasiya zamanı nitqin yiğcam və dolğun çatdırılması üçün iclas, müşavirə, mətbuat konfranslarında təqdimatlardan geniş şəkildə istifadə olunur ki, bu da adresata imkan verir ki, mövcud məlumatı virtual şəkildə, əyani vasitələrin köməyi ilə qısa şəkildə görə bilsin. Uzun-uzadı danışmaq qarşı tərəfi yorur, onun fikrini yayındırır. Debatlarda, birfinqlərdə, diskussiyalarda, eləcə də telefon danışmaları və müsabibələrdə və s. kimi işgüzar kommunikasiya tiplərində məlumatı göndərənlər çalışırlar ki, onların nitqi yiğcam olsun, qarşı tərəfə informasiyanın əsas məğzi ötürülmüş olsun.

İşgüzar kommunikasiya prosesində mədəni nitqə verilən ən mühüm tələblərdən biri də nitqin təmizliyidir. *“Mədəni nitqə verilən tələblərdən biri də onun təmizliyi hesab olunur. Ədəbi dilin qaydalarından kənara çıxmaqla ifadə olunan nitq təmizdir. Nitqin təmizliyi digər keyfiyyətlər kimi nitq sahibinin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən istifadə bacarığı ilə düz mütənasibdir”* (5. s.107).

İşgüzar ünsiyyətdə təmiz nitqə sahib olmaq çox mühüm informasiya ötürməyə imkan verir. Təmiz nitq dedikdə insan nitqində loru, kobud, dialekt sözlərdən, vulqar və varvarizmlərdən uzaq olması nəzərdə tutulur. Təsəvvür edək ki, nitq prosesində natiq vacib informasiyanı çatdırmaq üçün loru sözlərdən, dialektlərdən istifadə edir. Bu zaman onun nitqini anlamaq və şərh etmək adresat üçün çox çətin olacaq. Nəticədə adresantın göndərmək istədiyi məlumat heç kəs tərəfindən anlaşılmır, nəticədə onun nitqi cansıxıcı təsir bağışlayır və bəzən çalışır ki, öz nitqini aydın olmayan, dərk edilməyən ifadələrlə “zənginləşdirsin”, lakin bu, qarşı tərəf üçün xoş təsir yaratmır. Çünki natiqin çatdırmaq istədiyi məlumat vacib informasiya bu cür sözlərin içində aydınlaşa bilmir. Aydın məsələdir ki, mədəni nitqin ən mühüm tələblərindən biri də nitqdə yersiz söz və ifadələrə yer verilməməsidir. Belə sözlər o zaman yaranır ki, çıxış edən şəxs dilin qayda-qanunlarını daha yaxşı bilsə də, nitqində yersiz ifadələr işlədir və bəzən də yersiz fasilələrə yol verir. Buna görə də dinləyici onun nitqini ciddi qəbul etmir, nitq rəbitəli, məntiqli təəssürat yaratmır. Nitqin təmizliyinə yol açan amillərdən biri də danışmada başqasını, eləcə də dinləyən şəxsin şərəf və ləyaqətini alçaltmaq, onu təhqir etmək, söyüş və qarğışlardan istifadə etməkdir. Məsələn, natiq danışan zaman dinləyicilərdən birinin danışdığını, onu dinləmədiyini gördükdə “nə qışqırırsan, burnunu soxma” kimi kobud ifadələr işlədə bilməz və işlətməməlidir. Qarşı tərəf nə

qədər nitq söyləyəni dinləməsə belə bu şəkildə çıxış etmək mədəni nitqə verilən tələbləri pozur.

Gözəl nitqi təmin edən vasitələrdən biri də zəngin nitqə sahib olmaqdır. A.Babayev nitqin zənginliyindən bəhs edərkən yazır ki, *“natiq çıxış etdiyi dilin incəliklərini bilməli, çoxlu söz ehtiyatına malik olmalıdır. Onun nitqində sinonimlər ələ işlənməlidir ki, rəngarənlilik yaransın, dinləyici yorulmasın. Bu eyni zamanda fikrin daha dəqiq ifadə ifadə edilməsinə imkan yaradır. Nitqin zənginliyinin ikinci amili çıxış etdiyi mövzunu yaxşı bilməsidir. Hər bir natiq 40 dəqiqəə çıxış etdikdə, o həmin mövzuda ən azı 80 dəqiqəlik materiala sahib olmalıdır. Əgər belə olmasa, natiq öz çıxışını uzatmaq məcburiyyətində qalıb, lazımsız sözlər, söz birləşmələri, cümlələr işlədəcək ki, bu da mədəni nitqin ən çatışmayan cəhətlərindən biridir”* (2. s.129). Zəngin nitqə sahib olan natiq xeyli söz ehtiyatına sahib olur və onlardan lazımi məqamda istifadə etməyi bacarır. Zəngin nitq çoxlu söz ehtiyatına sahib olmaq kimi dəyərləndirilir ki, burada sinonim, antonim, frazeoloji vahidlərdən istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Fikrimizcə, debatlarda, diskussiyalarda tərəflər fikirlərinin doğruluğunu sübut etməyə çalışdıqda ilk növbədə zəngin söz ehtiyatına sahib olmaları onların nitqini təsirli, inamlı, o cümlədən inandırıcı edir. Debatlar zamanı tərəflər bir-birinə fikirlərinin doğru olduğunu və onların haqlı olduqlarını sübut etməyə çalışırlar və bu zaman zəngin söz ehtiyatına sahib olan tərəf daha inamlı təsir yarada bilir. Zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq natiqə imkan verir ki, fikrini ifadə etmək üçün eyni sözün təkrarından istifadə etməsin. Natiqin nitqində təkrarlanmayan sözlər və ifadələr işlədildikdə onun nitqi daha nətiqli, orijinal, rəbətli təsir yaradar və maraqla dinlənilməklə yanaşı, eyni zamanda asan dərk olunur. Zəngin nitqə sahib olmaq üçün ilk növbədə tez-tez mütaliə etmək, dünyagörüşünü artırmaq lazımdır. Bəzən nitq zəngin olsa da , o emosionallıqdan uzaq olur və effektiv təsir yarada bilmir. Buna səbəb nitqdə emosionallığı təmin edən intonasiyanın mövcud olmamasıdır. Fərdin nitqi intonasiya baxımından zənginləşdikdə onun qurduğu cümlələr də daha dəqiq informasiya ötürməyə xidmət edir. Biz intonasiyanın köməyi ilə sual verə, əmr edə, hissələrimizi ifadə edə bilərik. Nida cümlələrinin düzgün şəkildə istifadəsi, eləcə də düzgün intonasiya ilə deyilməsi bizə müxtəlif hiss-həyəcanı ötürməyə imkan verir. İşgüzar kommunikasiyada diskussiya, debat, iclas, müzakirələrdə intonasiyadan yerli-yerində istifadə edilməsi mühüm amil kimi dəyərləndirilə bilər. İnsan duyğularını ifadə etmək üçün sual, əmr, nida intonasiyasından istifadə etməklə fikirlərinin doğruluğunu sübut etməyə çalışır.

İşgüzar kommunikasiyada mədəni nitqə verilən ən mühüm tələblərdən biri də nitqin sadə və eyni zamanda təbii şəkildə dinləyiciyə çatdırılmasıdır. Nitq sadə olduqda auditoriyanı yormur, onların diqqətini yayındırmır. İclaslarda, brifinq, mətbuat konfranslarında istənilən informasiya sadə şəkildə çatdırılmalıdır ki, məsələnin mahiyyəti adresat üçün aydın olsun. Sadə nitq dedikdə nitqi təmiz sözlərlə ifadə etmək, yerli-yersiz şişirdilmiş ifadələrdən istifadə etməmək, dəqiq məlumat vermək nəzərdə tutulur.

İşgüzar kommunikasiya prosesində nitqin rabitəli şəkildə təqdim olunması prosesin gedişinə müsbət təsir göstərir və gözlənilən nəticənin əldə olunmasına şərait yaradır. Nitqin rabitəliliyindən bəhs edərkən N.Abdullayev yazır ki, *“natiq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlətməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməxsus forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır”* (1, s. 58). Rabitəli nitq işgüzar kommunikasiya prosesinin dolğunluğunu təmin edir. Dolğun nitqə sahib olmaq üçün adresant danışacağı mövzu haqqında ətraflı biliyə sahib olmalı, danışacağı məsələnin mahiyyətini dərk etməli, yaxşı mənimsəməlidir. Layihə təqdim edən, iclası aparan, debata çıxan, diskussiya təşkil edən tərəflər, telefonla müzakirə aparan tərəfdaşlar tərəfdaşlar çalışmalıdırlar ki, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri düzgün analiz edə bilsinlər, bununla yanaşı, cəmiyyətdə baş verən hadisələri doğuran səbəbləri doğru təhlil etsinlər və düzgün şəkildə proqnoz verə bilsinlər. Təsəvvür edək ki, insanlar söhbətin doğru analizini verə bilmirlər və sözsüz ki, bu da dinləyicidə şübhə yaradır. İşgüzar kommunikasiya üçün ən mühüm şərtlərdən biri informasiyanı təqdim edən tərəfin sadəcə başqalarının fikirlərinə əsaslanmaması, onların söylədikləri ilə kifayətlənməməsidir. Danışdığı mövzu haqqında kifayət qədər məlumatı olan insan dərin təhlillər apara bilər, bu da onun nitqini effektiv edir. Rabitəli nitq məntiqi ardıcılığa dayanır. Rabitəli nitqi təmin edən ən mühüm amillərdən biri də onun mətiqə əsaslanmasıdır. Rabitəli nitq məntiqi ardıcılığa dayandıqda informasiya daha dəqiq və aydın şərh olunur. Məsələn, natiq çıxış edən zaman mütləq fikirlərinin ardıcılığına diqqət yetirməlidir. Natiqin nitqi iki hissədən ibarətdir ki, bunun birinci hissəsi əsas məsələlərdən ikinci hissəsi isə əlavə məsələlərdən ibarətdir. Nitq zamanı natiq çalışmalıdır ki, dinləyicilərin fikrini əsas mətləblərə yönəltsin. Natiq bütün diqqətləri əsas mətləblərin həllinə yönəltməli, ikinci dərəcəli məsələlər əsas məsələlərin açılmasına, həllinə kömək etməlidir. Bəzən elə halallar olur ki, vacib məlumatı göndərmək niyyətində olan insan əsas mətləbləri

kənarda qoyur. Danışan şəxs mühüm əhəmiyyət kəsb etməyən məsələlərə daha çox diqqət yetirir, uzun-uzadı danışmaqla dinləyicini yorurlar. Amma natiq nitqini əsas məsələlərin həllinə yönəldirsə, uzun-uzadı danışdıq natiqi yormursa bu zaman onun nitqi daha maraqlı, canlı və effektiv olur.

İşgüzar kommunikasiya zamanı rəhbər və işçi arasında mədəni nitqin tələbləri də qorunmalıdır. *“Rəhbər və tabeçilikdəkilər arasında işgüzar ünsiyyət etikası pozulduqda kollektivdə insanların əksəriyyəti özlərini narahat, mənəvi cəhətdən müdafiəsiz hesab edirlər. Rəhbərin işçiyə münasibəti işgüzar ünsiyyətin bütün xarakterinə təsir edir, əksər hallarda isə onun əxlaqi-psixoloji iqlimini müəyyənləşdirir. İlk növbədə, məhz bu səviyyədə əxlaq etalonları və davranış qaydaları formalaşır”* (7). Deməli, qayda-qanunlara əməl etmək iş mühitində də sağlam inkişafa səbəb olur və bu da səmərəli işlə nəticələnir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, işgüzar kommunikasiya prosesində mədəni nitqin tələblərinə cavab vermək mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki tərəflərin əsas məqsədi öz istək, arzu və niyyətlərini qarşı tərəfə dolğun, aydın və mükəmməl şəkildə çatdırmaqdır. Bunun üçün də mədəni nitqə verilən ən mühüm tələbləri diqqətdə saxlamaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 273 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Gənclik, 2015, 572 s.
3. Bayramov A. Məhərrəmov, Z. İsgəndərzadə, M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015, 400 s.
4. Hacıyeva İ.H, Seyidova, S.M, Məmmədova, N.K. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Füyuzat, 2022, 302 s.
5. Hüseynov S. Qaracayeva, E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.
7. https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCzar_%C3%BCnsiyy%C9%99t_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti.

İradə Məhərrəmov

İşgüzar kommunikasiyada mədəni ünsiyyətin mahiyyəti

Mədəni nitq dedikdə düzgün şəkildə yazıb-oxumaq, eyni zamanda mövcud dil vasitələrindən məqsədəuyğun, məqamında istifadə olunması nəzərdə tutulur. Bu zaman nitqin aydınlığı, təmizliyi, sadəliyi, yığcamlığı, ifadəliliyi və s. mühüm rol oynayır. Ona görə də nitq dilin lüğət tərkibinə yaxşı yiyələnməli, eləcə də fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunlara əməl etməyi bacarmalıdır. Buna görə də işgüzar kommunikasiya prosesində nitq çalışır ki, mədəni nitqə verilən tələblərə əməl etsin, dinləyicilərin diqqətini özünə cəlb edə bilsin. İşgüzar kommunikasiyada mədəni nitq üçün əsas amillər fikrin doğru çatdırılmasına yönəlir. İclaslarda, brifinq, mətbuat konfranslarında istənilən informasiya sadə şəkildə çatdırılmalıdır ki, məsələnin mahiyyəti qəbul edən üçün aydın olsun. Mədəni nitqə verilən tələblər işgüzar kommunikasiyanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. İşgüzar kommunikasiyada mədəni nitqin tələblərinə əməl etmək iş mühitində böyük uğurların əldə edilməsi ilə nəticələnir. Həm rəhbər işçi, həm də işçilər arasında doğru qurulan ünsiyyət iş mühitində yeni nailiyyətlərin və uğurların qazanılması ilə nəticələnir.

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, mədəni nitq, göndərən, qəbul edən

İrada Maharramova

The essence of cultural communication in business communication

Cultural speech is understood as correct writing and reading, as well as the use of available language tools appropriately, at the right time. At this time, speech acquires clarity, purity, simplicity, brevity, expressiveness, etc. plays an important role. Therefore, the speaker must have a good command of the vocabulary of the language, as well as be able to observe phonetic, lexical, grammatical rules. Therefore, in the process of business communication, the speaker tries to comply with the requirements for cultural speech, to be able to attract the attention of the audience. In business communication, the main factors of cultural speech are aimed at the correct transmission of the idea. At meetings, briefings, press conferences, any information should be conveyed simply so that the essence of the issue is clear to the addressee. Requirements for cultural speech are one of the most important characteristics of business communication. Compliance with the requirements of cultural speech in business communication leads to greater success in the business environment.

Properly constructed communication between both the manager and the employees leads to new achievements and successes in the business environment.

Key words: business communication, cultural speech, sender, recipient

Ирада Магеррамова

Сущность культурной коммуникации в деловом общении

Под культурной речью понимается правильное письмо и чтение, а также использование имеющихся языковых средств целесообразно, в нужный момент. В это время речь приобретает четкость, чистоту, простоту, лаконичность, выразительность и т.д. играет важную роль. Поэтому говорящий должен хорошо владеть словарным составом языка, а также уметь соблюдать фонетические, лексические, грамматические правила. Поэтому в процессе делового общения оратор старается соблюдать требования, предъявляемые к культурной речи, уметь привлечь к себе внимание слушателей. В деловом общении основные факторы культурной речи направлены на правильную передачу идеи. На собраниях, брифингах, пресс-конференциях любая информация должна быть доведена просто, чтобы суть вопроса была понятна адресату. Требования к культурной речи-одна из важнейших характеристик делового общения. Соблюдение требований культурной речи в деловом общении приводит к достижению больших успехов в деловой среде. Правильно выстроенное общение как между руководящим работником, так и между работниками приводит к достижению новых достижений и успехов в деловой среде.

Ключевые слова: деловое общение, культурная речь, отправитель, получатель

CƏFƏR CABBARLININ POEZİYASINDA İŞLƏNƏN SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş

Dilçilik ədəbiyyatında dilin leksik sisteminin iki forması göstərilir. Birincisi, leksikanın paradigmatik sistemi, ikincisi, sintaqmatik sistemi. Paradigmatik sistemdə mənə münasibətləri şaquli istiqamətdə, sintaqmatik sistemdə isə mənalar üfüqi vəziyyətdə götürülür. Buna görə də, dilçilikdə leksik və leksik-semantik sistem anlayışları bir-birindən fərqləndirilir.

Dildə sözlərin semantik sisteminə polisemiya, omonimlik, sinonimlik və antonimlik daxildir. Bura aid olan hər bir sahənin həm ümumi həm də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Sözlər leksik-semantik əsasə görə üç qrupa ayrılır: omonimlər, sinonimlər və antonimlər.

Əsas

Sinonimlik dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Onlar tək-cə sözləri deyil, frazeologizmləri də əhatə edir. Buna görə də sinonimliyin öyrənilməsinin tarixi qədimdir.

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə sinonimlərin işlənməsi zəngindir. Çünki onlar həm yaxın mənaları, həm də eyni mənayı bildirir.

Tədqiqat işlərində sinonimlərin araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Sinonimlik üslubiyyatla daha sıx bağlıdır. Çünki dilimizin üslubiyyatından, yazıçı və şairlərin dil və üslubiyyatından danışılan əsərlərdə də sinonimlər xüsusi yer tutur. O cümlədən də Azərbaycanın görkəmli şair-dramaturqu, yazıçısı Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında sinonimlər xüsusi bir yer tutur.

Cəfər Cabbarlının əsərlərində sinonimlər aşağıdakı kimi səciyyələnilir:

- Təkrara yol verməmək
- Mənanın daha dəqiq verilməsi

* BDU. Azərbaycanca mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL. Elmi İşçi.

- Mənanın daha da qüvvətlənməsi
- Mənada ekspressivliyin yaranması və s.

Ümumiyyətlə, C. Cabbarlının-- istər lirik şeirləri, istərsə də satirik şeirləri tərkibi, poetik, üslubi və mətni sinonimlərlə zəngindir. O, fikrini xalqa daha asan çatdırmaq üçün dilindəki mütləq sinonimlərlə yanaşı ümumxalq danışığı dili sözlərindən, ifadə tərzlərindən bacarıqlı bir sənətkar kimi istifadə edir.

Cəfər Cabbarlının poeziyasında sinonimlərin yaranma mənbələrindən biri alınma sözlərdir. Odur ki, dilimizdə sinonimlərin, xüsusi ilə ismi sinonimlərin əksəriyyətində alınma sözlər iştirak edir ki, belə alınma sözlər hesabına sinonim cərgələrin tərkibindəki sözlərin miqdarı artır. C.Cabbarlının poetik dilində işlənən sinonim sözlər ərəb, fars və rus dillərindən gəlmələrdir.

Müasir ədəbi dildə sinonim cərgəsi təşkil edən alınma sözlərin çoxu sərbəstləşmiş və dilimizin qrammatik qanunlarına tam uyğunlaşmış sözlərdir:

a) C.Cabbarlının poetik dilində milli dilimizə aid olan sinonim sözlərdən də istifadə olunmuşdur. Məsələn : *gül-çiçək, gün-günəş, çatlamaq-dağılmaq, Azərbaycan-Odlar yurdu, əski-köhnə, yel-külək-meh-rüzgar* və s.

*Güllər verib, çiçəklər açıb nobaharidə
Xəndan qılmağa ləbi-iqbali millət [1.52]*

*Vurdu meh, keçdi bir ilıq rüzgar
Güldü san incə bir gülüşlə bahar [1.178]*

Dayanma, taqi-səmavi gurulda, çağla, dağıl! [1.45]

*İndi yazır əski qapı, əski daban birləşir,
Nəzər etdikdə yenə köhnə qapı, köhnə daban. [1.140]*

*Əs ey külək, bağır, ey bəhri-biaman, ləpələnlə! [1.45]
Ah, yellər nə həzin, fikir elə, san ney çalınır. [1.47]*

b) Cəfər Cabbarlının poetikasının bir hissəsini də dilimizin öz sözləri ilə ərəb və fars dillərinə məxsus olan sözlərin əmələ gətirdiyi sinonimlər təşkil edir: *dəli-divanə-məcnun, qız-duxtər, çörək-nan, dodaq-ləb, dəniz-dərya, qaranlıq-zülmət-zəlam, üz-çöhrə-sima, od-alov, yaradan-Allah-tanrı-xaliq* və s. Bu cür sinonimlərin bəziləri onun satirik şeirlərində işlədilmişdir.

Hər kəs elmə meyil etsə, doğrusu divanədir [1.102]

Qanemir indi büsbütün məcnun,[1.178]

Tiqi-cəlladi əcəl rədi-cəma tək rəşədar,[1.58]

Yaşamaq istərəm, ölüm bəklərəm.[1.69]

Birər təbəssümi-şəfqət öpür doqaqların. [1.57]

Dirilik tam gurultusilə özün;

Göstərir sahilində bir dənizin.[1.171]

Qaranlıq işte çöküb məclisi-şəbistanə.[1.56]

Kainata enirdi bir zülmət;

Səma göydən yağdırdı hüznü zəlam.[1.48]

Vərəmli çöhrəsi solğun, zülamə müstəğrəq,[1.56]

Nədir bu mənzərə, ya rəbb? Nə qəmli simadır.[1.56]

c) C.Cabbarlının poetikasındakı sinonimlərin bir hissəsi də İslam dini ilə bağlı sözlərdən ibarətdir. Məsələn: Allah-xalq-tanrı-yaradan, cəhənnəm-düzək, cənnət-behişt və s.

Rəhm Allahi gözəlliklər tanrısı tək pək incə,[1.62]

Xalığın qüdrətini bil, bu yaranmışları gör.[1.47]

Türk üçün həp budur böyük yaradan.[1.181]

Cəhldir teyyi-cəhənnəm nardən üzviyyəti! [1.47]

Bər behiştə asa qılın siz elmi-mədəniyyəti! [1.47]

Bunları bişək çəkir düzək zəbanə çün tənur.[1.144]

C.Cabbarlının poeziyasında işlənən sinonimlər ancaq alınmalardan ibarətdir:

Artist-aktyor, hicr-hicran, dünya-cahan-aləm-kainat, bədən-vücut, azad-hürr, meh-rüzgar və s.

Şair: Adə, artist əmoğlu, bu nə işdir, a balam?[1.92]

Millətin aktyoru! Ay bərəkallah belə baş! [1.93]

Müəllif "Sair və artist" satirasında həmin artist-aktyor sinonimlərini kinayə məqsədi ilə işlətməmişdir.

Qismət sevənə hicr vüsal olmuş, unutma! [1.70]
Bu hicrana kimsə düçar olmasın.[1.72]
Gülü gör, bülbülü gör, zövq apar dünyadən,[1.47]
Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən.[1.45]
Sanki huşa gedib bütün aləm; Qara indi geyər cahan necə ki,[1.49]
Gün qürub etməyə edirdi sitab; Kainata enirdi bir zülmət.[1.48]
Qoca soyuq badəni sinəyə basıb aləmi [1.55]
Bütün vücudum əsər, ruhum eyləyər pərzad [1.46]
İpəgindən qızlar çadar geyərlər; ölkələrin azad görmək dilərlər.[1.67]
Hürr anın dəmi... hər yaralı zəlil kəslər;
Əman kömək, ölürem , əlan-deyər səslər.[1.59]

ç) Sinonim cərgələr bəzən məcazi sözlərlə zənginləşir. Məsələn: *igid-ər*.

Boş qalmadı təxtin bir igid çıxdı bu yandan; Dırmaşdı sənin təxtinə İnan gözün aydın! [1.167]

Bu misalda “dırmaşmaq” sözü də məcazi mənada işlənmiş və “hakimiyyətə gəlmək” məfhumunu bildirir.

Bəzən məcazi mənə heyvanların adı ilə yaranır. C.Cabbarlının satirik şeirlərində bunun şahidi oluruq. Məsələn:

Bir qədri bu məktəbdən uzaq, sadəcə qızlar,
Zalim qızı həş-hüş tanımaz sanki öküzdür.[1.112]
... İnsan deyil, oxşar hamı heyvana qadınlar.[1.112]

Müəllifin bu misraları zəmanəsinin savadsız, mömin kişilərinin adından təhqir kimi işlədilmişdir: *qaba, kobud, qanmaz* mənalarını bildirir.

Şair “qanmaz”, “sözbatmaz” mənasını bildiren “yekəbaş” sözünü də işlətməmişdir:

Sən özün böyləmişən millətin üçün ay yekəbaş.[1.93]

C.Cabbarlı “ər” sözünü məcazlaşdıraraq “qəhrəman”, “igid” anlayışı bildiren söz kimi işlətməmişdir. Biz yalnız onun “Qız qalası” poeməsindən nümunə gətirməklə kifayətlənirik.

Qantemir, Qantemir igid bir ər,
O ki, yıxmış böyük vilayətlər.[1.181]
Sən ki, ərdir, tapınma, qalx ər ol!
Bu qədər yalvarış nədir bu qıza.[1.182]

d) C.Cabbarlının poeziyasında, istər müxtəlif şeirlərində, istərsə də satirik şeirlərində sinonim cərgəsini zənginləşdirən amillərdən biri frazeoloji vahidləri işlətməsidir. Onun şeirlərində belə ifadələrə, demək olar ki çox təsadüf edilir. Məsələn:

Bezdirmək-cana gətirmək. *Vallah, gətiriblər bizi lap cana qadınlar.* [1.112]

Dinləmək-guş etmək. *Bu tərəf fəryadə guş et, gör qurulmuş matəmi.*[1.57]

Qucaqlamaq-bağrına basmaq-sinəsinə basmaq. *O pak bağrına bassın məni, desin layla.*[1.46] *Qadın qaçıb çocuğu qapdı, basdı sinəsinə.*[1.57]

Öldürmək-başını bədənindən ayırmaq-canını almaq. *Adam tutub ayıra, bu qızın başını bədənindən.*[1.104] *Ey mələkəlmövt, gəl al canımı. Öldür, əvət öldür, olum rahət, ah!* [1.61]

Susmaq-lal olmaq. *Dərsi məktəb sözün, ol lal gətirmə dilinə.*

Bu nümunədə “dilinə gətirməmək” ifadəsi də frazeoloji vahiddir. Mənası isə “bu haqda heç danışmamaq”, “susmaq” deməkdir.

e) C.Cabbarlı satirik şeirlərində içki ilə bağlı mənanı qüvvətləndirmək üçün danışmada işlədilən bir neçə rus alınmalarını da işlətmişdir: vodka, malades, piyan, çilən, obezyan və s.

Həmin sözlər müəllif tərəfindən məqsədlə ya şeirin məzmununa, ya da tipin dünyagörüşünə uyğun işlədilmişdir.

Misallar:

Orda bir az da vodka da olsa; Guşimə “Sonyanın” sədası gəlir.[1.84]

Çox-çox içib vodkanı gündə piyan olmağa...[1.92]

Təhqir məqsədi ilə şair “meymun” sözünün qarşılığı olan “obezyan” sözünü işlətmişdir.

Oxşar belə quyruqlu obezyana qadınlar;

Dünyanı ediblər dəxi virana qadınlar. [1.113]

Müəllif kinayəli şəkildə öz satiralarında dilimizə məxsus “bərəkallah” sözü ilə “malades” sözünü də işlətmişdir:

Çox zirəklik eləyibsən kişi, vallah, malades!

Hayfını yaxşı alıbsan, bərəkallah, malades! [1.119]

Nəticə

Yekun deyə bilərik ki, Cəfər Cabbarlının poetikası ayrıca bir tədqiqat işi kimi araşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. C.Cabbarlı. Əsərləri. I cild, Bakı, "Şərq-Qərb" 2005.
2. M.Quliyeva. Azərbaycan dilində eyniköklü sinonimlər. Bakı, 1994.
(dissertasiya)
3. N.Seyidəliyev. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. Bakı, 2012.

РЕЗЮМЕ

Стилистические особенности синонимов в поэзии Джафара Джаббарлы

Мехин Кулиева

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, поэзия, синоним, заимствованные слова, стилистические особенности

В статье рассматриваются стилистические особенности синонимов в поэзии выдающегося азербайджанского писателя, поэта-драматурга, переводчика, театрального постановщика и сценариста Джафара Джаббарлы. Дж.Джаббарлы оставил богатое наследие в азербайджанской литературе. Его творчество включает разные стихотворения, в том числе и сатирические, монументальную поэму «Девичья башня», рассказы, статьи, драмы и т.д. Синонимы играют важную роль в творчестве писателя. Выбор синонимов в художественной речи зависит от особенностей стиля писателя. Работая над лексикой своих произведений, Дж.Джаббарлы выбирает из богатства и разнообразия синонимов тот, который наиболее верно и точно передает нужный смысловой оттенок. Работа с синонимами отражает творческую позицию писателя, его отношение к изображаемому. Синонимы включают не только слова, но и фразеологические обороты. Все это рассматривается в статье. Подробно анализируются заимствованные синонимы (арабские, персидские и русские) и приводятся конкретные примеры их использования в различных стилистических целях в поэтическом языке Джафара Джаббарлы.

XÜLASƏ

Cəfər Cabbarlının poeziyasında işlənən sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri

Məhin Quliyeva

Məqalə Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, şair-dramaturq, mütərcim Cəfər Cabbarlının poeziyasında işlənən sinonimlərin üslubi xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatına Cəfər Cabbarlı zəngin bir irs qoyub getmişdir. Onun bədii yaradıcılığını müxtəlif şeirlər, satirik şeirlər, irihəcmli “Qız qalası” poeması, hekayələr, məqalələr (müxtəlif səpkidə), dram əsərləri və s. təşkil edir. Onun yaradıcılığında sinonimlər xüsusi bir yer tutur.

Məlumdur ki, sözlər leksik-semantik əsasa görə üç qrupa ayrılır:

Omonimlər, sinonimlər və antonimlər. Sinonimlər təkcə sözləri deyil, frazeoloji vahidləri də əhatə edir. Məqalədə bütün bunlar da öz əksini tapır. Sinonimləri təşkil edən alınma sözlər (ərəb, fars və rus) haqqında ətraflı danışılır, izah olunur və Cəfər Cabbarlının poetik dilindən nümunələr göstərilir.

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, poeziya, sinonim, alınma sözlər, üslubi xüsusiyyətlər.

SUMMARY

The stylistic features of synonyms in the poetry of Jafar Jabbarli

Mehin Guliyeva

The article deals with the stylistic features of synonyms in the poetry of outstanding Azerbaijani writer, poet-playwright, translator, theater director and screenwriter Jafar Jabbarli left a rich legacy in Azerbaijani literature. His creation contains various verses, including satirical ones, the monumental poem “Maiden Tower”, stories, articles, dramas, etc. Synonyms play an important role in the writer’s works. The choice of synonyms in literary speech depends on the features of the writer’s style. Working on the vocabulary of his works, J. Jabbarli selects from the wealth and variety of synonyms the one that most faithfully and accurately conveys the desired semantic shade. The working with synonyms reflects the creative position of the writer, his attitude towards the depicted. Synonyms include not only words but also phraseological units. All this is considered in the article. Borrowed synonyms (Arabic, Persian and Russian ones) are analyzed in detail and specific examples of their use for various stylistic purposes in the poetic language of J. Jabbarli are given.

Keywords: Jafar Jabbarli, poetry, synonym, borrowed words, stylistic features

THE ROLE OF CONTEXT IN TRANSLATION

Abstract

While research on texts as units larger than sentences has a rich tradition in translation studies, the notion of context, its relation to text, and the role it plays in translation has received much less attention. In this article we make an attempt at rethinking the relationship between context and text for translation. We review several conceptions of context and the relationship between text and context in a number of different disciplines and present a theory of translation which is to be understood as a theory of re-contextualization that explicates the relationship between context and text in its design and categorical scheme. We sketch a recent development in translation and multilingual text production, which may limit the scope of re-contextualization in translation.

Introduction

The notion of context is central to a variety of disciplines concerned with language use, including translation studies. In the absence of a lively debate about context and its relation to text in translation studies, we give a brief outline of the major ideas about context – and by implication text and discourse – as they have been developed in different research traditions, before exploring their usefulness for translation. We know that translation is a process of transferring a message from one language to another. To be a translator, the basic requirement is a good knowledge of the working languages. It then implies that translation cannot exist without language. Linguistics is the scientific study of language and language is at crossroads of all disciplines. This requires a translator to go beyond the linguistic aspects of the language to the extra linguistics. Linguistics, on the other hand, is the scientific study of language. It has three categories: the language form, the language meaning and language in context. This is further divided into subfields which include morphology, phonology, syntax, semantics etc. Although linguistics is a study of language, a

* BDU. Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi

number of other disciplines are relevant to language and intersect with it. The relationship between translation and linguistics will be discussed. This of course will lead to the discovery of the impact the knowledge of linguistics makes in the translation process. Linguistic context cites the linguistic factors influencing the meaning of the text. Any word in the text is not present in isolation but interacts with other words in the text and with the whole text at large. This interaction among words determines their meaning rather than its isolated meaning. Linguistic context too can either be immediate or remote. Immediate context refers to the words or sentences that make the context evident then and there through the whole text. Remote context pertains to the existence of a word or sentence somewhere else. It may refer to the author using the word somewhere else or there may be special reasons to use that word or phrase. Situational context refers to the factors of situations and circumstances influencing the meaning of a text.

Translation process is backed by different theories proposed by different linguists at different times. Each definition of translation is as a result of one theory or the other. The translation theories include linguistic theory which is based on the comparison of literary texts rather than of literary genres and stylistic features. Sociolinguistic theory focuses on both the linguistic and extra linguistic aspects of the text. Communicative and interpretative theories stress the meaning of a text. Linguistic theory views translation as a linguistic activity. According to Catford translation is: There are various branches of linguistics which include historical linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, applied linguistics, computational linguistics and stylistics etc [1p.20]. The linguistic approach to translation incorporates meaning, equivalence, shift, text purpose and analysis, and discourse register; which can be examined in the contexts of structural and functional linguistics, semantics, pragmatics correspondence, sociolinguistics and stylistics. The implication from the above is that in the study of language, many aspects of life come into play both linguistics and extra linguistics. A translator acts as a mediator between languages. And language according to Bellos is "how a social group constitutes and identifies itself". Language is culturally embedded. It both expresses and shapes cultural reality, and the meanings of linguistic items. Translation mediates not only between languages but also between cultures [2p.349]. House is of the same view that translation mediates between languages, societies and literatures, and it is through translation that linguistic and cultural barriers may be overcome. The act of translation attracts the attention of

many disciplines and methods, especially contrastive analysis. Computational linguistics applies computer technology to address questions in theoretical linguistics as well as to create applications for use in data retrieval, machine translation and other uses. There are also morphological asymmetries such as the tense differences between languages that require distinguishing completed action from continuous action, or distinction in languages that mark gender or number and those that do not. Syntax is also often highly variable between languages, particularly in translation across two language families, and idioms are by definition almost always asymmetrical across languages. The knowledge of linguistics can be applied in translation and interpreting. This kind of analysis can be successfully applied in looking at structures and idioms of one language and comparing them to their semantic counterparts in another language. In this era of information technology and machine translations, computational linguistics is very important. In some cases, it is observed that a particular phrase, idiom or concept exists only in one language or it is a common expression in several languages [4p.78].

These factors are little harder to be recognized than linguistic ones. The situational factors may pertain to the facial expressions, gestures and stances at micro level and the social, political and economical milieu and the culture at large. Conventions and the whole value system differ from one culture and society to another.

It is generally agreed that when translating, context is essential. An individual word, such as 'key'- "to a door, on a keyboard" cannot be translated in isolation, unless the target language happens to maintain the same ambiguity as the source language [3p.59]. However, there is a lesser degree of consensus on the full extent of what comprises context in the world of translation and who is responsible for providing it. This article is directed at a broad audience that reaches beyond those who conduct research in Translation Studies and includes translators, translation project managers, buyers of translation services, and those responsible for the authoring of texts that will be translated [5p.98].

This article tries to unveil the relation of language with translation. Language is a product of culture. Therefore, a text is a manifestation of that particular culture to which it the concerned language is related. Thus, when one translates a 'text' s/he must have to be careful enough towards the same culture with which the text is connected. Translation is not just a tool. It is a complex mechanism. Translation is simply transmission of meaning from the source language to target language

[10p.340]. Language is a cultural product and therefore both the 'source text' and the 'target text' are linked to two different cultures. Therefore, during the process of translation we need to transform the cultural value from one culture to another.

Conclusion

At the same time literalness may also serve the source of committing mistakes. A.L. Pumpyanski gives the following reasons which generate the mistakes: 1) when the translator believes that the international word or the grammatical form is monosemantic; 2) when the words are mixed graphically; 3) when he chooses wrong analogue; 4) when he translates the word with more concrete meaning than the word in fact has; 5) inability of choosing the necessary meaning; 6) when he does not know the laws of expression of English technical texts and the means of conveying them into Russian [p8.68].

Thus, we see that the first two reasons of mistakes, noted by A.L.Pumpyanski arise as a result of unawareness of the translator of the features of the international lexical units [p8, 90].

We may note the following differences in the meaning of the international words in Russian and English.

1. The Russian word corresponds to English not in all meanings, but in one or two. There is a large group of words of this kind, which create a certain difficulty in translation. The polysemantic word *сателлит* borrowed from English is used generally in Russian in one meaning: *государство-сателлит, марионеточное государство*. But in English the word satellite realizes several meanings as 1) *сателлит, спутник*; 2) *искусственный спутник*; 3) *член свиты, участник торжественного кортеджа, сопровождающее лицо*; 4) *приспешник, приверженец*; 5) *город-спутник*
2. The Russian word has several meanings, but only one of them corresponds to the English word. It is the case when the word *аудитория* is broader in meaning than the English auditorium. In Russian we may say *аудитория читателей*, while in English auditorium in this meaning is not used, the correct correspondence of it in English will be the readership, the reading audience, the readers or even the market [6p.245].
3. Some formally identical words very often differ in basic meanings, these words require certain attention of the translators, for they may easily lead the

translators to confusion and gross mistakes. For example, English activities translated as *деятельность*, but not as *активность*, communal is mainly used in the meaning of *общественный*, but very seldom as *коммунальный*, aspirant *претендент на что облигация*, but never in the meaning of *аспирант*, obligation *обязательство*, but not *облигация*, fabric *текстильное изделие*, but not *фабрика*. In order to ease the work of translators and gain adequate translation it is necessary to work out special courses for correction like grammatical and lexical exercises and improve the existing bilingual dictionaries [9p.300].

References

1. J. Catford a linguistic theory of translation oxford univ, press 1965
2. David Bellos Translation and the Meaning of Everything, 2011
3. David Crystal. 2003. A dictionary of linguistics and cornball. Phonetics lack well Publishing. 2003, 503 p.
4. Noam Chomsky - Syntactic Structures, 1957, p 95
5. Ghelly Chernov. 1987. Theory and practice of simultaneous interpreting: Moscow. 1987, 267 p.
6. Juger G. Translation und Translations linguistic. - Halle (Saale), 1975.
7. Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985.
8. Pumpyanski A.L. Translation of English scientific and technical literature, 1968
9. Richard Oltic. Preface to Critical Reading. N.-Y., 1915, 350 p.
10. Riffater M. Criteria for Style Analysis, London, 1971, 364 p

Key words: translation, context, communicative, language, linguistic

РЕЗЮМЕ

Мехдиева Мехрибан

Роль контекста в переводе

В статье исследуются роль контекста в переводе. Понятие контекста занимает центральное место в различных дисциплинах, связанных с использованием языка, включая переводоведение. В отсутствие оживленной дискуссии о контексте и его отношении к тексту в переводоведении мы даем краткий обзор основных идей о контексте – и, следовательно, о тексте и дискурсе – в том виде, в каком они развивались в различных исследовательских традициях, прежде чем исследовать их полезность для перевода. Мы знаем, что перевод – это процесс передачи сообщения с одного языка на другой. Чтобы быть переводчиком, основным требованием является хорошее знание рабочих языков. Из этого следует, что перевод не может существовать без языка.

Ключевые слова: перевод, контекст, коммуникативный, язык, лингвистический.

XÜLASƏ

Mehriban Mehdiyeva

Tərcümədə kontekstin rolu

Məqalədə kontekstin tərcümədə rolu araşdırılır. Kontekst anlayışı dilin tərcümə tədqiqatlarında əsas yer tutur. Tərcümədə kontekst və onun mətnlə əlaqəsini qısa formada təqdim edərək, onların tərcümə prosesində əhəmiyyətini misalar üzərində göstərmişik. Məlumdur ki, tərcümə bir dildən gələn mesajın digər dilə çatdırılması prosesidir. Tərcüməçi olmaq üçün əsas şərt işlək dilləri yaxşı bilməkdir. Belə ki, tərcümə dili olmadan müəyən informasiyanı başqa dilə çatdırmaq mümkün deyil.

Açar sözlər: tərcümə, kontekst, kommunikativ, dil, leksik

Rəyçi: prof. Abbasov Abbas Qurban oğlu.

EFFEKTİV ÜNSİYYƏTİN QURULMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Ünsiyyət insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu və fikirlərini, düşüncələrini eləcə də hisslərini bölüşdüyü əsas insani ehtiyaclardan biridir və ünsiyyət sadəcə danışmaq və dinləməkdən ibarət deyil. Yaxşı ünsiyyət işdə və şəxsi həyatda uğur üçün vacib amildir. Ünsiyyətin növü, sərhədləri və çərçivəsi mütləq diqqət etməli olduğumuz nüansdır. Effektiv ünsiyyət qurarkən onun sağlam və davam etdirilə bilən hala gəlməsini təmin edəcək əsas anlayışlar vardır. Lakin bir neçə məsələlər vardır ki, onlara da aydınlıq gətirmək lazımdır.

Effektiv Kommunikasiya dedikdə ilk növbədə ortaya aşağıdakı suallar çıxır:

- Effektiv Kommunikasiya nədir?
- Kommunikasiyanı necə daha effektiv edə bilərik?
- Kommunikasiya zamanı hansı çətinliklər ortaya çıxır və onları necə aşma bilərik?

İfadənin özü latın dilində: Komunikatio - yeni icmarıq və ya ötürülmə anlayışını verir. Daha sadə dildə başa düşülməsi üçün bu sözü sadəcə ünsiyyət kimi də qəbul edə bilərik. Amma bu adi, gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz ünsiyyət deyil. Adı gedən anlayış özündə məlumatın ötürülməsi, qəbulu, fakt və emosiyanı birləşdirir. (3, səh. 29) Ünsiyyətin əsas məqsədi qərarların qəbulu üçün işgüzar məsələlərin müzakirəsi və həllindən ibarətdir. Bu səbəbdən də çox əhəmiyyətlidir. Əgər biz ünsiyyəti düzgün qura bilsək o zaman uğur qazanmaq ehtimalımız da daha böyük olacaqdır.

Ünsiyyət prosesinin 3 tərəfi var: Kim danışır, Kimə danışılır və Nə danışılır. Burada ən önəmli məsələlərdən biri qarşımızdakına və ya bizi dinləyənlərə bunu hansı formada çatdırmağımızdır, yəni bunu necə deyirik. Qısaca demiş olsaq ünsiyyət özünü Emosional tərkib hissəsi kimi də qabarıq şəkildə göstərir.

Əyani bir misal. Düşünün ki, kimsə sizinlə açıqla, hirsle, yüksək tonla və qərəzlə danışır. Sizcə ünsiyyətin bu forması zamanı bütün məlumatlar gəlib sizə çatacaqmı?! Əlbəttə ki, xeyr. Müəyyən andan sonra siz qarşınızdakına sadəcə olaraq qulaq asmadığınızın fərqinə varacaqsız. Söylədiklərimin doğruluğuna əmin olmaq

* BDU. Filologiya fakültəsi, dosent.

istəyirsinizsə bir anlıq uşaqlığınızı xatırlayın. Əminəm ki, valideyniniz sizi danlayarkən və ya işdə rəhbərlik sizi uzun-uzadı tənbeh edərkən (ortada yüksək ton da varsa) bu hissləri yaşamısınız. Məhz bu səbəbdən kiminlə danışacağımızı, nə danışacağımızı və necə danışacağımızı çox diqqətlə seçməliyik. Hər bir proses kimi ünsiyyətin də özünəməxsus mərhələləri var. Bunlar:

1. *Hazırlıq*
2. *Əlaqənin qurulması*
3. *Məsələlərin müzakirəsi*
4. *Nəticələrin müzakirəsi*

Hazırlıq mərhələsi: Özümüz üçün mütləq şəkildə 3 məqamı müəyyənləşdirməliyik.

1. *Kimlə danışacam:* danışacağım adamlar ortaqlarım nədir, onun ünsiyyət verdişləri nələrdir, sizə qarşı münasibəti necədir, sizinlə danışarkən hansı taktikadan istifadə edir, müzakirə mövzusu nədir, görüş yeri və zaman
2. *Nə danışacam:* hər bir danışığın məqsədi olmalıdır. Yəni bu məsələni müzakirə etməklə nəyə nail olmaq istəyirik. Hər bir məqsəd isə xüsusi, ölçülə bilən, əladə oluna bilən, nəticəyə fokuslanmış və zamana əsaslanan olmalıdır. Effektiv ünsiyyət zamanı qarşıya əsas aşağıdakı məqsədlər qoyulur.:
 - kimlə danışacam, nə danışacam, harda danışacam
 - müzakirə mövzumuzu nəylə və necə ölçə bilərik
 - məqsədimizə çatmaq üçün hansı resurslar bizə lazımdır
 - nə lazımdır, kimə lazımdır, əldə olunduqdan sonra nə fayda verəcək
 - nə zaman həll olacaq, hansı tarixdə, saatda bitəcək, məqsədə nə vaxt nail olacağıq

Həmçinin Necə danışacam sualını da düşünmək lazımdır Ünsiyyətimizi dəqiq, səlis və mədəni qaydaları gözləyərək aparmalıyıq. İfadələrimizdə sadəliyə, konkretliyə fikir verməliyik. Təqdimatımız baxımlı olmalıdır. Qarşı tərəfin bizi nə dərəcədə dinləmə istəyinin olub-olmadığını hiss etməli və bunu nəzərə almalıyıq. Effektiv ünsiyyətin yaradılması üçün qruplaşdırma aparsaq bu məsələlərə xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Düzgün bədən dili: Ünsiyyət təkcə sözlərlə deyil, bədən dili ilə də baş tutur. Düzgün bədən dili digər insana düzgün mesajı çatdırmaqda sizə yardımçı olur. Göz teması, üz ifadələri və əl jestləri kimi düzgün bədən dilindən istifadə edərək, siz qarşıdakı insanda dostluq və etibarlı təəssürat yarada bilərsiniz. Peşəkar ünsiyyət üçün bədən dilinin düzgün və şüurlu şəkildə istifadəsi vacibdir.

Dinləmə: Yaxşı ünsiyyət yaxşı dinləyici ilə başlayır. Başqasının nə dediyini başa düşmək üçün dinləmək vacibdir. Dinləyərkən müzakirəyə açıq suallar verməyə və anlamadığınızı aydınlaşdırmağa diqqət edin. Müzakirəyə açıq suallar verərkən isə sualın etik olmasına qarşısındakı insanla korporativ bir münasibətiniz var isə şəxsi suallar verməməyə çalışın.

Empatiya: Empatiya qarşı tərəfin hisslərini anlamaq və həmin hisslərə hörmətlə yanaşmaqdan ibarətdir. Empatiya əsaslı qurulan ünsiyyətlər zamanı qarşılıqlı anlaşma yüksək səviyyədə olur və münasibətin keyfiyyəti artır.

Açıq və dəqiq danışmaq: Yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün açıq və dəqiq danışmaq vacibdir. Çatdırmaq istədiyiniz mesajı bu şəkildə ifadə etməklə, qarşıdakı insanın sizi düzgün başa düşməsinə kömək edirsiniz. Bununla yanaşı öz dəqiqliyinizi ortaya qoymuş olursunuz ki, belə olduğu halda da tək ünsiyyət zamanı deyil eləcə də iş prosesində və şəxsi münasibətlərinizdə qarşısındakı insanın sizin şəxsi keyfiyyətləriniz haqqında fikri formalaşmış olur.

Söz seçimi: Söz seçimi ünsiyyətin vacib elementlərindən biridir. Pozitiv bir dildən istifadə etmək, aqressiyaya yol verməmək, mənfi cavab verərkən belə bunu ən uyğun şəkildə ifadə etmək sizi ünsiyyət mövzusunda irəli daşıyacaqdır. Ünsiyyəti qoparan və yaxud bərpasını mümkünsüz qılan xəta söz seçiminin doğru olmamasıdır.

Doğru zamanda danışmaq: Doğru zamanda danışmaq yaxşı ünsiyyətin vacib elementi hesab olunur. İş mühitində zamanlama xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Doğru zamanda danışmaq mesajınızı daha effektiv və dəqiq çatdırmağa kömək edir. Sözlünüzün daha rahat eşidiləcəyi, başqa sözlər arasında qarışıb gözdən qaçmayacağı zamanı seçməli, başqasının sözünü kəsərək qətiyyənlə müzakirəyə giriş etməməlisiniz.

Rəy: Yaxşı ünsiyyət üçün rəy almalı və rəy bildirməliyik. Ünsiyyətin sağlamlığını müəyyənləşdirmək və artırmaq üçün rəy alış-verişi mütləqdir. Eləcə də qarşılıqlı anlaşmanı artırır və ünsiyyətdəki zəif nöqtələri müəyyən etməyə kömək edir.

Emosional nəzarət: Ünsiyyət zamanı emosiyalara nəzarət etmək, müzakirənin yaxud mübahisənin axışına görə emosiyaları bəlli etmək lazımdır. Emosional nəzarətdə yol verilən yanlışlar sizin ünsiyyətinizin keyfiyyətini aşağı sala yaxud münasibətlərinizi zədələyə bilər.

Çeviklik: Müzakirələrdə əsasən də mübahisələrdə hazırcavab və çevik olmaq sizin ünsiyyət keyfiyyətlərinizi bir növ nümayiş etdirməyinizə şərait yarada bilər. Lakin hazırcavab olmaq hər zaman yaxşı nəticələrə yol açmır, sözlərin düzgün istifadəsinə

diqqət etməli, emosialarınızı nəzarətdə saxlamalı və sizin haqqınızda mənfi rəy formalaşdırma biləcək fikirləri xüsusi diqqət yetirərək ifadə etməlisiniz.

Təbii ki, gündəlik həyatımızda bir sıra insanlarla ünsiyyət etməyə ehtiyac duyuruq. Və bu danışıqlar zamanı müəyyən fikirləri birbaşa demək qarşı tərəfi çətin vəziyyətə sala bilər və bu, eyni zamanda bizim üçün də o qədər asan olmur. Bu hallarda da effektiv ünsiyyət seçmək vacibdir.

Əgər fikir bildirdiyiniz adam tanımadığınız adamdırsa və ya az tanıdığınız adamdırsa bu zaman bir başa tənqidə keçmək istənilən effekti verməyəcək. Ona görə də, danışıqlarda hər hansı bir məsələyə tənqidi fikir bildirmək üçün ən ideal metod **sendviç metodu**dur.(3, səh 128) Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tənqidi fikir söyləyərkən ilk öncə xoşunuza gələn məqamları qeyd edin, daha sonra neqativ və ya inkişaf etdirilməli olan cəhətləri qeyd edin və daha sonra əvvəl qeyd etdiyiniz müsbət fikirləri təkrar edərək fikrinizi yekunlaşdırın. Yəni tənqidi fikirləri pozitiv fikirlərlə bəzəyərək qarşı tərəfi incitməyəcək şəkildə söyləyin. Tənqidi fikrə keçərkən “amma, ancaq, lakin” bu kimi ifadələrdən istifadə etmək əvəzinə “və” bağlayıcısı daha məqsədə uyğundur. Çünki “amma ancaq lakin” kimi ifadələrdən istifadə əvvəl deyilən fikirlərin yalan, şişirdilmiş olması düşünülə bilər. “Və” bağlayıcısı isə həmin fikrin davamı kimi qəbul edilir. Yəni neqativ və ya tənqidi fikirləri iki müsbət cəhət arasında sanki gizlədərək təqdim edin. Bu, iki çörək arasındakı ətə bənzədildiyindən bu metod sendviç metodu adlanır. Bu metod danışıqlarda çox effektivdir. Bu metoddan istifadə edərkən fikrinizi bildirdiyiniz zaman, bu, qarşı tərəfi incitməyəcək və onlar bunu normal hal kimi qəbul edəcəklər.

Gəlin iki nümunə ilə Sendviç metodunun ünsiyyətdəki əhəmiyyətinə praktiki nəzər salaq. Təsəvvür edək ki, sizə axşam saat 11 dən sonra kimsənin zəng etməsi sizi narahat edir və siz bundan xoşlanmırsınız. Bunu, *“bir də mənə axşam saat 11 dən sonra zəng etmə”* demək əvəzinə, *“sənin mənə zəng edib bu məsələ haqqında maraqlanmağın mənim çox xoşuma gəlir və bu məlumatları səninlə bölüşmək mənim üçün həqiqətən xoşdur və bunu axşam saat 11 dən sonra etməyin mənim yuxu rejimimin pozulmasına səbəb olur. Ümumilikdə bizim bu mövzunu müzakirə edərək fikir mübadiləsi aparmağımız mükəmməl işdir, bircə bunun günün digər saatlarında edərsək bu daha məqsədə uyğun olar”* şəklində təqdim etmək hər iki tərəf üçün də xoş olar və bu tərəflərin münasibətinə xələl gətirməz.

Göründüyü kimi konkret mənə bu saatda zəng etmə demək əvəzinə, bunu digər pozitiv cəhətlərin arasında deməyimiz daha qəbul edilən və xoş olur.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: Siz dəyərləndirmək üçün müəyyən bir namizədin təqdimatında iştirak edirsiniz. Tutaq ki, namizədin geyim formasından başqa hər şey sizin ürəyinizdədir. Bunu *“bu geyim tərzii qətiiyən təqdimata uyğun deyil”* şəklində demək əvəzinə, *“ümmilikdə təqdimat çox xoşuma gəldi, mövzu seçimi, prezentasiya bacarıqları, bədən dili, göz kontaktı v.s hər şey qaydasındadır və geyim tərzii də işgüzar üslubda olarsa siz işinizdə ciddi uğurlar əldə edəcəksiniz”* şəklində demək daha məqsədə uyğundur. Bu, sendviç metodudur. Hər iki vasitə ilə də, geyim tərzinin təqdimata uyğun olmadığı deyilir. Lakin, birinci üsul kəskin etiraza səbəb olur və namizəd müdafiə moduna keçir. İkinci üsulda isə namizəd geyimin düzgün olmadığını daha rahat qəbul edir və bu, hər iki tərəf üçün də ünsiyyəti asanlaşdırır. Bu metod vasitəsilə demək istədiyimiz tənqidi fikri qarşımızdakını incitmədən ona bildirə bilərik. Əsas məqsəd bunu sendviç metodu ilə iki müsbət fikir arasında ona deməkdir.

Nəticə etibarlı ilə iş və şəxsi həyatda uğur qazanmaq üçün effektiv ünsiyyət bacarıqları vacibdir. Yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün qeyd edilən elementləri nəzarətdə saxlamaq eləcə də fərqli mühitlərdə deyilən anlayışları nəzərə almağı bacarmayan fərqli insanlarla ünsiyyətə girməkdən çəkinməməlisiniz.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı. 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı. 1999
- 3 . Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı.2021
- 4.Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 1998.

XÜLASƏ

Məqalədə effektiv ünsiyyətin düzgün qurulmasından bəhs olunur. Ünsiyyət insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu və fikirlərini, düşüncələrini eləcə də hisslərini bölüşdüüyü əsas insani ehtiyaclardan biridir və ünsiyyət sadəcə danışmaq və dinləməkdən ibarət deyil. Kommunikasiya, ünsiyyət, ünsiyyətin tərəfləri və ünsiyyəti effektiv edən vasitələrin nə olduğu məqalədə geniş şəkildə şərh olunub. İş və şəxsi həyatda uğur qazanmaq üçün effektiv ünsiyyət bacarıqları vacibdir. Yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün qeyd edilən elementləri nəzarətdə saxlamaq mütləqdir.

Açar sözlər: ünsiyyət, effektiv, mədəniyyət, nitq, dil, kommunikasiya

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о правильном налаживании эффективной коммуникации. Общение — одна из основных потребностей человека, когда люди взаимодействуют друг с другом и делятся своими идеями, мыслями и чувствами, а общение — это не просто разговор и слушание. Коммуникация, общение, аспекты общения и какие инструменты делают общение эффективным, рассказывается в статье. Навыки эффективного общения необходимы для успеха в бизнесе и личной жизни. Для хорошего общения необходимо держать под контролем упомянутые элементы.

Ключевые слова: общение, эффективное, культура, речь, язык, общение.

SUMMARY

The article talks about the proper establishment of effective communication. Communication is one of the basic human needs where people interact with each other and share their ideas, thoughts as well as feelings and communication is not just talking and listening. Communication, communication, aspects of communication and what are the tools that make communication effective are explained in the article. Effective communication skills are essential for success in business and personal life. Keeping the mentioned elements under control is a must for good communication.

Keywords: communication, effective, culture, speech, language, communication

TRANSFORMATIONAL GRAMMAR

ABSTRACT

Transformational grammar, a **system of language analysis** that recognizes the relationship among the various elements of a sentence and among the possible sentences of a language and uses processes or rules to express these relationships and explain how sentences in natural languages are generated and understood. It seeks to explain why certain sentences are well-formed while others are not.

Transformational grammar is an approach to the use of grammar in communications that involves a logical and analytical process to fully grasp the meaning behind the words selected. From this perspective, it goes beyond the process of structural grammar which tends to focus on the proper construction of sentences as the device for communication. Structural grammar is a means of analyzing written and spoken language. It is concerned with how elements of a sentence such as morphemes, phonemes, phrases, clauses and parts of speech are put together. Under this form of linguistic analysis, it is how these elements work together that is most important, as the relationships between the elements typically have a greater meaning than any of the single elements. The study of this method therefore is an important tool for improving clarity in communication. Along with sentence structure, this type of grammar will also attempt to explore the thought behind the words. Sometimes referred to as transformational grammar, transformational grammar attempts to apply logic to the task of looking into the deeper meanings of the structure of sentences, and to analyze both the surface and the underlying intent of the words used. This means employing more than just a visual approach to the words that make up the sentence. Syntax also plays a role in the logical process of transformational grammar, as will context. Syntax looks at the rules of a language, particularly how the various parts of sentences go together [7p.78]. While similar to morphology, which looks at how the smallest meaningful linguistic units, called morphemes, are formed into complete words, syntax examines how fully formed words fit together to create complete and

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti . Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi.

understandable sentences. Morphology is a field of linguistics focused on the study of the forms and formation of words in a language. A morpheme is the smallest indivisible unit of a language that retains meaning. The rules of morphology within a language tend to be relatively regular, so that if one sees the noun for the first time, for example, one can deduce that it is likely related to the word morpheme. Understanding a language's syntax is important for understanding what makes a sentence grammatically correct. To a degree, this type of grammar calls upon most of the tools of linguistics in an attempt to fully analyze the spoken or written word. Linguists and grammarians who study syntax are not so necessarily, which means they do not attempt to tell people how to "correctly" form a sentence [6p.49]. Rather, they are descriptivist, in that they look at how people actually speak and then create rules that describe what a language community considers grammatical or non-grammatical. Syntax deals with a number of elements, all of which help to facilitate being understood through language. Without rules, there would be no foundation from which to discern meaning from a bunch of words strung together; whereas these rules allow for a virtually infinite number of sentences.

Introduction

We know that the study of grammar is concerned with understanding the structure of a language, including: morphology – the structure of words; syntax – the way words are arranged into sentences; and other properties of words, such as their grammatical classes. Unlike lexicography, grammar does not have a long tradition of empirical study. Until recently, little attention was given to studying how native speakers actually exploit the grammatical resources in their language. Instead, interest in grammar typically has had one of three major concerns [5p.68].

First, the study of grammar is often seen as a prescriptive enterprise, itemizing the grammatical rules required for "correct" speech. Within linguistics, though, grammatical studies are almost always descriptive rather than prescriptive. Traditionally, grammatical studies had the goal of providing a relatively complete catalog of the forms in a language and a description of the rules for combining forms. A grammar of this type would typically describe the full range of morphological forms, including inflectional morphology and derivational morphology. Descriptive grammars would also describe the ways that words are combined into clauses and sentences, focusing on word order and various kinds of subordination.

Transformational grammar relates the active sentence “Tom read the book” with its corresponding passive, “The book was read by Tom.” The statement “David saw Mary” is related to the corresponding questions, “Whom [or who] did David see?” and “Who saw Mary?” Although sets such as these active and passive sentences appear to be very different on the surface, a transformational grammar tries to show that in the “underlying structure”, the sentences are very similar. Transformational grammar assigns a “deep structure” and a “surface structure” to show the relationship of such sentences [2p.92]. Thus, “I know a man who flies planes” can be considered the surface form of a deep structure approximately like “I know a man. The man flies airplanes.” The notion of deep structure can be especially helpful in explaining ambiguous utterances; e.g., “Flying airplanes can be dangerous” may have a deep structure, or meaning, like “Airplanes can be dangerous when they fly” or “To fly airplanes can be dangerous.”[3p.46]

The simplification of grammar for classroom use contrasted sharply with the complex studies that scholars of linguistics were conducting about languages. During the 19th and early 20th centuries the historical point of view flourished. Scholars who realized that every living language was in a constant state of flux studied all types of written records of modern European languages to determine the courses of their evolution. They did not limit their inquiry to literary languages but included dialects and contemporary spoken languages as well. Historical grammarians did not follow earlier prescriptive approaches but were interested, instead, in discovering where the language under study came from.

As a result of the work of historical grammarians, scholars came to see that the study of language can be either diachronic or synchronic. The Swiss linguist Ferdinand de Saussure and other descriptive linguists began studying the spoken language. They collected a large sample of sentences produced by native speakers of a language and classified their material starting with phonology and working their way to syntax.

Generative, or transformational, grammarians of the second half of the 20th century, such as Noam Chomsky, studied the knowledge that native speakers possess which enables them to produce and understand an infinite number of sentences [1p.53]. Whereas descriptivists like Saussure examined samples of individual speech to arrive at a description of a language, transformational grammarians first studied the underlying structure of a language. They attempted to describe the “rules” that define a native speaker’s “competence” and account for all instances of the speaker’s “performance”.

The study of grammatical theory has been of interest to philosophers, anthropologists, psychologists, and literary critics over the centuries. Today, grammar exists as a field within linguistics but still retains a relationship with these other disciplines. For many people, grammar still refers to the body of rules one must know in order to speak or write “correctly.” However, from the last quarter of the 20th century a more sophisticated awareness of grammatical issues has taken root, especially in schools. In some countries, such as Australia and the United Kingdom, new English curricula have been devised in which grammar is a focus of investigation, avoiding the prescriptivism of former times and using techniques that promote a lively and thoughtful spirit of inquiry.

According to Noam Chomsky, his work contradicted earlier tenets of structuralism by rejecting the notion that every language is unique. The use of transformational grammar in language analysis assumes a certain number of formal and substantive universals [1p.66]. Chomsky’s early attempts to solve the linguistic version of Plato’s problem were presented in the “standard theory” of *Aspects of the Theory of Syntax* and the subsequent “extended standard theory,” which was developed and revised through the late 1970s [1p.78]. These theories proposed that the mind of the human infant is endowed with a “format” of a possible grammar, a method of constructing grammars based on the linguistic data to which the child is exposed, and a device that evaluates the relative simplicity of constructed grammars. The child’s mind constructs a number of possible grammars that are consistent with the linguistic data and then selects the grammar with the fewest rules or primitives. Although ingenious, this approach was cumbersome in comparison with later theories, in part because it was not clear exactly what procedures would have to be involved in the construction and evaluation of grammars.

In the late 1970s and early 1980s Chomsky and others developed a better solution using a theoretical framework known as “principles and parameters”, which Chomsky introduced in *Lectures on Government and Binding* (1981) and elaborated in *Knowledge of Language* (1986) [1p.33]. Principles are linguistic universals, or structural features that are common to all natural languages; hence, they are part of the child’s native endowment. Parameters, also native, are options that allow for variation in linguistic structure. The P&P approach assumed that these options are readily set upon the child’s exposure to a minimal amount of linguistic data, a hypothesis that has been supported by empirical evidence. One proposed principle,

for example, is that phrase structure must consist of a head, such as a noun or a verb, and a complement, which can be a phrase of any form. The order of head and complement, however, is not fixed: languages may have a head-initial structure, as in the English verb phrase “wash the clothes,” or a “head-final” structure, as in the corresponding Japanese verb phrase “the clothes wash.” Thus, one parameter that is set through the child’s exposure to linguistic data is “head-initial/head-final.” The setting of what was thought, during the early development of P&P, to be a small number of parametric options within the constraints provided by a sufficiently rich set of linguistic principles would, according to this approach, yield a grammar of the specific language to which the child is exposed. Later the introduction of “micro parameters” and certain nonlinguistic constraints on development complicated this simple story, but the basic P&P approach remained in place, offering what appears to be the best solution to Plato’s problem yet proposed.

The phonological, or sound-yielding, features of languages are also parameterized, according to the P&P approach. They are usually set early in development—apparently within a few days—and they must be set before the child becomes too old if he is to be able to pronounce the language without an accent. This time limit on phonological parameter setting would explain why second-language learners rarely, if ever, sound like native speakers. In contrast, young children exposed to any number of additional languages before the time limit is reached have no trouble producing the relevant sounds.

In contrast to the syntactic and phonological features of language, the basic features out of which lexically expressed concepts are constructed do not appear to be parameterized: different natural languages seem to rely on the same set. Even if semantic features were parameterized, however, a set of features detailed enough to provide for hundreds of thousands of root, or basic, concepts would have to be a part of the child’s innate, specifically linguistic endowment—what Chomsky calls Universal Grammar, or UG—or of his nonlinguistic endowment—the innate controls on growth, development, and the final states of other systems in the mind or brain [1p.45]. This is indicated, as noted above, by the extraordinary rate at which children acquire lexical concepts (about one per waking hour between the ages of two and eight) and the rich knowledge that each concept and its verbal, nominal, adverbial, and other variants provide. No training or conscious intervention plays a role; lexical acquisition seems to be as automatic as parameter setting.

Conclusion

It is important to notice that the semantic features that constitute lexical concepts, and the rules and constraints governing their combination, seem to be virtually designed for use by human beings designed to serve human interests and to solve human problems. For example, concepts such as “give” and “village” have features that reflect human actions and interests: transfer of ownership is part of the meaning of *give*, and polity is part of the meaning of *village*. Linguists and philosophers sympathetic to empiricism will object that these features are created when a community “invents” a language to do the jobs it needs to do-no wonder, then, that linguistic meanings reflect human interests and problems. The rationalist, in contrast, argues that humans could not even conceive of these interests and problems unless the necessary conceptual machinery was available beforehand. In Chomsky’s view, the speed and facility with which children learn “give” and “village” and many thousands of other concepts show that the empiricist approach is incorrect-though it may be correct in the case of scientific concepts, such as “moon,” which apparently are not innate and do not reflect human concerns [1p.67].

REFERENCES

1. Noam Chomsky - Syntactic Structures (1957), p 95
2. David Crystal. 2003. A dictionary of linguistics and cornball. Phonetics lack well Publishing. 2003, 503 p.
3. Ghelly Chernov. 1987. Theory and practice of simultaneous interpreting: Moscow. 1987, 267 p.
4. Juger G. Translation und Translations linguistic. - Halle (Saale), 1975.
5. Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985.
6. Richard Oltic. Preface to Critical Reading. N.-Y., 1915, 350 p.
7. Riffater M. Criteria for Style Analysis, London, 1971, 364 p.

Key words: transformation, grammar, syntax, language, linguistic

РЕЗЮМЕ

Гюнел Щамхалова

ТРАНСФОРМАЦИОННАЯ ГРАММАТИКА

В статье исследуются трансформационная грамматика, система языкового анализа, которая распознает отношения между различными элементами предложения и между возможными предложениями языка и использует процессы или правила для выражения этих отношений и объяснения того, как создаются и понимаются предложения на естественных языках. Он пытается объяснить, почему одни предложения правильно составлены, а другие нет. Трансформационная грамматика — это подход к использованию грамматики в общении, который включает в себя логический и аналитический процесс для полного понимания смысла выбранных слов. Таким образом, изучение этого метода является важным инструментом для улучшения ясности в общении. Наряду со структурой предложения, этот тип грамматики также будет пытаться исследовать мысль, стоящую за словами. Трансформационная грамматика, иногда называемая трансформационной грамматикой, пытается применить логику к задаче изучения более глубоких значений структуры предложений и проанализировать как поверхностное, так и скрытое значение используемых слов.

Ключевые слова: трансформация, грамматика, синтаксис, язык, лингвистически.

XÜLASƏ

Günel Şamxalova

TRANSFORMASIONAL QRAMMATİKA

Məqalədə - cümlədə dilin müxtəlif elementləri, onlar arasındakı münasibətlər, bu münasibətləri ifadə etmək üçün tələb olunan qaydalar, cümlələrin quruluşu və transformasional qrammatika tədqiq edilir. Düzgün cümlə tərtibini izah olunur. Transformasional qrammatika – ünsiyyətin ən mühüm vasitədir. Cümlə quruluşu ilə yanaşı bu tip yəni transformasional qrammatika araşdırılmağa çalışılıb. Bəzən çevrilmə qrammatikası kimi də adlandırılan transformasiyalı qrammatika, cümlə quruluşunun daha dərin mənalərini tədqiq etməklə istifadə olunan sözlərin həm səthi, həm də gizli mənalərini təhlil etməyə cəhd göstərir.

Açar sözlər: çevrilmə, qrammatika, sintaksis, dil, leksik

Rəyçi : prof. Abbasov Abbas Qurban oğlu

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ QURULUŞUNUN İZAHİ

Cümlə quruluşu sözlərin qrammatik düzülüşüdür. Ancaq cümlə quruluşuna daha dərinə bilmək üçün sintaksisə nəzər salmaq. Çünki sintaksisdə cümlə quruluşunun izahı daha təfərrüatlıdır, həm də sintaksis və cümlə quruluşunun çox vaxt nəzərə alındığı qeyd edilir. Dilçilikdə “sintaksis” termini (qədim yunan sin-, “birlikdə” və taksilər, “tənzimləmə” dildə cümlə qurmağın əsas və qaydaları hesab olunur. Başqa sözlə desək, sintaksis intizamın öyrənilməsinə istiqamət verən terminlərdən biri hesab olunur. Çünki o, bilavasitə hər hansı bir dilin cümlə quruluşunu müəyyən edən əsas qaydalara aiddir. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, sintaksis bizim üçün çox faydalıdır. (4, 45)

Qrammatikanın əsas prinsipləri sintaksis və morfologiyadan ibarətdir. Sintaksisdə cümlə quruluşu iki yolla formalaşa bilər: tərkib – struktur və ya ifadə quruluşu və ağac diaqramı. Əsasən, sintatik kateqoriya məlumatı olan ağac diaqramı frza strukturu ağacı adlanır. Fikirləri yazılı şəkildə çatdıran zaman tələbələr çox vaxt cümlə qurarkən bəzi çətinliklərlə üzləşirlər. Qurulan cümlələr struktur baxımından aydın deyildi ki, çatdırılan fikirləri yaxşı başa düşülsün. Buna görə də fikri həm şifahi həm də yazılı şəkildə çatdırarkən bir cümlənin başa düşülməsi və mənimsənilməsi çox vacibdir. Cümlə məna verən sözlər ardıcılığıdır (5, 23). Başqa bir fikir də var ki, cümlə bir sözlə başqa bir söz arasındakı əlaqədir. Bu qarşılıqlı əlaqələr bir anlayış formalaşdırır (4, 67). Bu arada, başqa bir mütəxəssis ifadənin tam bir fikir daşıyan sözlər silsiləsi olduğunu ortaya qoydu (2, 108). Sözlər sətirində ən azı mübtədə və xəbər elementləri vasitəsilə təqdim olunan ideyalar var. Cümlənin elementləri arasında uyğunluq, predmetin predikatla uyğunluğu, predikatın predmetlə, predikatın zərflərlə uyğunluğu var. Ahənglə yanaşı, cümlədə diqqət yetirilməli olan digər cəhət də istifadə olunan cümlənin növü, cümlənin birliyi və fikirlərin çatdırılmasında istifadə olunan cümlə quruluşudur (1, 134-135). Cümlə elementlərinin ahəngdarlığı, cümlə birliyi və cümlə quruluşu ünsiyyət zamanı başa düşülməli və mənimsənilməlidir.

İngilis dilində cümlələrin strukturunu yaxşı başa düşmək bizə dinləmə prosesində ingiliscə cümlələri yaxşı proqnozlaşdırmağa kömək edə bilər ki, bu da bizə

* BDU .İngilis dili kafedrası. Müəllim

növbəti hissənin hansı elementlərin və hansı strukturların gələcəyi ilə bağlı ehtimalını proqnozlaşdırmağa imkan verir. Dinləmə səmərəliliyimizi effektiv şəkildə artırır.

İngilis dilində cümlələrin strukturunu başa düşmək bizə ingilis dilində oxumağın sürətini və dəqiqliyini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Quruluş baxımından mürəkkəb olan ingiliscə uzun çətin cümlələrin tədqiqi çox yayğındır, xüsusən ingilis dili səviyyəsinin oxuyub-anlama hissəsində və ya peşəkar imtana. Amma ingiliscə cümlə quruluşu analizindən istifadə etdikdə problem asanlıqla həll oluna bilər.

İngiliscə cümlələrin tərcüməsi ilə məşğul olanda, ingilis dilində cümlə strukturunun təhlili metodu da bizə səmərəli, əsaslı və düzgün tərcümə effekti əldə etməyə kömək edə bilər. İstər Azərbaycan dilindən ingiliscə, istərsə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə olsun, cümlə strukturunun təhlili ilə cümlənin əsas çərçivəsi müəyyən edildikdən sonra tərcümə tez həyata keçirilə bilər. Hər bir hissənin əlaqəsini, konkret sözlərin işlədilməsini, sıra birləşməsini və zamanlarını təhlil etməklə tərcümənin əsas etibarını əsaslı və düzgün olmasını təmin edə bilərik.

Bununla belə, həm şifahi ünsiyyətdə, həm də yazılı ünsiyyətdə istifadə olunan söz sətirləri çox vaxt tam başa düşülməməsi aşkar edilmişdir. Bu yazılı ünsiyyətlərdən biri tələbə kompozisiyasında idi. Kompozisiya bir-biri ilə əlaqəli bir neçə cümlənin birləşməsidir və fikirləri ehtiva edir. Kompozisiya yalnız tələbələrin inşada qurduqları cümlələri təhlil etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edilmişdir. Şagirdlər öz fikirlərini çatdırmaq üçün söz sətirlərindən istifadə edirdilər, lakin bəziləri var ki, onlar tam ideyanı (anlama) ehtiva etmirlər. Bu natamam fikir Subyekt və Predikatın olmaması ilə izah edilir. Tələbələrin kompozisiyasının cümlə birliyi və quruluşu baxımından təhlil edilməsini maraqlı edən də bu idi. Bu aspektlər tələbələrin inşasında sintatik araşdırmanı təkmilləşdirə bilər. Putrayasa sintaktik, xüsusən də cümlə araşdırması üzrə apardığı araşdırmada şagirdlərin cümlədə subyekt, predikat, obyekt, tamamlayıcı və ya zərf kimi cümlə strukturunda söz funksiyasını müəyyən etməkdə hələ də bəzi çətinliklərlə üzləşdiyini ortaya qoydu.

Eyni zamanda sintaksisi müzakirə edən bir neçə tədqiqat var idi: Putrayasa (2008, 2010, 2014), Maimunah (2014) və Baryadi (2014). Aparılmış tədqiqatlarda cümlə birliyi və cümlə quruluşu ilə bağlı məsələlər ətraflı müzakirə edilməmişdir. Putrayasa-nın Sinqaraca şəhərində apardığı tədqiqat (2008) keyfiyyət və kəmiyyət yanaşması ilə yalnız tələbələrin inşasındakı mözvları və predikatları öyrənmişdir. 2010-cu ildə yenidən sintaktik tədqiqatlar aparıldı, ancaq şagirdlərin obyekt və tamamlama elementlərini fərqləndirməkdə mənimsəmələri öyrənilmədi. Maimunahın araşdırması

(2014) yalnız Əl-Qariah surəsinin tərcüməsindəki bəndləri funksiyalar, kateqoriyalar və rollar baxımından araşdırdı. Tədqiqat əhatəli olmamış, “əl-Qariə” surəsinin tərcüməsində cümlə birliyi və quruluşuna toxunulmamışdır. Bu arada, Baryadi (2014) tərəfindən aparılan araşdırmada yalnız sintatik nöqteyi-nəzərdən öyrənilən İndoneziya dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdəki cümlələrin ardıcılığı müzakirə edilmişdir. (4, 123-132)

Nəticələr göstərdi ki, tələbələrin cümlə elementlərini təyin etmək qabiliyyəti hələ də aşağı səviyyədədir. Bu, şagirdlərin cümlə anlayışını, cümlələri təşkil edən elementlər anlayışını növ, birlik və quruluş baxımından zəif başa düşməsi ilə əlaqədar idi. Bu zəif anlayış, cümlə elementlərini necə təyin etmək üçün təcrübənin olmaması ilə əlavə edildi. Belə zəif başa düşülmə və təcrübə ilə bu, həm şifahi, həm də yazılı şəkil fikirlərin çatdırılmasında istifadə olunan dilin (cümlələrin) keyfiyyətinin aşağı olmasına öz təsirini göstərərdi. Arxa planın yuxarıdakı təsvirinə əsasən, sintaksis, xüsusən də cümlə birliyi və quruluşu ilə bağlı araşdırma və nəzəriyyənin aparılması təcili göründü. Bu tədqiqat gələcək tədqiqatların inkişafı üçün əsas kimi strateji mövqeyə malik idi və praktiki olaraq fikirlərin şifahi və ya yazılı şəkildə çatdırılmasında bilik istinadı kimi istifadə edilə bilər. Əvvəlki alim və tədqiqatçıların tədqiqatlarının təsvirinə və ifadələrinə əsasən, sintaksisin (xüsusilə cümlələrin) mənimsənilməsi tədqiqatın ən azı iki aspektində başa düşülə bilər: cümlə birliyi və cümlə quruluşu.

İnşalarda fikirləri ifadə etmək üçün istifadə olunan tək cümlə quruluşundan başqa, tələbələr mürəkkəb cümlə strukturlarından da istifadə edirlər. Mürəkkəb cümlələr iki və ya daha çox bənddən ibarət cümlələrdir. Adətən, quruluş baxımından mürəkkəb cümlələr iki mübtədə S və bir xəbər P, yaxud bir mübtədə S və iki xəbər P olması ilə xarakterizə olunur (2,55-58).

Tələbələrin əksəriyyəti qrammatikadan düzgün istifadə və cümlələrin parafrazlaşdırılması ilə bağlı linqvistik faktor səbəbindən tezis yazmaqda çətinlik çəkirdilər. Cümlənin qurulması bəzi qaydalara riayət etməlidir və bu qaydalara qrammatika deyilir. Əgər cümlə qeyri-qrammatik quruluşa və ya səhv qurulmuş cümləyə malikdirsə, bu cümlənin mənasına təsir edəcək (1,18-21).

Bundan əlavə, cümlə quruluşunun bəzi qaydalarına riayət etməklə düzgün ardıcılıqla yazmaq vacibdir. Cümlə düzgün ardıcılıqla düzüləndə qrammatik sayıla bilər. Hər bir element düzgün yerləşdirilməlidir. Dilçilik və ədəbiyyatı öyrənən tələbələr üçün yaxşı qurulmuş cümlənin necə qurulacağına dair yaxşı biliyə sahib olmaq vacibdir. Bunun üçün tələbələr cümlədəki sözlərin quruluşunu və ya sırasını müzakirə edən qrammatik və qeyri-

qrammatik cümlələrin qaydalarını bilməlidirlər. Qeyri-qrammatik cümlələr zəif yazı ilə ziddiyyət təşkil edir və bu, məqalə dərc edərkən əlyazmaların rədd edilməsinin əsas səbəblərindən biridir (6, 34). Buna görə də, qrammatika tələbələr tərəfindən laqeyd qala bilməz, çünki o, fikir axını qədər vacibdir və yazı keyfiyyətinə də təsir edə bilər. Standart ingilis dilində cümlə aşağıdakı kimi mühüm tələblərə malikdir: 1. Hər bir yeni cümlə böyük hərflə başlamalıdır, 2. Son cümlədə sual işarəsi, nöqtə və nida işarəsi olmalıdır, 3. Cümlədə ən azı bir mübtəda olmalıdır, 4. cümlə tam fəlli ifadəyə malik olmalıdır, O. köməkçi feili əhatə edir, məsələn: *is, has, will, və other*, 5. cümlədə bir müstəqil əsas fikir olmalıdır.

Əslində, STBA Persada Bunda-da ingilis ədəbiyyatı tələbələri tezislərin tezislərinin yazılmasında, xüsusən də düzgün cümlələrin düzülməsində bəzi çətinliklərlə üzləşirlər. Tələbələr, xüsusən də mövzu və ya fəel və subyekt-feil razılaşması xətalının olmamasına səbəb olan mürəkkəb bir cümlədə sözləri düzgün qaydada qoymaqda tez-tez çaşqın olurlar (8,201-207). Sintaktik quruluş anlayışı sözlərin birləşmə əməliyyatları ardıcılığı ilə qurulan ifadələr və cümlələr yaratmaq üçün necə birləşdiyini ifadə edir, hər biri daha böyük bir tərkib yaratmaq üçün iki tərkib hissəsi birləşdirir. Nəticə quruluşu göstərmək üçün ağac diaqramından istifadə edilə bilər Fasold, R., & Connor-Linton cümlələrin bənd və ifadələrdən, bənd və ifadələrin isə daha kiçik cümlələrdən və ifadələrdən və ya sözlərdən ibarət olduğunu bildirən kompozisiya olan cümlə quruluşu prinsipini təklif etdi. Onlar iddia edirdilər ki, qrammatika sonlu olsa da, qeyri-məhdud sayda cümlə yarada bilər. (3,45-49) Sintaksisdəki qrammatik qaydalar tədqiqatçıların öyrəndiyi vərdiş qrammatikası ilə fərqlidir, bunun əvəzinə sözlərin qoyulma ardıcılığından bəhs edir. Bu araşdırma ilə əlaqədar olaraq, cümlə quruluşu kateqoriyaları qrammatik və qeyri-qrammatik cümlələrə təsnif edilmişdir.

Qrammatik

Hər sözün öz sinfi var, ona görə də qrammatik cümlə yaratmaq üçün hər sözün düzgün formada qoyulması lazımdır. Carnie'ye (2, 98-101) görə, isimlər cins və sayı baxımından əvvəlki ilə uyğun olmalıdır. Antecedentdə birdən çox şəxs və ya obyekt qeyd olunursa, anafor cəm olmalıdır. Yuxarıdakı ifadədən aydın olur ki, cümlələrin nə vaxt qrammatik olduğunu söyləmək olar. Cümlə cümlənin quruluşuna uyğun gələndə cümləni qrammatik adlandırmaq olar. Millərə görə, verilmiş nitq müxtəlifliyinin qrammatikası ilə əldə edilən dil istifadəsinə uyğunluq qrammatiklik müəyyən edir. Qrammatiklik konsepsiyası generativ qrammatika nəzəriyyəsi ilə yanaşı inkişaf etmişdir, məqsədi düzgün formalaşmış, qrammatik, cümlələri müəyyən edən qaydaları formalaşdırmaqdır.

Bu qrammatika qaydaları həm də pis qurulmuş, qrammatik olmayan cümlələrin izahını verir. Yazıda şagirdlərin daha başa düşülməsi üçün qrammatik cümlələr çox vacibdir.

Qeyri-qrammatik

Cümlədə söz düzümü düzgün yerləşdirilmədikdə sintaksis qaydalarına görə qeyri-qrammatik olur. Burton-Roberts izah etdi ki, sözlər ardıcılığı ingilis dilində yaxşı ifadə təşkil edə bilmədikdə, o, qeyri-qrammatik və ya düzgün qurulmamış kimi təsvir olunur. Wekker & Haegeman tərəfindən də təsdiq edilmişdir ki, ingilis dilində söz sırası böyük ölçüdə sabitdir və verilmiş söz sırası pozularsa, cümlə daha az məqbul və ya qeyri-qrammatik ola bilər. Buna görə də tələbələrin dissertasiya işini düzgün yazması təkcə düzgün məlumat və məlumatların qoyulmasında deyil, həm də qrammatik cümlələr yaratmaq üçün sözlərin düzülüşündə vacibdir.

Bu araşdırma ilə əlaqədar olaraq, cümlə ingilis qaydalarında qəbul edilməz olan pis formada qurulduqda qeyri-qrammatik cümlə kimi təsvir edilir. İngilis dili qaydalarına uyğun gəlməyən bütün cümlələr qeyri-qrammatik olaraq təsnif edilir. Qeyri-qrammatik cümlə ulduz (*) ilə işarələnir. (6,135-144)

İngilis dilində cümlənin əsas strukturu haqqında danışarkən bu cümlənin bəzi hissələrdən ibarət olduğunu inkar etmək olmaz. Söz qrupu, fraza quruluşu, cümlə quruluşu və digər vahidlər buna misaldır.

Söz qrupu ənənəvi nitq hissəsi hesab olunur, ona isim, əvəzlik, fel, sifət, zərf, söz önü, bağlayıcılar, artikllər daxildir. Nitq hissəsi cümlənin istənilən yerində tapıla bilər. Ancaq digər vahidlərə də rast gələ bilərik: məna, cümlədəki mövqe. İngilis dilində söz qrupunun ümumi sayı səkkizdir: isim, əvəzlik, fel, sifət, zərf, ön söz, bağlayıcı və nida. Əsasən, cümlə mübtəda və feldən ibarətdir. Beləliklə, cümlə minimum bitmiş vahid hesab olunur. Çünki o, xəbər və mübtəda ibarətdir. Ola bilsin ki, cümlə başqa hissələrdən də ibarət ola bilər. (8,78)

Qrammatik kateqoriyaların çatışmaması, isimlərin düzgün olmayan forması, düzgün olmayan zaman, subyekt-fel uzlaşmasının olmaması və digər problemlər qrammatik və qeyri-qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsinə mühüm təsir göstərmişdir, çünki bu, cümlədəki mövqeyə təsir göstərəcəkdir.

Bəzi tədqiqatlar tələbələrin xüsusilə qrammatika baxımından linqvistik səriştələrini təkmilləşdirməyə kömək etmək yollarını təklif etmişdir. Şagirdlərin dildən necə istifadə etmələri və kurikulumun ehtiyacları ilə əlaqəli olması haqqında təsəvvür və məlumatlılıq yaratmağa kömək edən müəllimlər təkcə sintaktik quruluşa deyil, həm də semantikaya

diqqət yetirən linqvistik anlayışları həyata keçirməklə qrammatikani öyrətməyə cəhd edə bilərlər (7, 68-69). Şlanq anlayışları üç linqvistik qrupa bölünür:

1) struktur anlayışlar (söz və ya cümlə quruluşuna aiddir);

2) semantik anlayışlar (semantik birləşməyə aiddir);

3) Münasibət anlayışlar (qrammatik formaları məna ilə əlaqələndirir, struktur xassələri xüsusi ümumi mənaya aid edir və linqvistik təsir forma və mənasını başqa elementlərlə əlaqələndirir). Burada şagirdlər anlayışla bağlı izahı dinləmək, yeni nümunə yaratmaq, anlayışları başqalarına izah etmək və anlayışları sinif qarşısında müzakirə etməklə qrammatikani konsepsiya vasitəsilə öyrənirlər.

Bu işdə tələbələr tezislərin konspektlərini yazarkən, xüsusən isim komponentləri uzlaşmadan, qeyri-sonlu cümlələrdən, ön sözlərdən, artiklərdən və digər qrammatik komponentlərdən istifadədən söhbət gedəndə qrammatik cümlələr qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu tədqiqatı Frase Structure Rules (PSRs) istifadə etdi və əksər cümlələrin qeyri-qrammatik quruluşda qurulduğunu göstərdi və say, artikl, əlaqələndirici birləşmə ilə paralellik və ya kəmiyyət göstəricisi baxımından isimlərin uzlaşması ilə bağlı bəzi problemlər tapdı. (8, 26-29) Bəzi cümlələr məsdər və ya qeyri-məhdud cümlələrin, artiklərin və ön sözlərin istifadəsi baxımından problemlidir. Bu məsələləri birməklə ümid edilir ki. mühazirəçi tələbələrə ingilis dilinin cümlə quruluşu haqqında daha yaxşı bilik əldə etməyə kömək edə biləcək linqvistik konsepsiyaları sinifdə tətbiq etməklə tələbələrə dilçilik səriştələrini təkmilləşdirməyə kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Batterink. L & Neville H.J. The human brain processes syntax in the absence of conscious awareness (2013).
2. Collin, C & Stabler, E.A formalization of minimalist syntax. Journal of Syntax. Vol.19, March 2016.
3. Nordquist, R, Grammar basics: sentences parts and sentences structure 2015.
4. Putrayasa, I.B Unity and effectiveness of the abstract language beginner lecturer research institution (Undiksha) 2015.
5. Robert-Burton, N.Analysing sentences New York: Longman, 2016.
6. Tallerman, M.Understanding syntax. London: Hodder Education 2011.
7. Thornoboy, S.How to teach grammar. Edinburgh: Pearson Education Limited 2009.

8. Vallin, R.D.V. & LaPolla, R.J. Syntax: structure, meaning, and function, Cambridge: University Press. 1997.

XÜLASƏ

İngilis dilində cümlə quruluşunun təhlili bu dildə cümlənin başa düşülməsi, oxunması, dinləməsi, tərcüməsi, şifahi ifadəsi və yazısı ilə məşğul olmaqda çox köməklik etdiyini və çox təsirli bir üsul olduğunu görə bilərik. Tələbələr cümləni diktə etməkdə çətinlik çəkirlər, çünki cümlə uzun və quruluşu mürəkkəbdir, ona görə də qısa müddətdə bütün cümləni yazmaq tələbə üçün çətindir. Xüsusən də bəzi tələbələr cümlənin quruluşundan əmin deyillər. Sadəcə eşitdikləri hər sözü yazırlar ki, cümlə mənası kəsilərək uzun cümləyə çevrilir, məntiq itir, ona görə də cümlə təbii olaraq uzun və çətin olur. Bir sözlə, ingilis dilində cümlə strukturunun təhlili ingilis dilinin öyrənilməsi sahəsində universal tətbiq olunan metoddur. İngilis dili ixtisasının tələbələri ingilis dilini daha effektiv öyrənmək üçün onu mənimsəməlidirlər.

Açar sözlər: Cümlə quruluşu, ingilis dili, təhlil, metod, effektiv

РЕЗЮМЕ

Можно увидеть, что анализ структуры предложений на английском языке очень полезен и очень эффективен для понимания, чтения, прослушивания, перевода, вербализации и написания предложений на этом языке. Студентам трудно диктовать предложение, потому что предложение длинное и сложное по структуре, поэтому учащемуся трудно написать все предложение за короткое время. В частности, некоторые студенты не уверены в структуре предложения. Они просто записывают каждое услышанное слово, предложение теряет смысл и становится длинным предложением, теряется логика, поэтому предложение естественно становится длинным и сложным. Короче говоря, анализ структуры предложения в английском языке — универсальный метод изучения английского языка. Студенты, изучающие английский язык, должны владеть английским языком, чтобы изучать его более эффективно.

Ключевые слова Структура предложения, английский язык, анализ, метод, эффективность

SUMMARY

It can be seen that the analysis of sentence structure in English is very useful and very effective for understanding, reading, listening, translating, verbalizing and writing sentences in this language. It is difficult for students to dictate a sentence because the sentence is long and complex in structure, so it is difficult for the student to write the whole sentence in a short time. In particular, some students are not sure about the sentence structure. They just write down every word they hear, the sentence loses its meaning and becomes a long sentence, the logic is lost, so the sentence naturally becomes long and complex. In short, the analysis of sentence structure in English is a universal method of learning English. English language students need to be proficient in English in order to learn it more effectively.

Key words; Sentence structure, English language, analysis, method, effective

Rəyçi: Professor Abbas Abbasov

GÖRKƏMLİ SÖZ SƏNƏTKARLARININ DİLİMİZİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏKİ XİDMƏTLƏRİ VƏ SÖZ YARADICILIQ LARI BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR

Dil ictimai -siyasi hadisədir, xalqın mənəviyyatının güzgüsü, özünəinamının, onun var olmasının rəmzidir. Dili xalq və ziyalılar qorumalı, onu eybəcərliklərdən, yerli yersiz işlədilən lüzumsuz sözlərdən, məna yükünü daşıya bilməyən səviyyəsiz, dəyersiz kəlmələrdən təmizləməli və bu yolda mübarizə aparmalıdır.

Son illər elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilimizə gələn yeni sözlər kifayət qədər öz yerini möhkəmlətməmiş və sürətli yeniliklərin fonunda onları öz dilimizin lüğət bazasının əsasında purizmə müraciət etməklə əvəzləmək mexanizmi, demək olar ki, ləng inkişaf edir. Doğrudur, elə sözlər vardır ki, onları əvəz etmək bir qədər yersiz və gülünc görünür. Texnikanın, yeniliklərin bir neçə ölkəni çıxmaq şərtilə, bütün dünyada eyni şəkildə yayılıb qəbul edilməsi, dövlətlərarası iqtisadi və siyasi əlaqələr, gediş-gəliş, internet şəbəkələri və s. yeni terminlərin paralel şəkildə bütün ölkələrdə ümumişlək sözlərə çevrilməsinə şərait yaratmış oldu. Lakin bəzi sözlərin əvəzinə purizmə müraciət etmək, yeni sözlər yaratmaq məsələləri illərlə müzakirə olunsa da, hələ də öz həllini tapmamış, qəti nəticə əldə olunmamışdır. Bu prosesdə, əlbəttə ki, birinci növbədə dilçilər iştirak edirlər, lakin onlar da bu işi xalqın müzakirəsinə buraxmalı və ziyalı – xalq birliyi nəticəsində ümumi, ortaq bir fikir əldə edilməlidir. Məsələn, telefonu doldurmaq üçün biz danışıqda «zaryadka» və ya «zaryadoçnyı aparat» sözlərini işlədirik. Lüğətlərdə və ya bəzi tərcümələrdə bu söz «şarj cihazı» kimi tərcümə olunur. Lakin bir neçə il bundan əvvəl bu sözün əvəzləyicisi kimi bir dilçi-alim tərəfindən «yükleyici» sözü təklif olunmuşdur. Təəssüf ki, bu söz lüğətlərdə və dildə rəsmi şəkildə qəbul edilmədi.

Purizm – ana dilini öz daxili imkanları hesabına inkişaf etdirmək cəhdi, xarici sözlərə qarşı çıxmaq, dilin alınma leksik və qrammatik insürlərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan bir prosesdir. Bu proses Atatürkün təşəbbüsü ilə XX əsrin 20-30-cu illərindən dil islahatları kontekstində baş vermişdir. Atatürk daxili siyasət, sosial, mədəniyyət, iqtisadiyyat, ordu, səhiyyə, təhsil və s. sahələrdə islahatlar apardığı kimi,

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

dildə də yeniliklərə nail olmuş və yeni türk dilinin daha sadə, daha çağdaş və daha milli olmasına səbəb olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Osmanlı dövründə rəsmi dil ərəb, fars və türk dillərinin qarışığı şəklində idi, çox çətin, dilə yatmayan yad ünsürlərlə, tərkiblərlə dolu idi. Ona görə də xalqa daha yaxın olmaq, onun öz gözəl, şirin türkcəsini yad elementlərdən təmizləmək «dilçilik hərəkatı» adı altında baş verirdi. Uzaqgörən siyasətçi dilin ən vacib komponentlərindən biri olduğunu anlayır və təhsilin, milliliyin, mədəniyyətin dillə üzvi surətdə bağlılığını dönə-dönə qeyd edirdi. O, əlifba islahatları aparır və yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçid etmişdi. Türk dilində sadələşmə və türkləşmə prosesi mərhələsində öz lüğəti hesabına yeni semantik məzmunlu sözlər yaranmağa başlayır və bu günə kimi də davam edir. Məsələn, uçaq (təyyarə), okul (məktəb) öyrənci (tələbə), öyretmen (müəllim), alan (sahə), kat (mərtəbə), destek, desteklemek (müdafiə etmək), bilim adamı (alim), bilgisayar (kompüter), yayım (translyasiya), bildik (tanış), tanık (şahid), bildirişim (formal ünsiyyət), araç (nəqliyyat vasitəsi), bilgiyazar (kompüter alimi), bilinçli (şüurlu), derleme (tərtib), dergi (jurnal), yergi (satira), yergici (satirik), yığnak (qalaq), yükümlü (məsuliyyət daşıyan) və s.

Azərbaycanda da müəyyən zaman çərçivəsində dünyagörmüş, uzaqgörən, vətənpərvər ziyalılarımız yazıçı və şairlərimiz bu tendensiyanı həyata keçirməyə çalışmışlar. Məsələn, C.Cabbarlının yaratdığı obrazların adlarının əksəriyyəti dramaturqun özünə aiddir. Bundan başqa, «zəncir» əvəzinə «düzgü», «pəncərə» əvəzinə «görük» işlətmək C.Cabbarlının ideyası olmuşdur. Y.V.Çəmənşəminli də XX əsrin əvəllərində özünün yaratmış olduğu sözləri tərtib etdiyi ikidilli «Rusca-azərbaycanca» lüğətlərində qeyd almışdır. Lakin bu lüğətlər çap olunmamış, ancaq Əlyazmalar İnstitutunun arxivində qorunub saxlanmaqdadır.

Y.V.Çəmənşəminli özünün coşqun fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda mübarizəsinə ümumi dil problemlərinin kontekstində baxmış, onu öz yaradıcılığının və dilə dair böyük proqramının üzvi tərkib hissəsi hesab etmişdir. O, dilçiliyin çoxsaylı problemləri daxilində dilin əcnəbi təsirdən xilasına, onun müstəqil olmasına ayrıca diqqət yetirirdi. Belə ki, ədib bu və ya digər məsələnin tək-cə elmi-nəzəri həllini verməklə kifayətlənməmiş, onun bilavasitə konkret, praktiki tətbiqinə də çalışmışdır ki, bu da son dərəcə önəmli bir məsələdir. Çünki bu və ya digər elmi-nəzəri mülahizələr, ehtimallar o zaman səmərəli nəticə verir ki, onlar praktikada təcrübədə tətbiqini tapsın. Y.V.Çəmənşəminli bu lüğətlərdə özü yaratdığı sözləri verməklə bir daha sübut edir ki, o dilimizin saflığı, təmizliyi uğrunda ömrü boyu mübarizə aparmış, ana dilimizin öz imkanlarından istifadə edərək yeni söz yaratmağın tərəfdarı olmuşdur

(1, səh.87). Məsələn, çözüş (həll), düzük (cədvəl), topal (məbləğ), tartış//dartış (tənlik), yılçağ (fəsil), baxdoy (müşahidə), baxdoylax (rəsədxana), eltay (respublika), yenə öz (eyniyyət), çəkil (məntiq), yerbil (coğrafiya), qopağan (tufan), görgü (yarmarka), çağlayan (şəlalə), yer elmi (geologiya), qərişma//qarışma (federasiya), yanardağ (vulkan), düzək (uca), toplay (atmosfer), sucalax (hovuz), toplantay (dövlət), yaşax (əhali), saybil (hesab), vurux (əmsal), sumağı daş (qranit), göyşək (saqqız), görüntü (illüziya), sükcə (ayaqqabı dabanı –kabluk), saraylı (kurtizanka), görk (ibrət), görk cəzası (katorqa, sürgün), göy daş (kuporos, sulfat duzu), solaq (solaxay), çizək (xətkeş), boylama (boyu uzununu, uzununa), dizlik (ətək, yubka), minik (sərnişin), çolaq quş (pinqvin), qışla (kazarma), qondarma (üst tikili, artırma mərtəbə), qıyqac (romb), kəsəmət (raxidlik), tanər (bərabərlik), düşəlgə (staj), söz araçı (barışdarıcı), ayı balığı (tülen) və s. (2).

Azərbaycanın böyük şairi S.Vurğunun da dilimizin zənginləşməsində xidmətləri böyükdür. O ən çox dialekt və şivələrdəki sözləri ədəbiyyatımıza, dilimizə gətirmişdir. Doğrudur, bunların hamısı ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmasa da, çoxu lüğət bazamızın genişlənməsində iştirak etmişdir. Onun ilk dəfə dilimizə və poeziyamıza gətirdiyi sözlərdən bir neçəsini nümunə kimi göstərəcəyik. Məsələn «ilğım» sözünü götürək. Prof. C.Abdullayev öz tədqiqatlarında bu barədə yazır: «S.Vurğun bu və ya başqa bir hadisə və predmetin canlı xalq danışığı dilində necə adlandırdığını inadla axtarır, tapır və onların ağlabatanlarını əsərlərinə daxil edirdi. Məsələn, «miraj» hadisəsinə xalq arasında «ilğım» deyirlər. Bu məsələni öyrənən şair sonralar «Aygün» poemasında «ilğım» sözünü işlədir. Hətta həmin sözün tarixçəsi, özünün ona münasibəti barəsində maraqlı şəkildə həmin əsərində yazmışdır:

«Muğan» dastanında əks olunmadı
O yerdə gördüyüm gözəl bir səhnə,
Sonradan bildim ki, «ilğım»dır adı,
Düşsün şeirimizin söz xəznəsinə» (3, səh.292-293).

S.Vurğunun ləhcə və şivələrdən, dialektlərdən dilimizə gətirdiyi sözlərin bəziləri vətəndaşlıq hüquq qazansa da, digərləri elə xalq dilində qalmışdır. Vətəndaşlıq hüququ qazanan sözlərdən bir neçəsini nümunə kimi veririk: suç (günah), marıtlamaq (pusquda durmaq), saxlanc (müəyyən yadigarı saxlayıb müdafiə etmək, yaxud qənaət nəticəsində məişət şeylərini ehtiyat üçün saxlamaq - C.A.), oxqay (bir şeyə sevinmək, ləzzət almaq), tar bağlamaq (çoxlu qar yağarkən yolların, izlərin tutulması - C.A.), giley

(narazılıq etmək), səkmək (süzmək), ərinmək (tənbəllik etmək) sayrışmaq (titrək, zəif işıq saçmaq, parıldamaq), səksəkəli (qorxulu) və s.

Ancaq ədəbi dildə işlənməyən sözlərdən S.Vurğun yaradıcılığında aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: qırpınmaq (çəkinmək), çoyutma (qəflətən atılan güllə), illət (niyyət), salağanta (boş-boş, veyil-veyil gəzən), mağıl (barı), qurnaz (bic, hiyləgər), lehrə (kərənti ilə otun biçilib lay-lay tökülməsi), xotma (kiçik ot yığıntıları), qaxsımaq (çürümək, iylənmək), soğmaq (qurumaq), salğamaq (yol göstərmək; tədbir tökmək), dələmə (pendir üçün mayalanmış südün uyuşması), şırğalanmaq (sığallanmaq), qızıl yelin (südlü inək), imrənmək (cəhd etmək), qolpun (dərın uçurum), bələn (yoxuş, aşırım) və s. (3, səh.293-294).

Yeni söz, ifadə yaratmaq meyli S.Vurğunda da özünü göstərir. Bu barədə C.Abdullayev yazır: «O bəzən aydınlıq xatirinə şeirdə qrammatik qayda-qanunlardan kənara çıxır, müəyyən fikri poetik vüsətlə demək üçün xalq dilini ifadə formalarından istifadə edir. Məsələn, o, xalq dilindəki «ola» sözünün müəyyən nitq hissəsinə qoşularaq cümlənin xəbəri rolunda çıxış edən birləşmə formasını belə işlədir:

Bilirəm ən şirin röyalarda sən

Deyirsən: «Sevgilim gəlirmi ola» (3, səh.294).

anlaşılmı Azərbycan sözü ilə əvəz etmək olar və lazımdır. Məsələn, rifahi-hal yerinə «dolanacaq» demək yaxşı deyilmi? «Güzəran» sözü də daha aydın və dilə yatımlıdır.

Azərbycanca qırım ifadəsi var. Doğrudur, əhvali-ruhiyyəni bu söz hələlik əvəz etmir. Vərdiş gücü buna yol vermir. «Təhər-tövr» mənə çaları da var. Lakin işlənsə, dilin axırına girsə, qulağımıza yatıb adiləşər.

Problemlərin öyrənilmək çərəkliyini unutmamaq lazımdır. Dilimizin inkişafı üçün yeni söz yaratmaq mühüm şərtidir. Bu, yaradıcılıq ehtiyacından doğan elmi, məntiqi bir hadisə olmalıdır. Yaradılan yeni sözlər, ya yeniləşdirilən sözlər dilin tarixi gəlişi - axarından doğmalıdır. Belə sözlərin kiçik, böyük, aydın və dumanlı qaynaqları dilin semantik əhatə dairəsində, lüğət imkanlarında olmalıdır» (4, səh.55-56).

R.Rza «svetafor» sözünü «işıqfor», «müasir» sözünü «çağdaş», yüksək mərtəbəli binanı «göydələ», «plyaj» sözünü «çimərlik», «lazımlı olmaq» sözünü «gərəklik», «intəhasız» sözünü «doyumsuz», «hissiyyat» sözünü «duyum» ilə əvəz etmiş və bu kəlmələr dilimizin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Şair yazırdı: «Hansı məntiqlə «səciyyə daşıyır» demək olar, «vurğun kəsildin» demək olmaz? Nə üçün «anmaq» demək olar, «anımlı» demək olmaz. «Duymaq»dan «duyum» sözü yaratmaq niyə qəbahət olsun? «Olmaq» sözü var, «ölmək» sözü var. Hansı məntiqlə «olum» sözünü rədd edib, «ölüm» sözünü işlətməliyik. Deyirlər: çünki belə demirlər. Nə olsun, demirlər, deyirlər.

Məncə, bu və bu qəbildən olan etirazlar, mübahisələr, fikir ayrılıqları hökm şəklində deyil, müzakirə, götür-qoy etmək üçün bir baxım nöqtəsi şəklində olmalıdır. Fikirlər toqquşanda həqiqət aydınlığa doğar deyiblər” (4, səh.56).

Göründüyü kimi, böyük şairimiz də eynilə biz deyəni söyləyir: ziyalı-xalq birliyi. Yeni yaranan hər söz xalqın müzakirəsinə buraxılmalıdır. Belə olsa, yeni müştərək rəy birliyi olsa, arada gəzən, “orfoqrafiyamıza yeni qəbul edilmiş” bəzi gülünc sözlər də mənfə fikir yarada bilməz. Düzdür, deyilənə görə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun komissiya heyəti bu sözləri təkzib etdi və onların sadəcə şayiə olduğunu, dilçilər arasında, daha doğrusu, komissiya üzvləri tərəfindən heç vaxt irəli sürülmədiyi və müzakirə olunmadığı iddia edildi. Bu gülünc sözlərə ötəri bir nəzər salaq; çimgey (xalat), geyçim (çimərlik paltar), ipəzor (el arasında şipilka, yəni paltar sancağı), süranə (qadın sürücü), qolşış (qantel), vurşış (silikon), saçazor (zakolka, saç sancağı), süfrəçi (ofsiant) və s. Bunların içində yenə var olmaq hüququ qazanmaq «dəlgəc» sözünə nəsb olub bilər, yəni kağızları bir-birinə tikən alət. Bu yerdə yenə rəhmətlik R.Rzanın fikirləri aktual səslənir: «... dilin yiyəsi bir ovuc avantüristlər, canilər deyil, xalqdır! Fitnəkarlar, canilər məhv olub gedir, xalq qalır. Xalqın dil sərvəti qalır. Bizdə isə, görürsən, xalq arasında heç bir məsuliyyət daşımayan adamlar, mənşəyi doğma dilimizdən götürülən neçə-neçə sözü, kəlməni «uf» demədən qoparıb atırlar. Bəzən də biz konkret təfəkkür forması olan dilimizdə mövcud bəzi kəlmələri elələri ilə əvəz edirik ki, onları işlətməyə utanırsan» (5).

R.Rzanın fərdi söz yaradıcılığında yer tutan kəlmələrin bir çoxu lüğət fondunda yaşamaq hüququ qazanmamışdır. Məsələn, özümləşmək, özümlü, bəlimək, bəlim (məyyə) nəğmələnmək, gətirmə, gərəklik, ayrılış, eşidimli, öyrənc, uçarlıq, bilgin, şəhərbaşı (mer), pərvanəbel, dikuçan (vertalyot), ömürlük (tərcümeyi-hal) və s.

Şairin bəzi sözləri öz dövründə işlək olmasa da, hal-hazırda neologizmlər kimi işlənməkdədir: dəstək (müdafiə etmək, müdafiə), bilgi (məlumat), öncül (qabaqcıl) və s. Onun özünəməxsusluğu şeirlərində də özünü göstərirdi. «daş» şəkilçisini bəzi sözlərə əlavə edərək ədəbiyyatımıza yeni sözlər gətirmişdir:

«Biz səninlə həmsəhərik, Gündəş, ildəş, vətəndaşlıq»,

«Mən sənin ilk sevgilin, Sən mənim könüldəşim.

Onlar sənin döyüşdəşin, Qəti vuruş ayağında» (5, səh.96; 408). Bunlardan başqa ərdəş, əsirdəş və s. sözlər də şairə məxsusdur. O «ağ» sifətinin çoxaltma dərəcəsində olan «ağappaq» sözünü «apağ» kimi işlətməyi məsləhət görürdü və bu barədə deyirdi: «Qıpqırmızı», «dümdüz», «yamyaşıl». Burada tədqiqi və izahı gərək olan bir hal da var. Bütün belə qoşalaşmalarda əlavə hissə əvvəl, sözün əslə sonra gəlir — «yupyumşaq». Yalnız ağ sözündə əlavə ikinci sıraya keçir: «Ağappaq». Niyə? (4, səh.54).

Son illərdə dilimizə keçən, orfoqrafiya lüğətlərində vətəndaşlıq hüququ qazanan neologizmlər həddindən artıq çoxdur: plates, piling, deport, demontaj, devalvasiya, ekoturizm, eks-divident, gelkorrektor, fləş-kart, selfi, sendviç, breket, realiti-şou, ekonom-şinif, motivasiya, işləblişment (ziyalı elita), institusional, submədəniyyət və s. Siyahını kifayət qədər uzatmaq olar. R.Rzanı burada da xatırlamamaq qeyri-mümkündür: «Dilə gətirilən sözlərdə eləsi olur ki, yaşayıb az-çox ömür sürə bilmir. Dilə yatmır, mənani dəqiq ifadə edə bilmir, sıradan çıxır. Elə yeni sözlər də var ki, dilin təbii bir elementi kimi kök salıb qalır, yəni mənə çalarları yaratmağa imkan verir» (4, səh.58).

«Dilimizin uzaq tarixi ilə az məşğul olurlar» deyə dilçi alimləri qınayan şair, irəlində görüləsi çox işlər olduğunu, yenidən ayrı-ayrı qalıqları təhlil süzgecindən keçirməyi, dilin inkişaf yollarını aydınlaşdırmağı məsləhət görürdü. O, bəzi dillərdə çoxluq, cəm yerinə bir sözün iki dəfə təkrarını (məsələn, İndoneziyada) nümunə gətirəndə bizim dilimizdəki bəzi sözlərlə müqayisə edirdi: qoşun-qoşun, qat-qat, dönə-dönə, dəstə-dəstə və s. sözləri misal götürər və onların təkrarlanmasında mənə çalarlarının daha da qabardılmasını, çoxluğu ifadə etməsini iddia edirdi» (4, səh.58). R.Rzanın söz yaradıcılığı sahəsində bir qeydi, mülahizəni də olduğu kimi təqdim emək istərdik: «Azərbaycan dilində ötəri, keçəri, köçəri, gedəri, səfəri və bu kimi sözlər var. Bu əsasda öləri sözünü işlədəndə (Esxilin «Zəncirlənmiş Prometey» əsərinin tərcüməsində) etiraz səsi eşidirik. Niyə?

Azərbaycan dilində görüm, baxım, içim, gəlim, verim, atım (bir atımlıq barıtı var), yeyim, geyim və bu kimi sözlər var. Bu vaxta qədər böyük bir nazirliyin adı «Yeyinti sənayesi» şəklində işlənir. Məlumdur ki, yeyinti mənfi mənada olan sözdür (filan yerdə bu qədər yeyinti olmuşdur). Bu nazirliyi «Yeyim nazirliyi» adlandırmaq təklifi nədənsə

etiraz doğurur. «Nəyə isə, kimə isə oxşayır!» deyirlər. Belə qeyri-elmi, sığortaçı mülahizələrin, təəssüf ki, tərəfçiləri var» (4, səh.59).

Fikrimizi ümumiləşdirərək demək istəyirik ki, dilimizdə yenilənmələr, yeni sözlərin işləkliyi, istər purizm, istərsə də başqa dillərdən eynilə keçmiş şəkildə olsun, son illərdə ən yüksək sürət tempindədir. Bu, bir tərəfdən dilimizin zənginləşməsini, intensivliyini təmin edirsə də, digər tərəfdən, gözəlliyini, harmoniyasını, təmizliyini, mənə çalarlarını və dəqiqliyini, səlisliyini itirməmək şərtləri altında həyata keçməlidir. Doğrudur, sürət əsərində yaşayırıq, hər şey demək olar ki, bir göz qırpımında baş verir, zaman insanlar üçün qısalıb, tezləşib, mənəvi dəyərlərə qiymət azalıb, indi dövlətlər öz dilləri, tarixləri ilə deyil, ən çox sahib olduqları döyüş texnikası, sursatları, raketləri, çox inkişaf edib daha sivil, daha müasir olmaları; texnikanın inkişaf etdiyi bütün sahələrdə birincilik qazanmaları uğrunda rəqabət aparırlar. Güclü-gücsüz, qaranlıq-aydınlıq, xeyir-şər, insanlıq-şeytanlıq kimi məfumlardan açıqca mübarizə apardıqları bir tarixi dönəmi yaşayırıq. Bu yolda haqqın nahaqqa, ədalətin zalımlığa, işığın, aydınlığın qaranlığa, zülmətə qələbə çalmasını səbirsizliklə gözləyirik. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hər bir vətəndaşın borcudur ki, dilimizin qorunması, təmizliyi, saflığı, gözəlliyi, sadəliyi prinsiplərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, yeri gələndə bu müddəalar, prinsiplər uğrunda mübarizə etməyi üzərinə düşən vəzifə borcu hesab etsin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ş.C.Abdullayeva. Y.V.Çəmənşiminlinin dilçilik görüşləri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1998
2. M.Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-4 (81) 191999, sax. vah.397
3. C.Abdullayev. Əsərləri, II c. Bakı, Çarşıoğlu, 2011
4. R.Rza. Mülahizələr. Seçilmiş əsərləri. V c., Bakı, Azərneşr, 2022
5. R.Rza. Uzaq illərin yaxın töhfələri. «Azərbaycan» jurnalı, 1961, №9
6. R.Rza. Əsərləri, II c., Bakı, 1968

XÜLASƏ

Dil daima öz dinamikası, inkişafı, genişlənməsi, başqa dillərlə mübadiləsi proseslərini özündə ehtiva edən ictimai-siyasi hadisədir. Onun zənginləşməsində neologizmlərin rolu olduğu kimi, arxaizmlərin, purizmlərin, dialekt və şivələrin də təsirini danmaq olmaz. Məqaləmiz dilin təkamülündə təkan nöqtələrindən biri olan purizm haqqındadır. C.Cabbarlı, Y.V. Çəmənzəminli, S.Vurğun, R.Rza kimi görkəmli söz sənətkarlarının ədəbiyyatımıza və dilimizə gətirdikləri yeni sözlər, söz yaradıcılıqları məqalənin məzmununu təşkil edir. Bu sözlərdən bəziləri vətəndaşlıq hüquq qazanaraq lüğət tərkibinə keçsə də, digəriləri sadəcə həmin şəxslərin əsərlərində qalmaqdadır. Ümumiyyətlə, purizm prosesi dilin təmizliyi, şəffaflığı uğrunda gedən bir mübarizədir və bu mübarizəni dəstəkləmək lazımdır. Çünki bu «hərəkət» dilin öz daxili imkanları, bazası hesabına baş verən bir yaradıcılıq prosesidir. Əlbəttə ki, onların içində məntiqə uyğun olmayan, məna yükünü əhatə etməyən və qulağa yatmayan, xoş səslənməyən variantlar da ola bilər. Bu baxımdan, belə sözləri ədəbi dilə gətirərkən dilçilərlə xalq arasında qarşılıqlı razılıq, həmrəylik olmalıdır. Belə ki, dilçilərin qəbul etdikləri sözlər xalqın müzakirəsinə verilməlidir ki, sən sözlərdə qulağa yatmayan, gülünc səslənən yeniliklərdən, söz yaradıcılığından uzaq olaq. Beləliklə, hesab edirik ki, bu hərəkətdə hər bir azərbaycanlı bir vətəndaş kimi rəy bildirməli, prosesə etinasız qalmamalıdır.

Açar sözlər: purizm, söz yaradıcılığı, leksika, dilin saflığı, orfoqrafiya lüğəti, «dil hərəkəti», vətəndaşlıq borcu

Абдуллаева Шалала

РЕЗЮМЕ

Некоторые заметки об услугах и словотворчестве известных мастеров

Язык – общественно - политическое явление, всегда включающее в себя динамику, развитие, расширение, обменные процессы с другими языками. Как и роль неологизмов в его обогащении, нельзя отрицать влияние архаизмов, пуризмов, диалектов. Наша статья посвящена пуризму, который является одной из движущих сил эволюции языка. Содержание статьи составляют новые слова и словосочетания, привнесённые в нашу литературу и язык выдающимися

мастерами слова, такими как Дж.Джаббарлы, Ю.В.Чеманзаминли, С.Вургун, Р.Рза. Хотя некоторые из этих слов получили право гражданства и вошли в словарный запас языка, другие остаются только в произведениях этих лиц. В целом процесс пуризма – это борьба за чистоту и здоровье языка, и эту борьбу необходимо поддерживать. Потому что это «движение» есть творческий процесс, происходящий за счет собственных внутренних возможностей и базы языка. Конечно, в них могут быть варианты, которые не соответствуют логике, не несут смысловой нагрузки, не укладываются в слух и не приятны по звучанию. С этой точки зрения должно быть взаимное согласие и солидарность между лингвистами и народом при переводе таких слов в литературный язык. Чтобы слова, принятые лингвистами, обсуждались народом, чтобы мы могли держаться подальше от новых и нелепых новых слов.

Ключевые слова: пуризм, словотворчество, лиризм, чистота языка, орфографический словарь, «языковое движение», гражданский долг.

Abdullayevah Shalala

**Some notes about the services and word creations of famous wordsmiths
in the enrichment of our language**

SUMMARY

Language is a socio-political phenomenon that always includes dynamics, development, expansion, exchange processes with other languages. As well as the role of neologisms in its enrichment, the influence of archaisms, purisms, dialects cannot be denied. Our article is about purism, which is one of the driving points in the evolution of language. The content of the article is made up of new words and word creations brought to our literature and language by prominent wordsmiths such as J.Jabbarle, Y.V.Chemanzeminli, S.Vurgun, R.Rza. Although some of these words have gained the right of citizenship and entered the vocabulary of the language, others remain only in the works of these individuals. In general, the process of purism is a struggle for the purity and health of the language, and this struggle must be supported. Because this “movement” is a creative process that takes place at the expense of the

language's own internal capabilities and base. Of course, there may be variants in them that do not correspond to logic, do not cover the burden of meaning, and do not fit the car and do not sound pleasant. From this point of view, these should be mutual agreement and solidarity between linguists and the people when bringing such words into literary language.

So that the words accepted by linguists should be discussed by the people so that we can stay away from new and ridiculous new words. This, we believe that in this "movement" every Azerbaijani should express his opinion as a citizen and should not ignore this process.

Key words: purism, word creation, lyricism, purity of language, spelling dictionary, "language movement", civic duty.

Rəyçi: dos. İ.Şəmsizadə

İNTERNET SAYTLARINDA ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI

Dil xalqa məxsusdur. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq və inkişaf elətdirmək hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında”

2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır.

“Dil yaşayır, çünki o dildə danışan xalq yaşayır. Dil xalqın tarixidir. Dil sivilizasiya və mədəniyyət yoludur” (A.Kuprin). Dil və norma bir-biri ilə bağlıdır. Hər xalqın dili ilə yanaşı onun normaları da var. Normalar dil və nitq səciyyəlidir.

Dil probleminin əsasında norma durur. Norma dildə iki istiqamətlidir: linqvistik və ekstrolinqvistik. Dilə kənar elementlər assimliativ təsir göstərdikdə onun sosial amillərlə bağlı olan normaları pozulur dilin daxili strukturunda ləngimələr baş verir. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı boyunca müşahidə olunur. Bu normalar fonetik sistemdə sait və samitlərin iyerarxiya ardıcılığı fonetik – fonomorfonoloji qanun və hadisələr, qrammatik sistemdə hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlik, zaman, nov kateqoriyaları, həmçinin bütün sintaktik vahidlərə məxsus kommunaktiv funksionlar sıralanmanın paradigmatik- sintakmatik əlaqəli şəklində meydana çıxır.

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, böyük elmi işçi, fil.f.d.

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həll edici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyədə dil vahidlərində daxili bir iyerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq söz düzəldici və sozdəyişdirici şəkilçilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sirasi və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır.

Ədəbi dil normalarının yaranmasında dilxarici amillərin də mühüm təsiri vardır. Dilxarici amillərlə yaranan normalar dildaxili amillərlə yaranan normalara nisbətən daha tez dəyişgəndir. Ədəbi dilin yazılı normalarının yaranmasında dilxarici amillər əsas yer tutur. Əlifba qrafika, yazı qaydaları, durğu işarələri, alınmaların və kalkaların nizama salınması və s. dilxarici amillərin təsir ilə sabitləşən yazılı dil normalarıdır. (5.s.93)

Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitqin təzahürüdür. O, ümumxalq dilinin müəyyən normaya tabe edilən normativ tələbləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən qoludur. Ədəbi dildə normalılıq, milli kollektivin bütün üzvləri üçün məcburi ünsiyyət vasitəsi olması və üslubi diferensiallıq səciyyəvi xüsusiyyətlərdir. Ədəbi dil normaları müəyyənləşdirilərkən təbiilik, işləklik sabitlik, zərurilik kimi amillər əsas götürülməlidir. Ədəbi dilin sistemə salınmış normalarını həmin dildə danışanların hamısı izləməli və bilməlidir. Norma insanın məqsədəuyğun fəaliyyətinin nəticəsidir, dilin qanunları isə obyektivdir. “Ədəbi dil normasında həqiqətən obyektivlik kökü qalır, lakin subyektivlik notları da seçilir. Yoxsa məcrasız şəkildə normanın axını hara gəldi-gedərdi və tamam hərc-mərclik yaranardı, bu özbaşnalıq isə elə pərakəndəlik törədərdi ki, xalq dili ilə ədəbi norma üst-üstə düşərdi.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T. Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan”. “Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir. (3, s.213)

İnternet saytları KİV olaraq müasir dövrümüzün, həyatımızın bir hissəsinə çevrilib. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin şəffaflığını şərtləndirən əsas cəhətlər şifahi və yazılı nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və

məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı və səlistliyidir. Bütün bu göstərilənlər KİV-də nitq prosesləri bir güzgü kimi aydın və şəffaf görünür. İnternet saytları da KİV olaraq nitq prosesində aydınlığı, dəqiqliyi, düzgünlüyü qorumalı, informasiyalar fonetik, leksik, qrammatik, üslubi səviyyələri əhatə etməlidir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində **Konkret.az**, **NEWS24**, **Medianews.az**, **Oxu.az**, **PRAVDA. AZ**, **KONKRET** və s. saytlarında ədəbi dil normalarının pozulduğuna rast gəlmişik. Adını çəkdiyimiz saytlarda xəbər başlıqlarında ədəbi dilin qrammatik normasının, verilən məlumatlarda isə, ədəbi dilin hər üç normasının pozulması hallarına təsadüf eləmişik.

Ədəbi dilin normaları belə təsnif olunur: fonetik norma, leksik-semantik norma, qrammatik norma, üslubi normalar

Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüduzsuz imkanlarından yetərinə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir.

Yazı mədəniyyətinin üç əsas şərti var: bunlardan birincisi cümlənin qrammatik baxımdan düzgün qurulması, ikincisi orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması, üçüncüsü isə durğu işarələrindən yerli-yerində istifadədir. Yazı yazanın fərdi üslubi maneralarda təcəssüm edən məharəti, ustalığı məhz bu üç normativ şərti gözlədikdən sonra gəlir. (2, səh.58)

Fonetik normaya şifahi ədəbi dilin yazılı dil normalarını formalaşdırması, yaxud yazılı dilin (orfoqrafiya) və onun təsiri ilə ümumiləşmiş ədəbi dilin danışiq qaydaları (orfoepiya) daxildir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənilməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Leksik norma probleminə dair çoxlu məsələ vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

Sözün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar. Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Dildəki hər növ sözlər yerli-yerində istifadə edilib ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. (7. s.163.)

Müasir Azərbaycan dilinin morfoloji norması dilimizin iltisafilik prinsipinə əsaslanır və onun qrammatik quruluşu ilə bağlı qaydalar üzərində qurulur. Bu normalara düzgün riayət etmək sözlər və cümlələr arasında əlaqənin düzgün qurulmasına xidmət göstərir ki, bu da sintaktik normaların yaranması üçün baza rolunu oynayır. Sintaktik kateqoriyaların bəziləri isə morfoloji vasitələrin köməyi ilə yaranır. (4 s.124)

Ədəbi dil norması çərçivəsində söz birləşmələri, sözlər arasında əlaqələr, müxtəlif cümlə növləri söz sırası, intonasiya mövcuddur ki, bunlar bütövlükdə sintaktik normaları əhatə edir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması sintaktik norma hesab olunur. Əgər hər hansı bir cümlədə mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma pozulmuşdursa, bu ədəbi dil üçün qeyri-məqbul sayılır. Buna görə də ədəbi dilin bütün üslubları sintaktik normalar əsasında formalaşır və inkişaf edir. (7 .s.169)

Üslubi normalar leksik və qrammatik normalarla bilavasitə bağlıdır. Buna görə də nitqdə dil sistemlərini nizamlayan normalara riayət edilməməsi eyni zamanda üslubi normaların pozulmasına səbəb olur.

İstimai-publisistik üslubda fikirlər ümumən quru, rəsmi dillə ifadə olunur. Emosionallığı, obrazlılığı yaradan dil vasitələrinə - epitet, metafora, inversiya, nida, sual və sairəyə bədii üsluba nisbətən az yer verilir. Lakin bununla belə, qəzetlərdə, jurnallarda oçerk, felyeton və hekayələrdən də nümunələr gətirilir ki, bunlar maraqla oxunur, oxucuya yaxşı təsir bağışlayır. Mətbuat üslubunun başlıca xüsusiyyəti dilinin sadəliyi, aydınlığı, mənalılığı, hamı tərəfindən başa düşülməsidir. Dil kasıblığı, söz məhdudluğu bu üslubdakı yazıların oxunması işini çətinləşdirir.

Tədqiqat zamanı internet saytlarında qarşımıza çıxan informasiyalarda ədəbi dil normalarının pozulmasına dair topladığımız nümunələr bunlardır:

Bu məsələlərdən biri də suqızdırıcılarının mənzilin **hamam otağında** olmasıdır. (**Medianews.az 08.10.2024**) (Bu süjet İtv-nin “Xəbər” proqramından götürülüb.

Bu cümlədə ədəbi dilin leksik norması pozulmuşdur. Cümlədəki hamam otağı ifadəsi leksik cəhətdən dəqiq deyildir. Hamam otağı deyil, vanna otağı olmalıdır. Əgər hamam sözündən istifadə edilirsə otaq sözünə ehtiyac qalmır.

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə , müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin

artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanılaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdırırlar haqlıdır. (8,s.189-202)

Medianews.az axşam.az-a istinadən xəbər verir ki, məclis Bakıda restoranlardan birində keçirilib. **Gecəyde** sənət adamları da iştirak ediblər. (**Medianews.az 08.10.2024**) Bu cümlədə ədəbi dilin fonetik norması pozulmuşdur. **Gecədə** sözü **gecəyde** kimi yazılmışdır.

Bu o deməkdir ki, DÇ-2018-in qalibi yarıvarda komanda ilə məşqlərə qayıda və martdan rəsmi **matçlara** (matçlarda olmalıdır) oynaya biləcək. (**NEWS24 08.10.24**) Bu cümlədə ədəbi dilin fonetik və morfoloji norması pozulmuşdur. Yerlik halda olan **matçlarda** yazılmalı olduğu halda, yönlük halda **matçlara** yazılmışdır.

İrəvanda **Azərbaycanla sərhədlə** bağlı qərar (başlıq) (**NEWS24 08.10.24**) Bu cümlə aydın deyildir. Mədəni nitqin əsas keyfiyyətlərindən biri də nitqin aydınlığı və yığcamlığıdır. Vaxtilə V.Q.Belinski yazırdı: “Söz fikri əks etdirir: aydın olmayan fikir aydın olmayan sözdür”. Aristotel də nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayırdı. F.Köçerlinin fikri xeyli maraqlıdır: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış olan şəxsin fikri də dolaşmışdır. Doğru və salamat fikrli adamların kəlamı da həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

Kütlələrə təsir göstərmək, problemlərin həllinə insanlarda maraq oyatmaq, onları bu işə cəlb etmək məqsədini qarşıya qoyan mətbuatın dili, hər şeydən əvvəl, canlı, aydın və anlaşılıqlı olmalıdır. (1.s.196)

Nitqin aydınlığı dinləyici və ya oxucunun eşitdiklərini izaha ehtiyac olmadan başa düşməsidir. Bunun üçün nitq və ya danışan mövzunu dəqiq öyrənməli, hamının başa düşəcəyi söz və ifadələrdən istifadə etməlidir. Dolaşmış cümlələr, aydın olmayan sözlər nitqi anlaşılmaz edir. (4,s.41)

Azərbaycan dilinin qrammatik və üslubi imkanları olduqca zəngindir. Bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək mədəni nitqi gözəlləşdirən faktorlardandır. (6, s.43.)

Mədəni nitqin əlamətləri nitq üçün müəyyənləşdirilmiş əsas keyfiyyətlərlə əlaqədardır. Biz bu əlamətlərdən biri olan nitqin düzgünlüyü tələblərindən bəhs edirik. Burada çox zaman həm şifahi, həm də yazılı nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdən danışılır. Amma nitqin düzgünlüyü üçün yalnız qrammatik normalara əməl etmək əsas şərt sayılmır. Bəzən qrammatik qaydaları bilən bəzi mütəxəssislərin həm

yazılı, həm də şifahi nitqi qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün bu qaydaları bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilərək səlis tələffüz edilməli və bədii sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmalıdır. Nitqin dolğunluğu üçün başlıca şərtlərdən biri də istifadə edilən fikrin gerçəkliklə əlaqəli olması və onu aydın inikas etdirməsidir. Gerçəkliklə uyğun olmayan nitq sönük olur, obyektə təsir göstərmir və nəticədə maraqsız görünür. (6,s.40)

Konkret.az xəbər verir ki, Ertoşi tayfasının Ezdinan qolu ilə Pinyanişi tayfasının üzvləri Üzeyir Təkə və Həsərət Bilicinin **toy mərasimi** (mərasimə olmalıdır) **rəngli görüntülərlə şahidlik edib. (Konkret 07.10.24) (Lent az-a istinad)** Göstərdiyimiz cümlədə qrammatik normanın pozulmasını görürük. Belə ki, cümlədəki toy mərasimi söz birləşməsindəki mərasimi sözü mərasimə kimi yazılsa idi cümlə qrammatik cəhətdən düzgün olardı. Cümləni sintaktik təhlil etsək, mürəkkəb mübtəda olan Ertoşi tayfasının Ezdinan qolu ilə Pinyanişi tayfasının üzvləri(kim?), şahidlik edib - xəbər, Üzeyir Təkə və Həsərət Bilicinin toy mərasimə (nəyə?) - mürəkkəb vasitəli tamamlıq. Cümlədə **toy mərasimi** ikinci növ təyini söz birləşməsinə yönlük hal şəkilçisi qoşularaq, şahidlik edib təsirsiz feili ilə idarə əlaqəsi yaradır və cümlə qrammatik cəhətdən düzgün olur.

Yerdən 628 milyon kilometr uzaqlıqda yerləşən həmin yer Aydan bir qədər böyükdür. Lakin **daha** yaxın olsaydı kəşf ediləcək həyat mənbəyi Aydan beş qat **daha** parlaq olardı. (**KONKRET** 14 oktyabr 2024) Göstərilən bu nümunədə ədəbi dilin qrammatik norması pozulmuşdur. Cümlənin tərkibində iki dəfə **daha** ədatından istifadə edilmişdir.

Verilən bu nümunədə nitqin zənginliyinə diqqət yetirsək, görürük ki, nitq zəngin deyil.

Zənginliyin iki əsas növü var: dil və nitq zənginliyi. Dilin zənginliyi bütün səviyyələrdə vahidlərinin müxtəlifliyi, xəzinəsi ilə nitqin qurulmasıdır. Bu zənginliyin atributları lüğətlərdə (frazologizm, sinonim, antonim, paronim, alınma sözlər, bu və ya digər bilik sahəsinə aid terminlər) toplanıb. Məsələn, dilin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik sistemində öz siqləti olan sinonimlik nitqdə, ədəbi dilin üslublar sistemində, fikrin ifadə tərzində çox mühüm rol oynayır:

a) yersiz təkrarın qarşısını alır;

Dil zənginliyi nitq zənginliyi üçün əsas bazadır. Hər bir dil daşıyıcısının nitq zənginliyi onun dilə fəal sahib olma prosesində qazandığı idrak – təfəkkürün məhsuludur, hamımız sözləri eyni bir dildə danışdığımız xəzinədən götürürük. Nitqin zənginliyi dil vasitələrinin şüurlu və aktiv mənimsənilməsi – danışığımızı rəngarəng etmək, təkmilləşdirmək, onun gözəlliyini dərk etmək, dil vasitələrindən istifadə etməklə əldə edilir. Dil və nitq zənginlikləri bir-biri ilə sıx bağlıdır – dil nitqi qidalandırır. Nitqin zənginliyi yalnız müxtəlif dil vasitələri ilə ölçülmür, həmçinin janr, üslubi tərtibat və s. ilə müəyyən edilir. (9, s. 349)

İttihama görə, Rusiya vətəndaşı Dünyamalı Şahbazov Şamaxı rayonunun Şəhriyar qəsəbəsində şəxsiyyəti məlum olmayan iki nəfərlə birləşərək Nazir Nübarinin yaşadığı evin həyətinə girərək ona zor tətbiq etməklə avtomobilə mindirib , sonra qəsəbədəki Bayraq meydanı adlanan əraziyə gətiriblər. (oxu.az , 14.10.2024) Göstərilən nümunədə ədəbi dilin qrammatik norması pozulmuşdur. İnformasiya xarakterli bu cümlədə feili bağlama şəkilçisi –araq, -ərək təkrar verilmişdir. Həmin şəkilçinin təkrarlanmaması üçün –ib⁴ şəkilçiləri, **birləşərək** feili bağlama əvəzinə **birlikdə** zərfi yazılsa idi cümlə düzgün olardı. İttihama görə, Rusiya vətəndaşı Dünyamalı Şahbazov Şamaxı rayonunun Şəhriyar qəsəbəsində şəxsiyyəti məlum olmayan iki nəfərlə **birlikdə** Nazir Nübarinin yaşadığı evin həyətinə **girib** ona zor tətbiq **edərək** avtomobilə **mindirib**, sonra qəsəbədəki Bayraq meydanı adlanan əraziyə gətiriblər.

Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Cümlədəki əsas feli müxtəlif cəhətdən izah edir. Feli bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. -ib⁴. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlama bir neçə mənani ifadə edir:

a) İş və hərəkətin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu bildirir, nə zaman? Sualına cavab olur. Məsələn: *O, kənd orta məktəbini bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya getdi.*

b) Cümlədə əsas feldəki hərəkətin icra tərzini bildirir və necə? nə cür? suallarına cavab olur. Məsələn: *At ayaqlarını yerə döyüb kişnəyirdi.*

c) Cümlədə əsas feldəki hərəkətin səbəbini bildirir və niyə? nə üçün? suallarına cavab olur. Məsələn: *Uşaq atasını görüb ürəkləndi.*

2. –araq² Bu şəkilçi ifadə etdiyi mənə baxımdan -ib⁴ şəkilçisinə oxşardır, yeni zaman, tərz və səbəb mənalarını ifadə edir. Məsələn: *Uşaq gəzintidən evə gələrək dərslərini hazırlamağa başladı* (-ib⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi birinci mənaya oxşar mənadır). *O, əllərini qoynuna qoyaraq bir kənardə dayanmışdı* (-ib⁴ şəkilçisinin

ifadə etdiyi ikinci mənaya oxşar mənədadır). *Qız qonaqlardan utanaraq balkona çıxdı* (-ib⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi üçüncü mənaya oxşar mənədadır). Bu xüsusiyyətlərinə görə -ib⁴ və araq² sinonim şəkilçilər sayılır.

Son vaxtlar ən mühüm problemlərdən biri də Bakının bəzi ərazilərindəki evlərin söküləməsidir. Əsasən də bu məsələ paytaxtın “**Sovetski**” və “**kubinka**” adlanan ərazilərində aktual olaraq qalır. Belə ki, sözügedən ərazilərdə mərkəz küçələrdəki bəzi yaşayış sahələri sökülüb. Amma iç-içə **məhlələrdə** hələ də söküntü işləri getməyib. Həmin ərazilərdəki **qonşular** da bildirir ki, illərdir oradakı evlərin söküləcəyi deyilir. (PRAVDA.AZ , 17.10.2024) Yazılan bu xəbərdə ədəbi dilin fonetik və leksik normaları pozulmuşdur. Cümlədə “**Sovetski**” sözünün ilk hərfi böyük **S** hərfi ilə yazıldığı halda “**Kubinka**” sözünün ilk hərfi kiçik **k** hərfi ilə yazılmışdır. Həmin ərazilərin əvvəlki adları Sovet küçəsi və Quba meydanı adlanırdı. Məhəllə sözü məhlə kimi yazılaraq orfoqrafik normaları pozmuşdur. Leksik normaları pozan isə “qonşular” sözüdür. Qonşu sözünün leksik mənası isə bir həyətdə, bir küçədə, bir məhəllədə yaşayan şəxslərdir. Həmin ərazidə **yaşayan sakinlər** (yazılmalı idi) bildirir ki, illərdir ordakı evlərin söküləcəyi deyilir.

Müstəqillik dövründə nitq mədəniyyəti linqvistik elmin tətbiqi sahələrindən birinə çevrilərək, dilçilik araşdırmaları arasında ən aktual problem kimi daim diqqət cəlb etmişdir. Yalnız yüksək mədəni nitqə sahib olmaqla, müxtəlif elmlərin və peşələrin sirlərinə dərinlən yiyələnməklə qabaqcıl, mütərəqqi fikir və ideyaların düzgün mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Gözəl nitqin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır ki, onlardan da ən əsası düzgün nitqdır. Düzgün nitqin fonetik, orfoepik, leksik, onomastik, semantik, frazeoloji, söz yaradıcılığı, qrammatik (morfoloji və sintaktik) üslubi normaları zəngin dil və nitq dəlilləri əsasında ətraflı olaraq öz şərhini tapmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, elektron və yazılı mətbuatda dilimizin üslub normaları bu və ya digər formada pozulur. Həmin normalar pozulduğuna görə həm yazılı, həm də şifahi nitqdə lüzumsuz söz və ifadələr, fikir anlaşılmaqları, sözcülük, eyni anlayışın müxtəlif formalarda izahı və s. hallarla qarşılaşırıq. Mədəni nitq prosesində rast gəlinən bu cür neqativ hallara qarşı daim mübarizə aparılmalıdır. Bu cür nitq yalnız dildən istifadə edənlərin xüsusi zövqü və arzusundan asılı olmayıb, həm də ümumi dil inkişafının müxtəlif tərəfləri ilə tənzimlənir. Mədəni nitq məsələlərini nitqin səlis, düzgün qurulması, dil vahidlərindən məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu, qısa şəkildə bəhrələnməsi və digər bu kimi problemlərlə lokallaşdırmaq həqiqətdən uzaq olar. (6,s.38)

NƏTİCƏ:

1. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur.
2. KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiyaların tərkib hissəsidir.
3. İnternet saytları da KİV olaraq nitq prosesində aydınlığı, dəqiqliyi, düzgünlüyü qorumalı, informasiyalar fonetik, leksik, qramatik, üslubi səviyyələri əhatə etməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev N. Azərbaycan dil və nitq mədəniyyəti , B.2013
2. Cəfərov N. Yazı mədəniyyəti və Azərbaycan dili , “Dilimiz milli sərvətimiz”. Bakı, 2018, 58 səh
3. Əfəndiyeva T, Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. “Elm”, Bakı, 1980. səh. 250
4. Hacıyeva İ, Məmmədova N, Seyidova S, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, B, 2022, s.301.
5. H.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətinin əsasları. Bakı-1999.
6. İsmayılova T, AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ 2022, № 1 (271), 36-46 <https://dx.doi.org/10.48445/e6425-2240-7034-n> Müstəqillik illərində nitq mədəniyyəti məsələləri .
7. Qurbanov A, Ümumi dilçilik II cild, Bakı Elm 2011
8. Məmmədov M.B, Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. B., “Nurlan” 2005. 5.s.189-202)
9. Məmmədli N, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, B, 2021, s.516)

İnternet resusları

10. Konkret.az
11. Konkret
12. Medianevs.az
13. News.az
14. News 24
15. Oxu.az
16. Pravda.az

XÜLASƏ

İnternet saytları müasir dövrümüzün və media kimi həyatımızın bir hissəsinə çevrilib. Sosial həyatın bütün sahələrində gedən proseslərin şəffaflığını şərtləndirən əsas cəhətlər şifahi və yazılı nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqinə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı və rəvanlığıdır. Bütün bunlar mediada nitq proseslərinin güzgü kimi aydın və şəffaf olduğunu göstərir. Araşdırma zamanı saytların məlumatlarında ədəbi dil normalarının pozulması faktı aşkar etdik. İnternet saytları kütləvi informasiya vasitələri kimi nitq prosesində aydınlığı, dəqiqliyi, düzgünlüyü qorunmalı, informasiya fonetik, leksik, qrammatik və üslub səviyyələrini özündə əks etdirməlidir.

Açar sözlər: KİV, internet, sayt, ədəbi dil normaları, nitqin zənginliyi, dəqiqliyi, düzgünlüyü.

SUMMARY

Internet sites have become a part of our modern times and our lives as mass media. The main aspects that determine the transparency of the processes in all areas of social life are the conformity of oral and written speech materials to literary language norms and logic, the clarity and fluency of words and sentences. All this shows that speech processes in the media are clear and transparent like a mirror. During the research, we found a violation of the norms of literary language in the information of the websites. Internet sites, as mass media, should maintain clarity, accuracy, and correctness in the speech process, information should include phonetic, lexical, grammatical, and stylistic levels.

Keywords: mass media, internet, website, norms of literary language, richness of speech, accuracy, correctness.

Rəyçi: Fil.f.d., İradə Kərimova

**FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL
MƏSƏLƏLƏRİ**

Beynəlxalq elmi-nəzəri toplusu

Direktor: Səməd Eyvazov
Texniki redaktor: Mail Xəlilov

“OPTİMİST” MMC -də çap olunmuşdur.
Azərbaycan, Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu,
D. Əliyeva küç., 239.

Çapa imzalanmışdır: 23.11.2024
Format: 70 x 100. 1/16;
Şərti çap vərəqi: 12,75;
Tiraj: 300 nüsxə